

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

NÂSİR Lİ-DİNİLLÂH'IN HALİFELİĞİ VE ŞAHSİYETİ

Fatih GÜZEL

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL

KONYA 2014

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

NÂSİR Lİ-DİNİLLÂH'IN HALİFELİĞİ VE ŞAHSİYETİ

Fatih GÜZEL

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL

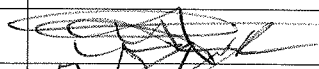

KONYA 2014

	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	
--	---	--

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Fatih GÜZEL
	Numarası	088110023001
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslâm Tarihi ve Sanatları/ İslâm Tarihi
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL
	Tezin Adı	Nâsır li- Dinillâh'ın Halifeliği ve Şahsiyeti

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan “Nâsır li- Dinillâh'ın Halifeliği ve Şahsiyeti” başlıklı bu çalışma 25/06/2014 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Ahmet ÖNKAL	
2	Prof. Dr.	Mikail BAYRAM	
3	Prof. Dr.	Mehmet Ali KAPAR	
4	Prof. Dr.	İsmail Hakkı ATÇEKEN	
5	Doç. Dr.	Mehmet Ali HACI GÖKMEN	

	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	
--	---	--

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Fatih GÜZEL		
	Numarası	088110023001		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslâm Tarihi ve Sanatları/ İslâm Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
Tezin Adı	Nâsır li- Dinillâh'ın Halifeliği ve Şahsiyeti			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

Fatih GÜZEL

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Fatih GÜZEL		
	Numarası	088110023001		
	Ana Bilim/ Bilim Dalı	İslâm Tarihi ve Sanatları/ İslâm Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL		
Tezin Adı	Nâsır li-Dinillâh'ın Halifeliği ve Şahsiyeti			

Bu araştırmanın konusunu Abbâsî halifesi Nâsır li-Dinillâh'ın 575/1180 yılında başlayıp 622/1225 yılında son bulan halifeliği ve şahsiyeti teşkil etmektedir. Nâsır li-Dinillâh 46 yıllık süreyle en uzun süre hilafet makamında kalan Abbâsî halifesidir. Nâsır li-Dinillâh, önce Türk komutanların, sonra Büveyhîlerin daha sonra da Selçukluların yüzyıllarca süren hâkimiyeti neticesinde siyasî otoritesini kaybetmiş, yalnızca ismen varlığını sürdüren Abbâsî hilafetinin hâkimiyetini yeniden tesis etmeye çalışmış, bu amaçla siyâsî, askerî, içtimâî, fikrî çalışmalar gerçekleştirmiştir.

Araştırmanın giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, önemi ve sınırları belirlenmiş, Nâsır li-Dinillâh'ın halifelikten önceki hayatı ve ailesi konu edilmiştir. Birinci bölümde Halife Nâsır li-Dinillâh'ın halifelğe gelişi, iç siyaseti ve Abbâsî halifeliği güçlendirme çabaları incelenmiştir.

İkinci bölümde Nâsır li-Dinillâh'ın dış siyaseti ve Abbâsî devletine bağımsızlığını kazandırma çabaları konu edilmiştir. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde Nâsır li-Dinillâh'ın uygulamış olduğu mâlî politikalar, devletin gelir gider durumu ve o dönemdeki bayındırlık faaliyetleri ele alınmıştır. Son bölüm olan beşinci bölümde Nâsır li-Dinillâh'ın vefatı, fizikî özellikleriyle ona yöneltilen eleştiriler incelenmiştir.

Anahtar kelimeler; Abbâsîler, Nâsır li-Dinillâh, Fütüvvet, Irak, Bağdat

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Fatih GÜZEL		
	Student Number	088110023001		
		İslamic History and Arts		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree	X	
	Supervisor	Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL		
	Title of the Thesis/Dissertation	The Caliphate and Personality of Nasır li-Dinillah		

The subject of our thesis includes the Caliphate of Nasır li-Dinillah and of his personality, who became caliphate for the first time in the year 575/1180, his Caliphate ended in the year 622/1225.

Nasır li-Dinillah is the longest reigning Caliphate who remained in this position for a period of 46 years. Nasır li-Dinillah at the beginning lost his authority as a result of the dominion of the Turkish Commanders, followed by the Buyids and later by the Seljuks, he endeavored to reestablish the dominion of the Abbasid caliphate leading a nominal existence at the time, towards this end, he got involved in politics, social welfare, military and intellectual studies.

In the introductory section of the research, topic, purpose, importance, limits of the research are specified and previous life and family of the Nâsır li-Dinillâh prior to his being caliph are subjected.

In the first section, Nâsır li-Dinillâh's becoming caliph, domestic policy and efforts to strenghten Abbasid Caliphate are examined. In the second section, Nâsır li-Dinillâh's foreign policy and efforts for the State of Abbasid to gain independence are included.

In the third and fourth section, financial policies implemented by Nâsır li-Dinillâh, income and expenses status of the State and public seviles are discussed. In the fifth section which is the last, the death of Nâsır li-Dinillâh, physical characteristics and criticism directed to him are examined.

Key words; Abbasids, Nâsır li-Dinillâh, Turkish-Islamic Guild, Iraq, Baghdad

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	viii
ÖNSÖZ	x

GİRİŞ

1. Araştırmanın Metodu, Kapsamı ve Kaynakları.....	1
2. Halife Nâsır li-Dinillâh Dönemine Kadar Abbâsî Siyasî Tarihine Genel Bir Bakış	4
2.1. Abbâsî- Büyük Selçuklu İlişkileri	8
2.2. Abbâsî- Irak Selçukluları İlişkileri	10
3. Halifeliğine Kadar Nâsır li-Dinillâh'ın Hayatı	16
3.1. Doğumu ve Nesebi	16
3.2. Gençliği, Yetişmesi ve Velihtliğe Tayin Edilmesi.....	17
4. Ailesi	19
4.1. Hanımları	19
4.2. Çocukları	21

BİRİNCİ BÖLÜM

NÂSIR Lİ-DİNİLLÂH'IN HALİFELİĞİ VE İÇ SİYÂSETİ

1. Nâsır li-Dinillâh'ın Hilâfete Gelişi ve Abbâsî Devleti'nin İçinde Bulunduğu Durum	24
2. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın İdarî Siyâseti Ve Hilâfetin Hâkimiyetini Canlandırma Girişimleri	28
2.1. Nâsır li-Dinillâh'ın Devlet Yönetim Anlayışı	29
2.2. İstihbarat Teşkilatını Canlandırması	31
2.3. Şîhleri Yönetimle Barıştırmaya Çabaları	34
2.4. Fütüvvet Teşkilatını Yeniden Tanzim Etmesi	37

2.4.1. Fütüvvetin Tarihsel Gelişimi	38
2.4.2. Nâsır li-Dinillâh'tan Önce Fütüvvetin Durumu	40
2.4.3. Nâsır li-Dinillâh'ın Fütüvveteye Dâhil Oluşu	42
2.4.4. Fütüvvetin Nâsır li-Dinillâh Tarafından Tanzim Edilmesi.....	45
3- Nâsır li-Dinillâh Döneminde İdari Yapı ve Devlet Görevlileri.....	55
3.1. Vezirler	55
3.2. Hâcipler	63
3.3. Üstâdü'd-Dâr	64
3.4. Kadı'l-Kudât	66
3.5.Valiler	68
4- Nâsır li-Dinillâh Döneminde Abbâsî Ordusu	70
5- Halife Nâsır li-Dinillâh Döneminde Divanlar	74

İKİNCİ BÖLÜM

HALİFE NÂSİR Lİ-DİNİLLÂH'IN DIŞ SİYÂSETİ

1- Abbâsî-Irak Selçukluları İlişkileri	77
2- Abbâsî- Harzemşah İlişkileri	87
2.1. Alâeddin Tekiş Dönemi Abbâsî- Harezşah İlişkileri	88
2.2. Alâeddin Muhammed Dönemi Abbâsî- Harezşah İlişkileri.....	97
2.3. Sultan Celaeddin Dönemi Abbâsî- Harezşah İlişkileri.....	107
3- Abbâsî- Eyyübî İlişkileri	110
3.1. Salâhaddin Eyyübî Dönemi Abbâsî- Eyyübî İlişkileri	111
3.2. Salâhaddin Eyyübî Sonrası Abbâsî- Eyyübî İlişkileri	122
4- Abbâsî-Anadolu Selçukluları İlişkileri	127
5- Abbâsî-Moğollar İlişkileri.....	133
6- Abbâsî- Bâtınî İlişkileri	138
7- Diğer Devletler ile İlişkiler	147

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HALİFE NÂSİR Lİ-DİNİLLÂH DÖNEMİ MÂLÎ DURUM VE BAYINDIRLIK FAALİYETLERİ

1- Nâsır li- Dinillâh Dönemi Mâlî Durum	151
1.1. Devletin Gelirleri	152
1.1.1. Zekat	153
1.1.2. Öşür	153
1.1.3. Harac	153
1.1.4. Cizye	154
1.1.5. Uşûr (Gümrük Vergisi)	154
1.1.6. Müsadere	154
1.1.7. İltizam.....	155
1.2. Devletin Giderleri	156
1.3. Ticaret	157
1.4. Sanayi	162
1.5. Tarım	164
2- Bayındırlık Faaliyetleri.....	167
2.1. Saraylar.....	168
2.2. Camiler	169
2.3. Ribatlar	170
2.4. Hastaneler	173
2.5. Vakıflar	174
2.6. Diğer Bayındırlık Faaliyetleri	176

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

NÂSİR Lİ-DİNİLLÂH DÖNEMİ SOSYAL HAYAT VE İLMÎ-KÜLTÜREL FAALİYETLER

1- Sosyal Durum.....	178
1.1. Halkı Oluşturan Tabakalar	178
1.2. Şehirliler	179

1.3. Köylüler	182
1.4. Kadınlar	183
1.5. Köle ve Cariyeler	185
1.6. Gayr-i Müslimler	189
1.7. Hayat Standardı	195
2- Nâsır li-Dinillâh Döneminde İlmî Faaliyetler ve Önemli İlim	
Adamları.....	198
2.1. Nasır li-Dinillâh Döneminde Bağdat Medreseleri	198
2.1.1. Nizâmiyye Medresesi	198
2.1.2. Meşhed-i Ebî Hanîfe Medresesi	202
2.1.3. Dâru'z-Zeheb (Fahriyye) Medresesi	202
2.1.4. Benefşe Hatun Medresesi.....	202
2.1.5. Muvaffakiyye Medresesi	202
2.2. Kütüphaneler	203
2.2.1. Dâru'l-Müsennât Kütüphanesi	204
2.2.2. Nizâmiyye Medresesi Kütüphanesi	204
2.2.3. Meşhed-i Ebî Hanîfe Kütüphanesi	205
2.2.4. Zeydiyye Medresesi Kütüphanesi	205
2.2.5. Sabûr Kütüphanesi	206
2.2.6. İbnü'l-Kassâb Kütüphanesi	206
2.2.7. Selcukî Hatun Türbesi Kütüphanesi	206
2.3. Nâsır li-Dinillâh Dönemindeki Önemli İlim Adamları.....	207
2.3.1. Ebû Hafs Şihabüddin Ömer es-Sühreverdî	207
2.3.2. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî	212
2.3.3. Ebû Muhammed Muhyüddin İbnü'l-Cevzî	213
2.3.4. Sıbt İbnü'l-Cevzî	214
2.3.5. İbnü'd-Dübeysî	214
2.3.6. İbnü'n-Neccâr	215

2.3.7. İbnü's-Sâî	215
2.3.8. Yâkût el-Hamevî	216
2.3.9. Sıbt İbnü't-Teâvizî	217
2.4. Nâsır li-Dinillâh Döneminde Diğer İslâm Ülkelerinde Yaşayan Önemli İlim Adamları	220

BEŞİNCİ BÖLÜM

NÂSİR Lİ-DİLLÂH'IN ŞAHSİYETİ VE VEFATI

1- Nâsır li-Dinillâh'ın Vefatı.....	223
2- Nâsır li-Dinillâh'ın Fizikî Özellikleri ve Şahsiyeti.....	224
3- Nâsır li-Dinillâh'a Yöneltilen Eleştiriler	226
4- Nâsır li-Dinillâh'ın İlmî Yönü ve Eserleri	229
SONUÇ	231
BİBLİYOGRAFYA	234

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: Bin, İbn
bas.	: Baskısı
bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
dan.	: Danışman
Der.	: Dergi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
Fak.	: Fakülte
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İSTEM	: İslâm Sa'nat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
md.	: Madde
mec.	: Mecmua
nşr.	: Neşreden
r.a.	: Radiyallahu anhu
red.	: Redaksiyon
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar arası
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve selem
Sos. Bil. Ens.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
sy.	: Sayı

TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik
trc.	: Tercüme
trz.	: Tarihsiz
tsh	: Tashih
ünv.	: Üniversite
vb.	: Ve benzeri
ya.	: Yayınlayan
Yay.	: Yayınevi
yy.	: Yayın Yeri Yok

ÖNSÖZ

Tezimizin konusunu Abbasi Halifesi Nâsır li-Dinillâh'ın 575/1180 yılında başlayıp 622/1225 yılında vefat etmesi ile son bulan halifeliği ve şahsiyeti teşkil etmektedir.

Halife Nâsır li-Dinillâh en uzun süre hilâfet makamında kalan Abbâsî halifesidir. 575/1180 yılında başlayan hilâfeti yaklaşık olarak 46 yıl sürmüştür, 622/1225 yılında son bulmuştur. Nâsır li-Dinillâh, önce Türk komutanlarının, sonra Büveyhîlerin, daha sonra da Selçuklu Sultanlarının yüzyıllarca süren hâkimiyeti neticesinde siyasî otoritesi kalmayan, yalnızca ismen varlığını sürdüren Abbâsî hilâfetinin hâkimiyetini yeniden tesis etmeğe çalışmış, bu uğurda siyasî, askerî, içtimai, fikrî çalışmalar gerçekleştirmiştir. Yaptığı faaliyetler neticesinde bir nebze de olsa Abbâsî hilâfetine nefes aldirmiştir. Toplumsal bütünlüğü sağlamak ve toplum desteğini arkasına almak için farklı mezhep ve inanışlara sahip gruplarla anlaşma cihetine gitmiş, İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinde hâkimiyet kurmuş olan hanedanlıkları birbirleri ile mücadeleye iterek, hiçbirinin halife üzerinde baskı ve otorite kurmasına imkân vermemiştir. Bu durumu gerçekleştirmek için Irak Selçukluları ile Harezmsahları, Eyyübîler ile Suriye'de bulunan beylikleri savaştırmıştır.

Toplumunu kendisine gönülden bağlamak amacıyla tasavvufu da kullanmış, Fütüvvet teşkilatını tanzim ederek, bu teşkilatın şeyhi olmuştur. O dönemde daha ziyade siyasî cinayetler işleyen Bâtınî-Haşhaşîleri kendisine bağlamaya muvaffak olmuştur. Irak halkının çoğunluğunu teşkil eden Şîilerin desteğini sağlamak amacı ile Şîiliğe meylettği de tarihî rivayetler arasında yer almaktadır.

Halife Nâsır li-Dinillâh dönemi Müslümanların iki büyük tehlikeye maruz kaldıkları bir dönemdir. Bir yandan haçlı seferleri devam ederken, diğer yandan İslâm dünyasını kasıp kavuran Moğol istilasının ilk dalgası bu dönemde gerçekleşmiştir. 46 yıl süren Halife Nâsır li-Dinillâh dönemi İslâm dünyasının parçalandığı, haricî saldırılara maruz kaldığı bir dönemdir. Bu hengâmede Halife Nâsır li-Dinillâh şahsında İslâm dünyasını birleştirmeye, Abbâsî hilâfetinin otoritesini yeniden tesis etmeye çalışmıştır. Biz çalışmamızda hem Halife Nâsır li-

Dinillâh'ın siyasî faaliyetlerini hem de o dönemde İslâm dünyasının içinde bulunduğu durumu incelemeye çalıştık.

Konunun tesbiti ve hazırlanma aşamalarında çalışmalarımı takip edip yönlendiren değerli danışmanım Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL'a ayrıca değerli fikirlerinden istifade ettiğim diğer hocalarım Prof. Dr. Mikail BAYRAM, Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR, Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN, Doç. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN'e saygı ve şükranlarımı sunuyorum.

Fatih GÜZEL

GİRİŞ

1. Araştırmanın Metodu, Kapsamı ve Kaynakları

Tezimizde son dönem Abbâsî halifelerinin en önemlisi olarak kabul edilen Halife Nâsır li-Dinillâh'ın 46 yıllık halifeliği ve şahsiyeti incelenecektir. İslâm dünyasının en buhranlı dönemlerinden birinde hilâfet makamında bulunan Nâsır li-Dinillâh hayatını hem Abbâsî hilâfetini hem de İslâm dünyasını içinde bulunduğu kritik durumdan kurtarmaya adanmış, bütün siyasi faaliyetlerini bu hedefe odaklamıştır.

Tezimizin hazırlanmasında başta temel İslâm tarihi kaynakları olmak üzere, Tabakat, Neseb, Fütüvvetnameler, Tasavvuf tarihi gibi alanlardaki eserler taranarak, elde edilen bilgilerden tezimizin hazırlanmasında istifade edilmiştir. Araştırmalarımız neticesinde elde edilen malumat mukayese edilerek farklılıklar ortaya konulmuştur.

Araştırmamızın zaman açısından sınırını Halife Nâsır li-Dinillâh'ın hilafet yılları olan 575-622/1180-1125 yılları arası teşkil etmektedir. Tezimizin hazırlanmasında temel İslâm tarihi kaynaklarından, Halife Nâsır li-Dinillâh öncesi dönemle alakalı olarak Halife Nâsır li-Dinillâh'ın döneminde vefat etmiş olan **İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, (597/1201), el-Muntazam fî Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem¹** isimli eserlerinden istifade edilmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam* isimli eserinde tarihsel olayların anlatımı Nâsır li-Dinillâh'ın hilafete geçiş yılı olan 575/1180 yılında sona erdiğinden, onun hilafete gelişinden hemen önce olan olaylar hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Ayrıca İbnü'l-Cevzî'nin diğer bir eseri *Menâkıbu Bağdad*,² Nâsır li-Dinillâh dönemindeki Bağdat'ın yerleşim özellikleri, topografyası ve toplumsal yapısı hakkında bilgiler vermektedir.

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Müslüman ülkelerle ilişkileri ve onun siyasi bağımsızlığını kazanmak için yaptığı mücadeleler konusunda bilgiler, Halife Nâsır li-Dinillâh dönemi tarihçilerinden **İbnü'l-Esîr, İzzüddin b. Ebi'l-Hasen Ali b.**

¹ İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Süheyl Zekkar, Beyrut, 1985.

² İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *Menâkıbu Bağdâd*, tsh. Muhammed Behcet Eserî, yayın yeri yok, 1923/1342.

Muhammed (630/1275), *el-Kâmil fi't-Târih*³ isimli eserinden alınmıştır. İbnü'l-Esîr, Zengîler'in hâkimiyeti altındaki Musul'da yaşayan İbnü'l-Esîr, Halife Nâsır li-Dinillâh hakkında Bağdat'lı tarihçilere oranla daha tarafsız bilgiler vermektedir.

Halife Nâsır li-Dinillâh dönemi siyasî olaylar anlatılırken daha ziyade Bağdat'ta yaşayan, olaylara birinci elden öğrenebilme imkânına sahip tarihçilerin eserlerine müracaat edilmiştir. Bu bağlamda **İbnü's-Sâî Ebû Talib Taceddin Ali b. Eneceb b. Osman (674/1276)**, *el-Câmiü'l-Muhtasar fi Unvâni't-Tevârih ve Uyûni's-Siyer*,⁴ **Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu (654/1256)**, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yân*⁵ isimli eserlerinden istifade edilmiştir. Ayrıca son iki eser Halife Nâsır li-Dinillâh dönemi devlet görevlileri hakkında da bilgiler vermektedir.

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Irak Selçukluları ile olan ilişkileri konusunda **Bündârî, Ebu İbrahim Kıvamuddin Fethb. Ali b. Muhammed (643/1245)**, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*,⁶ **Hüseynî, Ebü'l-Hasan Sadreddin Ali b. Nasır b. Ali (622/1225)**, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*,⁷ **Ravendî, Ebu Bekr Necmeddin Muhammed b. Ali b. Süleyman (604/1207)**, *Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Surur*,⁸ isimli eserlerden istifade edilmiştir. Bündârî, son Irak Selçuklu sultanlarının resmi tarihçilerinden olduğundan Irak Selçukluları ve Irak Selçuklu sultanları ile Abbâsî halifeleri arasındaki ilişkiler hakkında değerli bilgiler vermektedir.

Eyyübîlerle olan ilişkiler konusunda Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde yaşamış olan Eyyübî tarihçileri **Muhammed b. Takıyyüddin Ömer İbn Şahinşah el-Eyyübî (617/1220)**, *Mizmârü'l-Hakâik ve Sırrü'l-Halâik*,⁹ **İbn Vâsıl, Ebû Abdullah Cemaleddin Muhammed b. Salim (697/1298)**, *Mürerricu'l-Kurûb fi*

³ İbnü'l-Esîr, İzzüddin b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ebü'l-Fida' Abdullah el-Kâdî, Beyrut, 1987.

⁴ İbnü's-Sâî, Ebû Talib Taceddin Ali b. Eneceb b. Osman, *el-Câmiü'l-Muhtasar fi Unvâni't-Tevârih ve Uyûni's-Siyer*, nşr. Mustafa Cevad, Bağdat, 1934

⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yân*, Haydarabad, 1370/1951.

⁶ Bündârî, Ebu İbrahim Kıvamuddin Feth b. Ali b. Muhammed, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, trc. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1993.

⁷ Hüseynî, Ebü'l-Hasan Sadreddin Ali b. Nasır b. Ali, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, trc. Necati Lugal, Ankara, 1943.

⁸ Ravendî, Ebu Bekr Necmeddin Muhammed b. Ali b. Süleyman *Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Sürur*, trc. Ahmet Ateş, Ankara, 1957.

⁹ Eyyübî, Muhammed b. Takıyyüddin Ömer İbn Şahinşah, *Mizmârü'l-Hakâik ve Sırrü'l-Halâik*, thk. Hasan Hebeş, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 2005.

Ahbâri Benî Eyyûb,¹⁰ **Ebû Şâme, Şihabüddin Ebû Muhammed Abdurrahman b. İsmâil (665/1268)**, *Kitâbü Ravzateyn fî Ahbâri Devleteyn en-Nûriyye ve's-Selâhiyye*,¹¹ isimli eserlerden istifade edilmiştir. Ayrıca Eyyübî hanedanına mensup bir prens olan Takıyyüddin Ömer'in *Mızmâru'l-Hakâik* isimli eseri Nâsır li-Dinillâh'ın hilafetinin ilk yıllarında yapmış olduğu zirâî ve ekonomik kalkınma programı hakkında bilgiler vermektedir.

Harezmsahlarla ilişkiler konusunda Celaleddin Harezmsah'ın yanında resmi vakanüvis olan ve dönemin olaylarına bizzat şahit olan **Nesevî, Şihabüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali (639/1241)**, *Celalüttin Harezemşah*,¹² isimli eseri kullanılmıştır.

Bağdat'ı beşerî ve fizikî görünümü hakkında Halife Nâsır li-Dinillâh'ın hilafetinin ilk yıllarında Bağdat'ı ziyaret eden **İbn Cübeyr Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed el-Kinânî el-Belensî (614/1217)**, *Endülüsten Kutsal Topraklara Yolculuk*,¹³ isimli seyahatnamesinden bilgiler alınmıştır. Nâsır li-Dinillâh dönemi gayr-i müslimlerin durumuyla alakalı bilgiler **İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Barhebracus Yuhanna (685/1286)**, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*¹⁴ isimli eserinden ve o dönemde Bağdat'ı ziyaret eden iki Yahudi seyyahın gezilerini içeren **Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Petachia**, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri: Üç Kitada Ekonomik, Siyasî, Sosyal İlişkiler Azınlıklar, Dini Kurumlar*,¹⁵ isimli eserden istifade edilmiştir.

Tezimizde adı geçecek şehir yer ve bölge hakkında bilgiler, **Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdullah Yakût (626/1229)**, *Mu'cemü'l-Buldân*, **Alûsî, Ebü'l-**

¹⁰ İbn Vâsıl, Ebû Abdullah Cemaleddin Muhammed b. Sâlim, *Mürerricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, thk. Cemaleddin Şeyyâl- Haseneyn Muhammed Rebi', Kahire, 1972.

¹¹ Ebû Şâme, Şihabüddin Ebû Muhammed Abdurrahman b. İsmâil, *Kitâbü Ravzateyn fî Ahbâri Devleteyn en-Nûriyye ve's-Selâhiyye*, thk. İbrahim Şemsüddin, Beyrut, 2002.

¹² Nesevî, Şihabüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali, *Celalüttin Harezemşah*, trc. Necip Asım Yazıksız, İstanbul, 1934.

¹³ İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed el-Kinânî el-Belensî, *Endülüsten Kutsal Topraklara Yolculuk*, çev. İsmail Güler, İstanbul, 2003.

¹⁴ İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Barhebracus Yuhanna, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, thk. El-Eb Anton es-Sâlihânî, Beyrut, 1983.

¹⁵ Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri: Üç Kitada Ekonomik, Siyasî, Sosyal İlişkiler Azınlıklar, Dini Kurumlar*, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul, 2001

Meali Cemaleddin Mahmud Şükri b. Abdullah b. Mahmud, *Ahbâru Bağdâd ve mâ Câverehâ mine'l-Bilâd*,¹⁶ isimli eserlerden alınmıştır.

Fütüvvet konusunda **İbnü'l-Mi'mâr, Şeyh Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ebi'l-Mekârim (642/1244)**, *Kitabu'l-Fütüvve*,¹⁷ isimli eserden istifade edilmiştir. Bu eser Halife Nâsır li-Dinillâh'ın fütüvveti tanzim etmesi konusunda değerli bilgiler vermektedir.

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın hayatını konu alan araştırma, tez, makale herhangi Türkçe bir çalışma mevcut değildir. Arapça olarak Nâsır li-Dinillâh'ın dış politikasını konu alan birkaç tane makale bulunmaktadır. Angelika Hartmann'ın Almanca olarak *An-nasir li-din Allah: 1180-1225 Politik Religion Kultur in der Spaeten Abbasidenzeit* isimli eseri bulunmaktadır. Angelika Hartmann eserinde daha ziyade Nâsır li-Dinillâh döneminde Irak'taki dinî, kültürel ve siyâsî atmosferden bahsetmekte, halifenin farklı dinî mezheplerle olan ilişkileri konusunda güzel bilgiler vermektedir. Ancak Angelika Hartmann'ın eserinde Halife Nâsır li-Dinillâh'ın dış politikası konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın hayatıyla ilgili bilgiler fütüvvetnâmelerde de yer almaktadır. Fütüvvetnâmelerde halifenin fütüvvetle olan ilgisine yer verilmekle beraber Nâsır li-Dinillâh'ın hayatı ve halifeliği ile ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır.

2. Halife Nâsır li-Dinillâh Dönemine Kadar Abbâsî Siyasî Tarihine Genel Bir Bakış

İsmi Hz. Muhammed'in amcası Abbas b. Abdülmuttalib b. Haşim'den alan Abbâsîler İslâm dünyasında devlet yönetimini Emevîler'den alan ve 750-1258 yılları arasında hüküm süren hanedandır. Hz. Muhammed'in kurduğu İslâm Devleti'nin asıl unsuru Araplardan meydana geliyordu. Hulefâ-i Râşidîn döneminde gerçekleşen fetihlerle İspanya'dan Çin'e kadar uzanan İslâm Devleti'nin muazzam coğrafyasında

¹⁶ Alûsî, Ebü'l-Meali Cemaleddin Mahmud Şükri b. Abdullah b. Mahmud, *Ahbâru Bağdâd ve mâ Câverehâ mine'l-Bilâd*, thk. İmad Abdüsselam Rauf, Beyrut, 2008/1429

¹⁷ İbnü'l-Mi'mâr, Şeyh Ebu Abdullah Muhammed b. Ali b. Ebi'l-Mekârim, *Kitabu'l-Fütüvve*, thk. Mustafa Cevad- Muhammed Takiyyüddin Hilâlî, Bağdat, 1958.

farklı dillerden ve dinlerden insanlar yaşamaktaydı. Râşid halifeler döneminde Arap fatihler Müslüman olan gayr-i müslimlere kendileri ile eşit haklar tanıyorlardı. Ancak daha sonra İslâm Devletinin yönetimini devralan Emevîler, Arap ırkının üstünlüğüne dayanan bir yönetim tarzı benimsemişlerdir. Böylece ister Müslüman olsun ister olmasın Arapların dışındaki İslâm Devleti'nin bünyesinde yaşayan bütün halklar ikinci sınıf vatandaş haline gelmişlerdir. Mevâlî ismi verilen Arap olmayan Müslümanlar imparatorluğun yükünü Araplarla birlikte taşımalarına rağmen çoğu zaman gayr-i müslimlerle aynı kategoride görülüyorlardı. Araplık taassubu ile bilinen Emevî halifelerinin imparatorlukta çoğunluğu elinde bulunduran Mevâlîyi bazı haklardan mahrum etmeleri, onların başta Abbâsîler olmak üzere Emevî hilafetine muhalif olan grupları desteklemelerine sebebiyet vermiştir. Emevî devletinin yıkılmasının en temel sebeplerinden birini de bu durum teşkil etmektedir.

Abdullah b. Abbas es-Seffâh başkanlığında daha ziyade Horasanlı Mevâlîlerin desteği ile Emevîlere isyan eden Abbâsîler, 132/750 yılında Emevî Devleti'ni yıkarak İslâm dünyasında beş asır hâkimiyet sürecek olan Abbâsî Devleti'ni kurmuştur. Abbâsî ihtilalinin başarıya ulaşmasıyla birlikte Araplar, özellikle Suriyeliler için hâkimiyet devri sona ermiştir. Abbâsîlerin yönetiminde Araplar ile Mevâlî arasında fark ortadan kalkmış, hatta Mevâlî, Araplara üstünlük bile sağlamış, ihtilalin ağır yükünü çeken Horasanlılar devletin yüksek makamlarını işgal etmişlerdir. Ebu Müslim el-Horasânî, Bermekî ve Tahirî aileleri İran kökenli olup güç ve otoriteleri halifeleri bile geride bırakmaktaydı. Çoğu zaman Arap unsurla İranlı unsur devlet yönetimi için mücadele ediyorlardı. Ebu Müslim el-Horasânî ve vezir Bermekî ailesi böylesi iktidar mücadeleleri neticesinde ortadan kaldırılmışlardır.

Halife Hârun er-Reşîd'in (170-193/787-809) oğulları Emîn ve Me'mûn arasındaki hilafet mücadelesi aslında Arap ve İranlı unsurların iktidar mücadelesine ibaretti. Anne ve baba tarafından Abbâsî ailesine mensup olan Emîn'i Araplar, annesi İranlı bir cariye olan Me'mûn'u ise İranlılar destekliyorlardı.

Kardeşi Emin ile yaptığı hilafet mücadelesini kazanan Me'mun (198-218/814-833) kendisine kayıtsız şartsız bağlı, iktidar mücadelesi ile yıpranmamış bir

ordu istiyordu. Arap ve İranlı unsurlar Me'mun'un güvenini sarsmıştı. Me'mun Horasan valiliği esnasında Türkleri yakından tanımıştı. Türklerin askerî kabiliyetleri üst düzeydeydi, mert ve cesurdular. İslâm'a yeni giriyorlardı, heyecan ve coşkuları vardı. İsrâf ve lüks bilmiyorlardı. Ayrıca İslâmiyet'in siyasî ve dinî kaynaklı iç kavgalarının hiç birine de taraf olmamışlardı. Bu gibi nedenlerle Halife Me'mun, Türkleri ordusunda toplamaya başladı ve bunu bir devlet politikası haline getirdi.¹⁸

Halife Me'mun'un ölümünden sonra kardeşi Mu'tasım Türk komutanların desteği ile hilafet makamına geçti. Ordudaki Türklerin sayılarının kısa zamanda çoğalması, nüfuzlarının artması ve onlara farklı muamelede bulunulması ordu içinde bulunan diğer unsurların rahatsız olmasına sebebiyet vermiştir. Ayrıca halifenin hassa kuvvetlerini teşkil eden Türk askerlerinin Bağdat halkına sert muamelede bulunmaları halkın onlara düşman olmalarına sebep olmuştur. Bu durum devam ettiği takdirde otoritesinin sarsılacağını düşünen Halife Mu'tasım, Türk-Arap rekabetini önleyici bir tedbir olması amacıyla Türk hassa birlikleri ile taşınacağı yeni bir başkent kurmaya karar verdi. 220/835 yılında Bağdat'ın kuzeyinde Sâmerâ şehri inşa edilerek hilafet merkezi Bağdat'tan Sâmerâ'ya nakledildi. Böylece Abbâsî tarihinde "Sâmerâ Devri (221-276/836-892)" diğer bir ifade ile Türklerin iktidar devri başlamış oluyordu.

Halife Mu'tasım'ın ölümünden sonra yerine oğlu Vâsık (227-232/842-847) halife oldu. Bu dönemde Türkler askerî alandaki tesirlerini idarî alanlara da kaydırmışlardır. Vâsık, Abbâsî tarihinde ilk defa Türk komutanlardan Eşnas' mücevherlerle süslü bir taç giydirerek "Sultan" ünvanı vermiştir. Kaynaklar Vâsık'ın bir sultanı kendisine vekil tayin eden ilk halife olduğunu kaydetmektedir.¹⁹

Vâsık'tan sonra sırasıyla halife olan Mütevekkil, Muntasır, Mu'tezz ve Mühtedî, Türklerle olan iktidar mücadelelerinde tahtlarından ve hayatlarından

¹⁸ Azimli, Mehmet, "Abbâsiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu", Türkler Ans., 2000, İstanbul, IV, 365.

¹⁹ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Beyrut, 1967, IX, 124; Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire, 1969, s. 330.

oldular.²⁰ Halife Muhtedî'nin Türkler tarafından öldürülmesinden sonra Türk komutanlar tarafından hilafete getirilen Mu'temid'in (256-279/870-892), 276/889 yılında hilafet merkezini Türkler için kurulan Sâmerâ'dan Bağdat'a naklettirmesi ile Abbâsî tarihinde "Sâmerâ Dönemi" olarak adlandırılan dönem sona ermiştir.

Sâmerâ döneminde Türk komutanlar ile halifeler arasında vuku bulan mücadeleler esnasında her iki taraf da ağır kayıplara uğramıştır. Halifeler taht ve hayatlarından olurken Türk komutanlar da hayatlarından olmuşlardır. Öyleki Boğa el-Kebîr ve Eşnas haricinde Abbâsî tarihinde adından söz ettiren Türk komutanların tamamı halifelerle olan iktidar mücadelelerinde hayatlarını kaybetmişlerdir. Halifelerle Türk komutanları arasındaki nüfuz mücadelesinde başlangıçta tarafsız kalan halk zamanla Türklere cephe almaya başlamıştır. Ayrıca halifelerin Türklerin dışında başka unsurlardan askerî birlikler kurma politikası Türklerin ordudaki sayılarının azalmasında ve nüfuzlarını kaybetmesinde etkili olmuştur.

Mu'temid'den sonra Mu'tezid (279-289/892-902) halife olmuştur. Son yarım asır içindeki halifelerin aksine muktedir bir halife olan Mu'tezid iç ve dış siyaseti ile Abbâsî hilafetine büyük itibar kazandırmış, komutanlar ve devlet erkânının halife üzerindeki otoritesini kırmıştır. Mu'tezid'den sonra halife olan oğlu Müktefi (285-295/902-908) Abbâsî hilafetini toparlamış, hilafet makamına eski kuvvet ve kudretini büyük ölçüde kazandırmıştır.

Halife Mu'tezid'den sonra Türkler, Abbâsî halifeleri üzerinde tekrar baskı kurdular. Türklerin baskılarından kurtulmak isteyen Halife Müktefi ve Kâhir, bu girişimlerini hayatlarıyla ödediler.²¹

Kâhir'den sonra halife olan Râzî (322-329/934-940) devlet otoritesinin adeta hissedilmez duruma düştüğü bir zamanda hilafete getirilmiştir. Devlet erkânı arasındaki iktidar mücadelelerinin halifelerin hayatına mâl olduğunu bilen Halife Râzî, devlet idaresini yeniden düzene koymak istedi ise de başarısızlığa uğradı. Devleti içinde bulunduğu kargaşadan ancak askerî kuvveti bulunan kudretli bir şahıs

²⁰ Taberî, a.g.e., IX, 210; İbnü'l-Esîr, a.g.e., VI, 128; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî- Kültürel İslâm Târîhi*, ter. İsmail Yiğit- Sadrettin Gümüş, İstanbul, 1985, III, 339.

²¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., VIII, 260.

kurtarabilirdi. Halife Râzî bu tür sebeplerden dolayı 324/936 yılında Basra ve Vâsıt valisi Muhammed b. Râik el-Hazarî'yi Bağdat'a davet ederek Emîrû'l-Ümerâ tayin etti. Emîrû'l-Ümerâ'ya ordunun başkomutanlığı, divanların yönetimi, vezirin ve valilerin tayini gibi geniş yetkiler tanındı. Diğer bir ifade ile devletin idarî, askerî ve mâlî işlerinde tam selahiyetle Emîrû'l-Ümerâ yetkili idi. Protokolde halifeden sonra geliyor, hutbelerde halifeden sonra ismi okunuyordu. Bastırılan paralarda Emîrû'l-Ümerânın da adı bulunuyordu.²² Sâmerâ döneminden sonra halifeler belli oranda da olsa ordu üzerinde hâkimiyet sağlamışlarsa da bu durum uzun sürmemiş, 324/936 yılında Emîrû'l-Ümerâ ünvanı verilen Türk komutanların nüfuzuna boğun eğmek zorunda kalmışlardır.

334/ 945 yılında Bağdat'ı ele geçirip Abbâsî hilafeti üzerinde hâkimiyet kuran Şîi Büveyhîler, Abbâsî hanedanına düşmanlık besliyorlardı. Onlara göre Abbâsîler hakları olmayan hilafeti Ehl-i Bey'ten çalan gâsıplardı. Buna rağmen Büveyhîler kendi menfaatleri açısından Sünnî dünyasının lideri olan Abbâsî hilafetini yıkmamışlardır. Büveyhî yönetiminde Abbâsî halifeleri devlet başkanı olmaktan çıkarak dinî bir lider halini almıştır. Askerî ve idarî işler tamamen Büveyhî emîrleri tarafından yürütülmüştür.

2.1. Abbâsî- Büyük Selçuklu İlişkileri

Bağdat Abbâsî halifeliği bu sıkıntılar içerisindeyken Selçuklular Horasan'ı ele geçirerek bağımsız bir devlet kurmuşlardı. Tuğrul Bey İslâm dünyasındaki teâmül gereği, Bağdat'a elçi göndererek devletin meşruiyetini halifeye onaylatmak istemiştir. Başlangıçta bu gelişmenin önemini kavrayamayan Halife Kâim bi-Emrillah, Selçuklu elçisinin sultanı adına isteklerine itibar etmedi ise de, bu girişimin 435/1043 yılı sonuna doğru ikinci defa tekrarlanmasıyla Tuğrul Beyin maksadı hâsıl olmuştur. Büveyhîlerin baskısından iyice bunalan halife, Tuğrul Beyin şahsında

²² Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin, *Murûcu'z-Zeheb*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mısır, 1964, IV, 337; İbnü'l-Esîr, a.g.e., VIII, 322; Güzel, Fatih "*Abbâsîlerde Emîru'l-Ümerâlık Müessesesi*", Yüksek Lisans tezi, Konya, 2005, s.61.

Sünnî Selçukluların kendisi ve hilâfetinin geleceği bakımından önemini kavrayarak, elçileri vasıtasıyla Sultan Tuğrul Beyi Bağdat'a davet etti.²³

Tuğrul Bey, Şîî Büveyhîlere karşı Sünnîlerin lideri olan Abbâsî halifesini korumaya karar vermişti. Bu maksatla düzenlediği askerî seferle 447/1055 yılında Bağdat'a girerek, Bağdat'taki Büveyhî hâkimiyetine son vermiş, Bağdat'ta hutbe Selçuklu sultanı adına okunmuştur.²⁴

Sultan Tuğrul Bey'in yardımcılarından çok mütehasıs olan Halife Kâim bi-Emrillah (422-467/1031-1075), ona "Meliku'l-Meşrik ve'l-Mağrib", " Kasımu Emîri'l-Mü'minîn" gibi ünvanlar tevcih etmiştir.²⁵ Böylece halife, Türk sultanına hükmü altındaki bütün toprakların idaresini vermiş oluyordu. Tuğrul Bey bütün dünyevî yetkilere sahip bir sultan olurken, halife kendisine saygı duyulan, muhterem bir ruhani önder olarak kalıyordu.²⁶

Tuğrul Bey'in Bağdat seferi ile birlikte Selçuklu sultanlarının halife ile müşterek hâkimiyet olgusu ortaya çıkmıştır. Yüksek hâkimiyet iki sulta arasında, yani sultan ile halife arasında paylaşılmıştır. Halife kendisine bağlı saltanatlar ve hükümdarlıklar üzerinde dini otoriteyi temsil etmekte, kendisine doğrudan bağlı Bağdat ve civarı üzerinde hâkimiyetini tam olmasa bile devam ettirmekte, ayrıca kendisine bağlı hükümdarlıkların idaresi altındaki halkın sosyal, ekonomik ve kültürel meseleleriyle ilgilenmekteydi. Abbâsî halifeleri ile Selçuklu sultanları birbirlerinden karşılıklı olarak istifade etmişlerdir. Halifeler çökmekte olan mevkiini Selçuklu sultanları sayesinde kurtardıktan sonra, manevi otoritesini de bütün islâm dünyasına hâkim kılmış, Selçuklu Sultanı da hilafet makamıyla siyasî kudretine destek elde etmiştir. Selçuklu sultanlarına verilen "Kâsımu Emîri'l-Mü'minîn" ünvanı bu ortaklıktan doğmaktadır.

²³ Bündârî, Ebu İbrahim Kıvamüddin Feth b. Ali b. Muhammed, *Irak ve Horasan Selçukluları Târîhi*, trc. Kıvameddin Burslan, İstanbul, 1993, s. 7; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 163; Râvendî, a.g.e., I, 304.

²⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 164; İbnü'l-Esîr, a.g.e., VIII, 320; İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldûn*, Beyrut, 1992, V, 495.

²⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 123; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 481; Hüseyinî, Ebü'l-Hasan Sadreddin Ali b. Nasır b. Ali, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, trc. Necati Lugal, Ankara, 1943; s. 13; Bündârî, a.g.e., s. 10-12; İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Barhebracus Yuhanna, *Abû'l-Farac Târîhi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1945, I, 311-312.

²⁶ Turan, Osman, *Selçuklu Târîhi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1980, s. 134.

Büyük Selçuklu sultanları Tuğrul Bey, Alparslan, Melikşah, Berkıyaruk ve Muhammed Tapar dönemlerinde bir iki olay istisna edilirse Abbâsî halifeleri ve Selçuklu sultanları arasında problem olmamıştır. Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın vefat etmesinden sonra sultan olan oğlu Mahmud ile kardeşi Sencer arasında iktidar mücadelesi başlamıştır. Sultan Mahmud ile Melik Sencer'in orduları Cemaziyelevvel 513/ Ağustos 1119 tarihinde Sâve şehri yakınlarında karşı karşıya geldiler. Çok şiddetli geçen savaş sonucunda Melik Sencer yeğeni Sultan Mahmud'un ordusunu bozguna uğrattı.²⁷

Sultan Sencer, mağlup ettiği yeğeni Mahmud'u kızı Mahmelek Hatun ile evlendirdi. Erkek çocuğu olmadığı için de yeğeni Mahmud'u kendine veliahtı ilan etti. Bununla da yetinmeyen Sultan Sencer, Arap Yarımadasından Kafkaslara Doğu Anadolu'dan Kirman ve Taberistan'a kadar uzanan ülkelere yeğeni Mahmud'u sultan yaptı.²⁸ Sultan Mahmud'a verilen ülkeleri şöyle sıralanmaktadır: Hemedan, İsfahân, Kirman, Huzistan, Irak, Azerbaycan, Ermeniyye, Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rebia, Musul, Cezire, Şam ve Anadolu. Sultan Sencer hutbede kendi adından sonra Sultan Mahmud'un adının da okunmasını emretti. Halifeye de elçi gönderip, kendisi ve yeğeni adına hutbe okunmasını istedi.²⁹ Böylece merkezi Hemedan olmak üzere Irak Selçukluları Devleti ortaya çıkmış oluyordu.

2.2. Abbâsî- Irak Selçukluları İlişkileri

Tuğrul Beyin çabaları ile Şîf Büveyhî baskısından kurtulan Bağdat Abbâsî halifeleri, Selçuklu devletinin içine düştüğü zafiyeti, yitirmiş oldukları dünyevî iktidarlarını yeniden tesis etmek için fırsat olarak telakki etmişlerdir. Bu fırsattan yararlanmak üzere harekete geçen Halife Müstersîd (516-529/1118-1136), Bağdat'a yönelik bedevi saldırılarını gerekçe göstererek, Selçuklulardan yardım isteyecek yerde, tabilik şartlarına aykırı olarak bir ordu kurmuştur. Halifenin kendine ait ordu kurması bundan sonra başlayacak olan halife-sultan arasındaki iktidar mücadelelerinde dönüm noktası olmuştur. Hilafet merkezi Bağdat'ı düşman

²⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 205; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 187; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Büyük Selçuklular*, ss. 47-48; İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah Abdülmuhsin et-Türkî, Beyrut, 1997, XII, 184.

²⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Büyük Selçuklular*, s. 48.

²⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 206; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Büyük Selçuklular*, s. 48.

saldırılarına karşı korumak maksadıyla kurulan ordu, ileride Selçukluları Irak'tan kovmak için kullanılacaktır.³⁰

Selçukluların hâkimiyetinden kurtulmak isteyen Halife Müsterşid, Sultan Mahmud'u büyük sultan olan amcası Sencer'e karşı kışkırtmıştır. Hatta Halife ile Sultan Mahmud arasında ortak düşman olarak gördükleri Sultan Sencer'e karşı ittifak kurulmuştur. Halife ile yeğeni Sultan Mahmud'un kendi aleyhine ittifak kurduğunu haber alan Sultan Sencer, yeğenine bir mektup yazarak onu halifenin planlarına karşı onu uyardı. Sultan Sencer mektubunda şöyle demiştir : “Sen benim sağ kolumsun. Halife ise sana ve bana oyun oynamak istemektedir. Seninle ittifak ederek, önce beni tasfiye edecek, daha sonra sana yönelecektir. Sakın ona inanma. Benim erkek çocuğum yok. Sen benimle savaştın, seni yendiğim halde sana bir kötülük yapmadım. Seni kendime veliaht yapıp, kızım ile evlendirdim. O kızım ölünce, diğer kızım ile evlendirdim. Ben senin hakkında bir babanın düşünce ve kanaatini taşıyorum. Senin yapman gereken, ordunu alarak Bağdat'a gidip halifenin veziri İbn Sadaka'yı yakalayıp, onun emrinde olanları cezalandırmak, vezirin yaptırdığı askeri binalarını, savaş aletlerini ve vasıtalarını ele geçirmek ve halifeye; “Ben senin kılıcın ve hizmetçinim. Sen babalarının yaptığı gibi evine dön. Ben senin haksızlığa ve baskıya uğramana izin vermem demektir.”³¹

Amcası Sencer'i haklı bulan Sultan Mahmud ordusuyla birlikte Zilhicce 520/Ocak 1126 tarihinde Bağdat'ı kuşattı. Sultan, halife ile olan anlaşmazlığını savaşmadan halledebilmek ve barışı sağlamak için halifeye elçi göndermesine rağmen ret cevabı aldı. Sultan Mahmud, şehri ele geçirmek için günlerce savaştıysa da başarılı olamadı. Savaşın seyri sultanın emriyle İmadüddin Zengî'nin yardıma gelmesi ve halifenin bazı emîrlerinin Sultan Mahmud'un safına geçmesi ile değişti. Durumun aleyhine geliştiğinin farkına varan Halife Müsterşid, Sultan Mahmud ile anlaşma yapmak zorunda kaldı. Bağdat'ta Selçuklu hâkimiyetini kuvvetlendirmek

³⁰ Kayhan Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Konya, 2001, s. 55.

³¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 254-255.

için bir takım tedbirler alan Sultan Mahmud daha sonra başkent Hemedan'a döndü.³² Irak Selçuklu Sultanı Mahmud henüz 27 yaşındayken vefat etti.³³

526/1131 yılında Irak Selçuklu Sultanı Mahmud öldükten sonra oğlu Davud Irak Selçuklu Devleti tahtına oturmuştur. Ancak Sultan Mahmud'un kardeşi Melik Mesud yeğeninin saltanatını kabul etmeyerek isyan etmiştir. Halife Müsterşid de Melik Mesud'u askerî yönden desteklemiştir. Irak'taki iktidar mücadelesinden rahatsız olan Büyük Selçuklu Sultanı Sencer Irak'a sefer düzenleyerek Melik Mesud ve Halife Müsterşid'in ordusunu 526/1131 tarihinde yenmiştir. Sultan Sencer yeğeni Melik Tuğrul'u Irak Selçuklu sultanı yapmıştır.³⁴

Selçuklu hâkimiyetinden kurtulmakta kararlı olan Halife Müsterşid, bu defa Melik Mesud'u Sultan I. Tuğrul'a karşı kışkırttı. Melik Mesud'u yenen Sultan I. Tuğrul kısa bir süre sonra vefat edince Melik Mesud Irak Selçuklu Devleti sultanı oldu.³⁵

Başlangıçta Mesud'u destekleyen Halife Müsterşid, Mesud sultan olduktan sonra onunla iktidar mücadelesine girdi. 15 bini aşkın süvari kuvvetiyle sultan Mesud'un üzerine yürüyen Halife Müsterşid, 10 Ramazan 529/ 24 Haziran 1135 tarihinde Hemedan şehri yakınlarında Day Merk mevkiinde vuku bulan savaşta yenilerek Sultan Mesud'a esir düştü.³⁶ Halife Müsterşid, Sultan Mesud'un karargâhına sızmış bâtinî fedâiler tarafından öldürüldü.³⁷

Halife Müsterşid'in öldürülmesinden sonra Sultan Mesud'un muhalefetine rağmen Râşid halife oldu. Râşid'in ilk icraatı, babasının dağılmış bulunan adamlarını

³² İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 239; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 254-255; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Büyük Selçuklular*, s. 77.

³³ Bündârî, a.g.e., s.147; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 24; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 239; Râvendî, a.g.e., I, 196.

³⁴ Bündârî, a.g.e., ss. 147-151; Hüseyinî, a.g.e., s. 69-71; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 20-24; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 263; Râvendî, a.g.e., I, 201; Müneccimbaşı Derviş Dede Ahmed Efendi, *Camîu'd-Düvel : Selçuklular târihi I : Horosan - Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, çev. Ali Öngül, İzmir, 2000, s. 145.

³⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 29; Bündârî, a.g.e., s. 159; Hüseyinî, a.g.e., s.71; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 269; Râvendî, a.g.e. I, 201; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Büyük Selçuklular*, s.145.

³⁶ İbnü'l-Cevzî, a.g.e., X, 43-45; Bündârî, a.g.e., s. 164; Hüseyinî, a.g.e., ss. 74-75; Râvendî, a.g.e., I, 218; Müneccimbaşı, a.g.e., s. 154; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 281.

³⁷ Ebü'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 369; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 48; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 281.

etrafına toplamak ve onlara Irak bölgesini iktâ olarak dağıtmak oldu. Bu davranışıyla Irak Selçuklu Devletinin bölgedeki hâkimiyetini tanımadığını göstermiş oluyordu.

Halife Râşid, Selçuklu askerlerini ve görevlilerini Bağdat'tan çıkardı. Sultan Mesud'un herhangi bir seferine hazırlıklı olmak üzere şehrin surlarını tamir ettirdi. Sultan Mesud'la savaşmak üzere ordu kurmaya çalıştı. Halifenin faaliyetlerinden rahatsız olan Sultan Mesud, sefer düzenleyerek Bağdat şehrini ele geçirdi.³⁸ Halife Raşid'le birlikte şehri savunan Musul atabegi Zengî, halifeyi de yanına alarak Musul'a döndü.³⁹ Bağdat'ı ele geçiren Sultan Mesud, Râşid'in amcası Ebu Abdullah'ı "Müktefi li-Emrillah" ünvanıyla halife ilan etti.⁴⁰

Ancak Selçuklu devlet politikasına uygun görülerek hilafet makamına getirilen Halife Müktefi de Selçukluların siyasî hâkimiyetinden kurtulma çareleri aramaya başladı. Bu amaçla Bağdat'a saldıran bedevilerden korunmak için Sultan Mesud'dan izin almaksızın, tabilik statüsüne aykırı olarak asker topladı, Sultan Mesud'un yıktırması olduğu Bağdat surlarını yeniden yaptırdı. Halife Müktefi, Selçuklularla mücadelede güvenemediği Türk askerleri yerine Müslüman olmayan Rum ve Ermeni gibi unsurlardan köleler tedarik ederek, ordusunu bunlardan oluşturdu.⁴¹

Irak Selçuklu Sultanı Mesud Receb 547/Ekim 1152 yılında yakalandığı humma hastalığı sebebiyle vefat etti.⁴² Sultan Mesud'un çocuğu olmadığı için kardeşi Mahmud'un oğlu Melikşah Irak Selçuklu sultanı oldu. Sultan Melikşah zevk ve sefaya düşkün silik bir şahsiyetti. Büyük Sultan Sencer'in de başı Oğuz isyanları ile dertteydi. Böyle karışık bir ortamdan istifade etmek isteyen Halife Müktefi, Bağdat'taki Selçuklu görevlilerini kovduğu gibi Hille, Kufe, Tikrit, Vasıt ve Basra şehirlerini de ele geçirmeye muvaffak oldu. Bu gelişmeler karşısında devlet ileri

³⁸ İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 291; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 54-59.

³⁹ Bündârî, a.g.e., s. 168; Hüseyinî, a.g.e., ss. 75-76; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., X, 57-60; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 292; İbnü'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 371-373.

⁴⁰ Bündârî, a.g.e., s. 169; İbnü'l-Cevzî *el-Muntazam*, X, 68; Râvendî, a.g.e., s. 119-120; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 292, Ebü'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 372.

⁴¹ Bündârî, a.g.e., s. 214.

⁴² İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 373; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 147; Bündârî, a.g.e., s. 206; Kayhan, a.g.e., ss. 188-189.

gelenleri Sultan Melikşah'ı tahtan indirerek yerine Melik Muhammed Irak Selçuklu Devleti sultanı ilan ettiler.⁴³

Halife Müktefi, Melik Muhammed'in sultan olmasına karşı olduğu için onun adını hutbeye koydurmadı.⁴⁴ Bu arada Sultan Muhammed'in amcası Süleymanşah da Sultan Muhammed'e karşı saltanat mücadelesine girişti. Halife, Sultan Muhammed'e karşı amcası Melik Süleymanşah'ı destekledi. Amcası Süleymanşah'ı yenen Sultan Muhammed Halife Müktefi'yi itaat altına almak için 4 ay boyunca Bağdat'ı kuşatmasına rağmen şehri ele geçiremedi.⁴⁵ Böylece Bağdat üzerine yapılan bu son seferin de neticesiz kalmasıyla Abbâsî hilafetinin bölgedeki hâkimiyeti tescillenmiş oluyordu. Selçukluları yüz yıl sonra Irak'tan uzaklaştırmayı başaran Halife Müktefi 2 Rebiülevvel 555 / 12 Mart 1160 tarihinde Bağdat'ta vefat etti. Yerine oğlu Müstencid Billah halife oldu.⁴⁶

Sultan Muhammed'in vefat etmesinden sonra Melik Süleymanşah Irak Selçuklu sultanı oldu. Süleymanşah kısa bir süre sonra kendi emîrlerinin isyanı sonucunda öldürüldü. Atabegi İldeniz'in desteği ile Arslanşah b.Tuğrul Irak Selçuklu Sultanı oldu. Atabeg İldeniz, Sultan Mesud'un memlûklerindendi. Sultan Mesud, Azerbaycan ve Arran'ı ona iktâ olarak vermişti. Sultan Mesud'un dul eşi ile evlenen İldeniz'in bu evlilikten Pehlivan Muhammed ve Kızıl Arslan Osman isimli oğulları dünyaya geldi.⁴⁷

Arslanşah tahta geçince Atabeg İldeniz, Bağdat'a elçi gönderip Arslanşah adına hutbe okunmasını ve Irak'ta idari düzenlemelerin Sultan Mesud zamanındaki şekline döndürülmesini istedi. Ancak Halife Müstencid bir asırlık bir mücadelenin sonunda elde edebildikleri siyasî bağımsızlığı ve Irak'ın hâkimiyetini mücadele etmeksizin Sultan Arslanşah'a vermeğe niyeti olmadığı için bu teklifi reddetmiş, sultana gözdağı vermek amacıyla elçilere kötü davranmış, böylece Irak

⁴³ Hüseyinî, a.g.e., s. 89-91; Bündârî, a.g.e., 208-209; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 153; Râvendî, a.g.e., II, 245; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 375.

⁴⁴ Müneccimbaşı, a.g.e., s.178.

⁴⁵ Bündârî, a.g.e., s. 232; Hüseyinî, a.g.e., s. 94-98; Râvendî, a.g.e., II, 256-260; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 409; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 168.

⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 192; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 438; Bündârî, a.g.e., s. 259-260; Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 398; İbnü'l-Kesîr, a.g.e., XII, 438-439.

⁴⁷ Bündârî, a.g.e., s. 264; Hüseyinî, a.g.e., s. 102; Râvendî, a.g.e., II, 268; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 444; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 196; Müneccimbaşı, a.g.e., s. 179.

Selçuklularının hâkimiyetini tanımadığını, Selçuklu nüfuzunun artık Irak'ta tamamen bittiğini göstermek istemiştir. ⁴⁸ Halife Müstencid 9 Rebiülahir 566/ 30 Aralık 1170 tarihinde vefat etti, yerine oğlu Ebu Muhammed el-Hasan "Müstezî bi-Emrillah" lakabı ile halife oldu. ⁴⁹

Arslanşah sultan olmasına rağmen devletin yönetimi tamamen Atabeg İldeniz'in elinde idi. Atabeg İldeniz, saltanatı süresince üvey oğlu Arslanşah'ı hep geri planda tutmuştur. Devletle ilgili her türlü kararı bizzat kendisi veriyordu. Memuriyet atamalarında, iktâların dağıtımında sultanın görüşünü dahi almıyordu. Sultan Arslanşah zaman zaman Atabeg Şemseddin İldeniz'e karşı gelmek istemişse de her defasında annesi tarafından engellenmiştir. Annesinin Sultan Arslanşah'ı nasıl teselli ve teskin ettiğini muasır kaynaklardan Hüseyinî şöyle dile getirmektedir:

"Sultan Arslanşah b. Tuğrul zahiren hâkim görünüyor, Atabeg İldeniz her şeye hükmediyordu. Memleketleri istediğine iktâ ediyor, hazinede istediği tasarrufta bulunuyordu. Sultan onun işlerine karışmasa da yaptıklarından rahatsızlık duyuyordu. Bu konuda konuşmaya başladığında aynı zamanda İldeniz'in de hanımı olan annesi ona; " Bu adama karşı bir şey söyleme. Çünkü bu adam senin için kendi hayatını tehlikeye attı ve kaç kere savaşımlara girip ölümle karşılaştı. Senin uğruna varını yoğunu ve adamlarını yok etti de nihayet seni sultan yapmağa muvaffak oldu. Kaç Selçuklu meliki yaşça senden büyük olmalarına rağmen hapislerde fena hayat yaşamaktadır. Sen saltanat tahtında olduğun için onlar harekete geçemiyorlar. Atabeg İldeniz ve oğulları sana hizmet ediyorlar, senin düşmanlarıyla savaşıyorlar. Bu sayede sen saltanat sürüyorsun. Atabeg İldeniz kime bir ihsanda bulunuyorsa veya vazgeçiyorsa bil ki bu senin ve devletin hayrı içindir. Onun yaptığı işlere karışma ve ondan sana bir zarar gelmesinden korkma. Çünkü o senin ve ailenin kölesidir." ⁵⁰

⁴⁸ Münecimbaşı, a.g.e., s. 169; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 446; Kayhan, a.g.e., s. 249.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 28; Hüseyinî, a.g.e., s. 117; İbn Kesîr, a.g.e., XII, 470.

⁵⁰ Hüseyinî, a.g.e., s. 117.

Atabeg İldeniz 568/1172 yılında öldü, yerine oğlu Pehlivan Muhammed atabeg oldu.⁵¹ Atabeg Pehlivan'ın otoritesini kabul etmek istemeyen Sultan Arslanşah zehirlenmek suretiyle öldürüldü.⁵²

Sultan Arslanşah'ın ölümünün ardından yerine küçük yaştaki oğlu Melik Tuğrul Irak Selçuklu sultanı oldu. 573/1177 yılının Muharrem ayında adına hutbe okundu. Sultan II. Tuğrul'un Atabeg Pehlivanın yanında adına hutbe okunması, sikke basılması ve sultan ünvanını taşımasından başka bir hükmü yoktu.⁵³

3. Halifelğine Kadar Nâsır li-Dinillâh'ın Hayatı

3.1. Doğumu ve Nesebi

575-622/1180-1225 yılları arasında yaklaşık olarak 46 yıl hilafet makamında kalan Nâsır li-Dinillâh en uzun süre hilafet makamında kalan Abbâsî halifesidir.⁵⁴ Halife Nâsır li-Dinillâh Ahmed Ebü'l-Abbas b. el-Müstezi bi-Emrillâh 553/ 1158 yılının Recep ayının 12. gününde dünyaya gelmiştir. Annesi Zümrüt isimli bir Türk cariyedir.⁵⁵ Makrîzî, annesinin isminin Nercis olduğunu kaydetmektedir.⁵⁶ Annesinin Gudda isimli bir Ermeni cariyeye olduğu da rivayetler arasında yer almaktadır.⁵⁷

⁵¹ Bûndârî, a.g.e., s. 268; Hüseyinî, a.g.e., s. 118; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 46; İbn Kesîr, a.g.e., XII, 271.

⁵² Hüseyinî, a.g.e., s. 118; Bûndârî, a.g.e., s. 268.

⁵³ Hüseyinî, a.g.e., s. 120; Bûndârî, a.g.e., s. 268; Ravendî, a.g.e., II, 305-306; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 88; Köymen, Altay "Tuğrul II", İA, XII/2, 125.

⁵⁴ Ebü'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 425.

⁵⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yan*, VIII/2, 355; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 352; Karamânî, Ahmed b. Yusuf, *Ahbârü'd-Düvel ve Âsârü'l-Üvel fi't-Târih*, thk. Fehmi Sa'd Ahmed Hatîf, Beyrut, 1992.II, 184; İbn Tağribirdî, Cemâlüddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf, *en-Nucümü'z-Zâhira fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhira*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut, 1996, VI, 211; Zehebî, Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin Esat, Beyrut, 1985, XXII, 192; Nüveyrî, Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünuni'l-Edeb*, Kahire, 1975, XXIII, 309; Ebul-Ferec, a.g.e., II, 425.

⁵⁶ Makrîzî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, *es-Sülûk li-Ma'rifeti'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Beyrut, 1418/1997, I, 340.

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 451.

Nâsır li-Dinillâh Ebü'l-Abbas Ahmed b. Hasen'in babası Halife Müstezi bi-Emrillâh, dedesi ise Halife Müstencid billâh'tır. Nesebi Abbâsî devletinin gerçek kurucusu sayılan Ebû Ca'fer el-Mansur'a dayanmaktadır.⁵⁸

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın nesebi kaynaklarda şu şekilde sıralanmıştır; Nâsır li-Dinillâh Ebu'l-Abbas Ahmed b. el-Müstezî bi-Emrillâh Ebu Muhammed Hasen b. el-Müstencid billâh Ebu Abdullah b. el-Müktefî li-Emrillâh Ebu'l-Abbas b. el-Müstezhir billâh Ebû Abdullah Ahmed b. el-Muktedî bi-Emrillâh Ebu'l-Kasım Abdullah b. Zahirüddin Muhammed b. el-Kâim bi-Emrillâh b. el-Kâdir billâh Ebû Abbas Ahmed b. İshak b. el-Muktedir billâh Ebu'l-Fazl Cafer b. el-Mu'tezid billâh Ebu'l-Abbas Ahmed b. el-Muvaffak b. el-Mütevvekkil Alellâh Cafer b. el-Mu'tasım billâh Ebû İshak Muhammed b. Harun er-Reşîd b. Muhammed el-Mehdî b. Ebû Ca'fer el-Mansur b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib b. Hâşim.⁵⁹

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın dedelerinden on dört tanesi halife olmuş, iki tanesi Muhammed b. Kasım ve Muvaffak b. Mütevekkil veliaht oldukları halde babalarından önce vefat ettiklerinden dolayı halife olamamışlardır.

3.2. Gençliği, Yetiştirilmesi ve Veliahtlığa Tayin Edilmesi

Abbâsî halifeleri ileride halife olabilecekleri düşüncesi ile çocuklarının askerî, siyasî ve idarî yönlerden iyi bir eğitim almalarına özen gösteriyorlardı. Ebu'l-Abbas Ahmed de gerek çocukluk gerekse veliahtlık döneminde iyi bir eğitim almıştır. Cömertliği, cesareti ve edebi yönüyle temayüz etmiş, deha sahibi bir zat olarak tanınırdı.⁶⁰

⁵⁸ İbnü's-Sâî, Ebû Talib Taceddin Ali b. Enceb b. Osman, *Muhtasarü Ahbâri'l-Hulefâ*, 1309, Emiriyye baskısı, Mısır, s. 110.

⁵⁹ Kelbî, Ebü'l-Hattab Ömer b. Hasan b. Ali İbn Dihye, *en-Nibrâs fi Târîhi Hulefâi Beni'l-Abbâs*, thk. Mediha Şerkâvî, Kahire, 2001, s. 151; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 451; İbn Tağriberdî, a.g.e., VI, 231; İbn Vâsıl, a.g.e., IV, 159; İbnü's-Sâî, Ebû Talib Taceddin Ali b. Enceb b. Osman, *Ahbârü'l-Hulefâi'l-Abbâsiyyîn*, thk. Halid Ahmed es-Süveydî, Dimaşk, 2011, s. 119.

⁶⁰ İbnü's-Sâî, Ebû Tâlib Tâceddin Ali b. Enceb b. Osman; *el-Camiü'l-Muhtasar*, s. 105; İbn Kesîr, a.g.e., XII, 305.

Halife Nâsır li-Dinillâh hilafetinden önce karada ve denizde avlanmaya meraklıydı, ok atmayı severdi. Arkadaşları ile çarşıda pazarda gezer, halka yakın olmayı severdi.⁶¹

Nâsır li-Dinillâh Ebü'l-Abbas Ahmed, aralarında Ebü'l-Hasen Abdulhak Yusuf, Ebü'l-Hasen Asâkir el-Bitâihî'nin bulunduğu âlimlerden ders almıştır.⁶² Ehl-i Beyt'ten Ebu'l-Mecd Ali b. Nâsır el-Alevî de halifenin hocalarındandır. Ebu'l-Mecd, Halife Müstencid döneminde hapsedilmiştir. Rivayete göre Halife Müstencid rüyasında Peygamber Efendimizi görmüş, Peygamber Efendimiz ona; "Ey Yusuf oğluma iyi davran, o benim sana emanetimdir" demiştir. Ertesi gün Ebu'l-Mecd hapisneden çıkarılmış, Halife Müstencid'e niçin serbest bırakıldığını sorduğunda halife ona cevaben; "Reddi mümkün olmayan bir zatın şefaati ile hapisten kurtuldun" demiştir. Ebu'l-Mecd önce Müstezî'nin daha sonrada onun oğlu Ebu'l-Abbas Ahmed Nâsır li-Dinillâh'ın hocalığını yapmıştır.⁶³

Halife Müstezî bi-Emrillâh başlangıçta büyük oğlu Ebü'l-Abbas Ahmed'i veliaht olarak tayin etmişti. Ancak başlarında Vezir İbnü'l-Attâr'ın bulunduğu bir grup devlet adamı halifenin küçük oğlu Ebu Mansur Haşim'in veliaht tayin edilmesini istiyorlardı. Bu grubun tesiri ile halifenin büyük oğlu Ebü'l-Abbas Ahmed veliahtlıktan azledilerek, hapsedilmiştir. Ancak Halife Müstezî bi-Emrillâh son günlerinde Ebü'l-Abbas Ahmed'i yeniden veliaht tayin etmiştir.⁶⁴

Vezir Zâhirüddin İbnü'l-Attâr, Halife Müstezî kendisine emrettiği halde Ebü'l-Abbas Ahmed'in adının hutbelerde okunmasını bir hafta boyunca geciktirmiştir. Halifenin hastalığını öğrenen Bağdat halkı galeyana gelmiş, Vezir

⁶¹ Kelbî, a.g.e., s. 115; İbnü'l Mi'mâr, a.g.e., s. 125; Safedî, Salâhaddin Halil b. Aybeg, *Nektü'l-Himyân fî Nüketi'l-Ümyân*, Matbaa Cemâliyye, Kahire, 1329/1911, s. 93.

⁶² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXII, 193; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, I, 184.

⁶³ Ebü Şâme, Şihabüddin Ebü Muhammed Abdurrahman b. İsmâil, *Terâcimu Ricâli'l-Karni's-Sâdis ve 's-Sâbi'*, thk. Muhammed Zahid Hasen el-Kevserî, Beyrut, 1947, s. 14.

⁶⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fî Târihi'l-A'yan.*, VIII/II, 354; İbn Kesir, a.g.e., XII, 305; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XXII, 193; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, Beyrut, 2003, XIII, 686; Safedî, Ebü's-Sefâ Salâhaddin Halil b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvud- Türkî Mustafa, Beyrut, 2000, VI, 192.

İbnü'l-Attâr, halkı teskin etmek amacıyla hutbelerde Ebü'l-Abbas Ahmed'in adını veliaht olarak okutmak zorunda kalmıştır.⁶⁵

Dönemin tarihçilerinden Kelbî diğer kaynaklardan farklı olarak Ebü'l-Abbas Ahmed'in 575/1180 yılının Şevval ayının 22. gününde veliaht tayin edildiğini, Zilka'de ayının başında ise halife olduğunu kaydetmektedir.⁶⁶

Halife Müstezî'nin büyük oğlu Ebü'l-Abbas Ahmed'i veliaht olarak tayin etmesinde küçük oğlu Ebu Mansur'un annesi Benefşe Hatun'un da etkisi olmuştur. Benefşe Hatun kendi oğlundan ziyade Ebü'l-Abbas Ahmed'in veliaht olarak tayin edilmesini istiyordu. Benefşe Hatun'un bu tavrı Halife Müstezî'nin büyük oğlu Ebü'l-Abbas Ahmed'i veliaht olarak tayin etmesinde etkili olmuştur.⁶⁷

4. Nâsır li-Dinillâh'ın Ailesi

4.1. Hanımları

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın dönemin şartları gereği çok sayıda cariyesi bulunmaktaydı. Kaynaklarda Nâsır li-Dinillâh'ın "Selcukî Hatun", "Selcuke Hatun" veya "Halâita Hatun" olarak isimlendirilen bir hanımının ismi yer almaktadır. Bu hanım Selçuklu hanedanına mensup olmasından dolayı "Selcukî Hatun" daha önce Ahlat beyi ile evli olduğundan dolayı da "Halâita Hatun" olarak isimlendirilmiştir. Selcukî Hatun, Anadolu Selçuklu sultanı II. Kılıçarslan'ın kızıdır. Ahlat beyi ile evliydi ve güzelliği ile meşhurdur. 579/1183 yılında haca giderken Bağdat'a uğramıştır. Selcukî Hatun'un güzelliğini duyan Halife Nâsır li-Dinillâh, onu saraya davet ederek görüşmüştür. Selcukî Hatun'un güzelliğinden etkilenen halife onunla evlenmek istemiş ancak Selcukî Hatun, Ahlat hakimi ile evli olduğunu söyleyerek halife ile evliliğinin mümkün olmadığını söylemiştir. Hac görevini yerine getiren Selcukî Hatun halifenin davranışlarından korkarak dönüş yolculuğunu Irak değil Suriye üzerinden gerçekleştirmeye karar vermiştir. Selcukî Hatun'un dönüş yolunu

⁶⁵ Zehebî, *Târîh*, XII, 475.

⁶⁶ Kelbî, a.g.e., s. 152.

⁶⁷ Ebu Şâme, *Teracim*, s. 20.

değiştirdiğini öğrenen halife Nâsır li-Dinillâh, bir askeri birlik göndererek Selcukî Hatun'u cebren Bağdat'a getirtmiş ve ona eşi Ahlat hakiminin vefat haberi vermiştir. Hristiyan tarihçi İbnü'l-İbrî imâ yolu ile de olsa Ahlat beyinin vefatından Halife Nâsır li-Dinillâh'ı sorumlu tutmaktadır.⁶⁸ Kocası vefat eden Selcukî Hatun, Halife Nâsır li-Dinillâh ile evlenmiştir.

İbnü's-Sâî ise Selcukî Hatun'un hacdan memleketine döndüğünü, daha sonra eşinin doğal yollarla vefatı üzerine Halife Nâsır li-Dinillâh ile evlendiğini söylemektedir.⁶⁹

Halife Nâsır li-Dinillâh hanımı Selcukî Hatun'u büyük bir sevgi ile seviyordu. Selcukî Hatun halifeden Ahlat'taki sarayına benzer bir sarayın yapılmasını isteyince, Halife Nâsır li-Dinillâh, vezirini Selcukî Hatun'un istediği sarayı inşa etmekle görevlendirmiş, vezir de 200 mimar ve 2 bin işçi ile kısa zamanda Selcukî Hatun'un istediği sarayı yaptırmıştır.⁷⁰

Selcukî Hatun ile Halife Nâsır li-Dinillâh'ın evliliği uzun sürmemiştir. Selcukî Hatun 2 Rebiü'l-Evvel 584/ 1 Mayıs 1184 tarihinde vefat etmiştir. Hanımının vefatından çok müteessir olan halife yemeden içmeden kesilmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh hanımı Selcukî hatun için inşa ettirdiği saraya onun vefatından sonra kimseyi sokmamış, saraydaki eşyalar yıllarca Selcukî Hatun'un bıraktığı gibi kalmıştır. Selcukî Hatun Bağdat'ın Kerh bölgesinde, Ehl-i beyt'ten Avn ve Muîn'in türbelerinin yanında kendisi için türbe inşasına başlamış, ancak türbe kendisinin vefatından sonra tamamlanabilmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh, hanımının türbesinin yanına bir sûfî ribatı yaptırmış, bu ribata da çok zengin bir kütüphane ilave etmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh, Selcukî Hatun ribatının giderleri için çok sayıda vakıfta bulunmuştur. Bu vakıfların gelirleri ile ribatın ihtiyaçları karşılandığı gibi hac döneminde hac yolcularının ihtiyaçlarının karşılanması için hac konaklama mevkilerine yiyecek, giyecek gibi temel ihtiyaç maddeleri de konulmaktaydı.⁷¹

⁶⁸ Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 519

⁶⁹ İbnü's-Sâî, *Nisâü'l-Hulefâ*, thk. Mustafa Cevad, Kahire, 1993. s. 116.

⁷⁰ Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 520.

⁷¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târihi'l-A'yan*, VIII/II, 687; İbnü's-Sâî, *Nisâü'l-Hulefâ*, s. 117.

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın çok sayıda cariyesi bulunuyordu. Bunlardan sadece kendisinden sonra halife olan oğlu Zâhir'in annesinin adı kaynaklarda geçmektedir. Türk asıllı olan bu cariyenin ismi kaynaklarda Bekçe,⁷² Keşve,⁷³ Ahma⁷⁴ gibi farklı şekillerde verilmektedir.

4.2. Çocukları

Kaynaklarda Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Ebû Nasr Muhammed ve Ebü'l-Hasen Ali olmak üzere iki oğlunun ismi yer almaktadır. Halifenin iki oğlunun anneleri de kaynaklarda ismi yer almayan cariyelerdir. Halife Nâsır li-Dinillâh 578/1182-1183 yılında oğulları Ebû Nasr Muhammed ve Ebü'l-Hasen Ali'nin sünnet düğününü yaptırmıştır. Bağdat halkı sünnet düğünü vesilesi ile yedi gün boyunca eğlenmiş ve Bağdat halkına halife tarafından yedi gün boyunca ziyafetler verilmiştir. Yedinci günün sonunda Halife Nâsır li-dinillâh başta Sâhibü'd-Dâr Ebu'l-Fadl İbnü's-Sâhib olmak üzere ileri gelen devlet adamlarına hil'atler giydirmiş, hediyeler vermiştir. Halife ve oğulları hakkında şiirler söyleyen şairlere bolca bahşişler verilmiştir.⁷⁵

Halife Nâsır li-Dinillâh, Safer 585/ Mart-Nisan 1189 tarihinde büyük oğlu Ebu Nasr Muhammed'i veliaht tayin etmiştir. Ebu Nasr Muhammed'in adı Bağdat'ta hutbelerde veliaht olarak okutulmuş, adı sikkelere veliaht olarak yazılmıştır. Halife Nâsır li-Dinillâh bütün Müslüman hükümdarlara elçiler göndererek oğlu Ebu Nasr Muhammed'in adının hutbelerde veliaht olarak okutulmasını istemiştir. Halifenin bu isteğine icabetle İslam ülkelerinde Ebu Nasr Muhammed'in adı hutbelerde veliaht olarak okutulmuştur.⁷⁶

Halife Nâsır li-Dinillâh büyük oğlu Ebû Nasr Muhammed'i 14 Cemaziyelevvel 601/ 4 Şubat 1205 yılında veliahtlıktan azletmiş, küçük oğlu Ebü'l-

⁷² Erbilî, Ebu Muhammed Bedrettin Abdurrahman b. İbrahim, *Hulâsatü ez-Zehbü'l-Mesbûk*, 1885, yy. s. 310.

⁷³ Melikü'l-Eşref el-Gassânî, *el-Ascedü'l-Mesbuk ve'l-Cevherü'l-Mehkuk fi Tabakati'l-Târihu'l-Hulefâi ve'l-Mülûk*, thk. Şakir Muhammed Abdülmünim, Bağdat, 1975, s. 416.

⁷⁴ Karamânî, a.g.e., II, 179.

⁷⁵ Eyyübî, a.g.e., s. 102.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 298; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târihi'l-A'yan*, VIII/2, 522; İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 115; Nüveyrî, a.g.e., XXVIII, 311; Ebu Şâme, *Razvateyn*, IV, 75; İbn Kesîr, a.g.e., XVI, 738; Zehebî, *Târih*, XIII, 7.

Hasen Ali'yi el-Melikü'l-Muazzam ünvanıyla veliaht tayin etmiştir. İslam tarihi kaynaklarının çoğunluğu halifenin büyük oğlu Ebû Nasr Muhammed'in kendi isteği ile veliahtlıktan ayrıldığını kaydetmektedir. Ebû Nasr Muhammed, Vezir Nasiruddin b. Mehdî el-Alevî'ye veliahtlıktan çekildiğini beyan eden bir mektup yazmış, vezir de bu mektubu Halife Nâsır li-Dinillâh'a sunmuştur. Halifenin huzurunda iki adil kişinin mektuptaki yazının Ebu Nasr Muhammed ait olduğu konusunda şهادette bulunması üzerine Halife Nâsır li-Dinillâh büyük oğlunu veliahtlıktan azlederek küçük oğlu Ebü'l-Hasen Ali'yi veliaht olarak tayin etmiştir. Ebû Nasr Ali'nin ismi hutbelerden ve sikkelerden kaldırılmıştır. Ayrıca Ebü'l-Hasen Ali'nin veliaht olarak tayin edildiği bütün İslâm ülkelerine duyurulmuştur.⁷⁷

Her ne kadar kaynakların çoğunluğunda halifenin büyük oğlu Ebû Nasr Muhammed'in kendi isteği ile veliahtlıktan vazgeçtiği bilgisi yer alıyorsa da bazı kaynaklarda bunun aksi bilgiler de yer almaktadır. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Şia mezhebine meyilli olduğu, veliaht olan büyük oğlu Ebu Nasr Muhammed'in ise katı bir Sünnî inanca sahip olduğu, bu fikir ayrılığının zaman zaman halife ile oğlu arasında huzursuzluğa sebebiyet verdiği, bundan dolayı Halife Nâsır li-Dinillâh'ın küçük oğlu Ebü'l-Hasen Ali'nin buluşa ermesinden sonra büyük oğlunu veliahtlıktan azledip hapsedtiği bilgileri bazı kaynaklarda yer almaktadır.⁷⁸

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın büyük oğlu Ebû Nasr Muhammed'i beyazın dışında hiçbir rengin bulunmadığı bir odaya hapsedtiği, bundan dolayı Ebû Nasr Muhammed'in gözünde görme kusuru olduğu kaydedilmektedir.⁷⁹

Halifenin küçük oğlu el-Meliku'l-Muazzam Ebü'l-Hasen Ali ishal hastalığından vefat etmiştir. İyi huylu, dindar, halka yakın bir kişi olduğu için halk tarafından çok seviliyordu. Oğlunun vefatı halifeyi çok üzmüştür. Cenaze dedesi Müstezî'nin türbesine gömülmüş, definden sonra türbeden herkes dışarı çıkarılmış, türbenin içinden halifenin feryatları duyulmuştur. Bağdat halkı halifenin acısını

⁷⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yan*, VIII/2, 523 ; İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 115; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, V, 75; İbn Vâsıl, a.g.e, III, 169; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 298; Nüveyrî, a.g.e., XXIII, 185; İbnü'l-Furât, Nasirüddin Muhammed b. Abdurrahman, *Târîhu İbni'l-Furât*, thk. Hasan Muhammed Şima', Basra, 1970, s. 26.

⁷⁸ Ebü'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 500; Zehebî, Siyer, XXII, 194; Safedî, *el-Vâfi*, II, 69.

⁷⁹ Safedî, *el-Vâfi*, II, 69.

paylaşmak için matem tutmuş, her haneden bir kadın olmak üzere kadınlar toplanmışlar, sırtlarına çuvaldan elbise giyerek, yüzlerine karalar sürerek günlerce Bağdat sokaklarında ağlaşıp dolaşmışlardır.⁸⁰ Ebü'l-Hasen Ali'nin vefat haberi Müslüman hükümdarlara ulaştınca bütün bölgelerde yas ilan edilmiş, şairler halifenin acısını paylaştıkları şiirler söylemişlerdir.⁸¹ Halifenin genç yaşta vefat eden oğlu Ebü'l-Hasen Ali'nin geride Müeyyed ve Muvaffak isminde iki oğlu kalmıştır.

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın veliahtı küçük oğlu Ebü'l-Hasen Ali'nin 610/1213 yılında vefatı üzerine Ebu Nasr Muhammed hapisten çıkarılarak veliaht ilan edilmiştir.⁸² Bazı kaynaklarda halifenin küçük oğlu Ebü'l-Hasen Ali'nin 612/1215 yılında öldüğü bilgisi yer almaktadır.⁸³ Ebû Nasr Muhammed'in veliaht ilan edilmesine rağmen hapiste kalmış, devlet işlerine katılmasına müsaade edilmemiştir.⁸⁴

Halife Nâsır li-Dinillâh başlangıçta büyük oğlu Ebû Nasr Muhammed'i veliaht tayin etmiştir. Küçük oğlu Ebü'l-Hasen Ali büyüdüktan sonra Halife Nâsır li-Dinillâh kendi yönetim tarzına yakın bulduğu küçük oğlunu veliaht olarak tayin etmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh yönetiminde etkin olan Şî devlet adamlarının tesirinde kalarak büyük oğlu Ebû Nasr Ali'yi veliahtlıktan azlettirmiş olabilir. Kaynaklarda bu durumu ihsas ettirecek bilgiler bulunmaktadır. Veliaht prens Ebü'l-Hasen Ali'nin zamansız vefat etmesiyle halife, büyük oğlu Ebû Nasr Muhammed'i veliaht ilan etmek zorunda kalsa da kendi yönetiminden memnun olmayan kitlelerin tesiri ile kendisine karşı bir darbe girişiminde bulunacağı kanaatiyle Ebû Nasr Muhammed'i daimi bir gözaltında tutmuştur. Nitekim Harezmsahlarla ilişkilerde görüleceği gibi Halife Nâsır li-Dinillâh'dan memnun olmayan dış güçler onun yerine oğlu Ebû Nasr Muhammed'i halife olarak tayin etmek istiyorlardı.

⁸⁰ Ebü'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 500; İbn Vâsıl, a.g.e., III, 229; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yan*, VIII/2, 572.

⁸¹ İbnü'l-Furât, a.g.e., V, 170.

⁸² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yan*, VIII/2, 636; Zehebî, *Siyer*, XXII, 264; Safedî, *el-Vâfi*, II, 69.

⁸³ Safedî, *el-Vâfi*, XX, 107; İbn Tağriberdî, a.g.e., VI, 189; İbn Kesîr, a.g.e., XVII, 48. İbnü'd-Dübeysî, a.g.e., IV, 408;

⁸⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e., 453; İbnü'l-İbrî, *Muhtasar*, s. 423.

BİRİNCİ BÖLÜM

NÂSIRLI-DİNİLLÂH'IN HALİFELİĞİ VE İÇ SİYASETİ

Ebu'l-Abbas Ahmed'e babasının vefat ettiği gecenin sabahında 10 Şevval 575/ 9 Mart 1180 tarihinde “Nâsır li-Dinillâh” ünvanı ile biat edildi. Halifeye biat geleneğe uygun olarak üç gün boyunca sürmüştür. Kendisine sırasıyla kardeşi Ebu Mansur Haşim, halifenin amcasının oğulları, akrabaları, Üstâdü'd-Dâr Mecdüddin Hibetullah İbnü's-Sâhib, Şeyhu'ş-Şuyûh, divan kâtipleri, Kâdı'l-Kudat ed-Damegânî, Hâcibü'l-Huccâb Ebu Talib Yahya biat etmişlerdir. Devlet ricalinin biat ettiği ilk günde Vezir Zahirüddin İbnü'l-Attâr hasta olduğu gerekçesiyle halifeye biat etmemiş, ancak ikinci gün biat etmiştir. Devlet erkânının biatından sonra üçüncü gün eşraftan geri kalanlar, âlimler ve İslâm devletlerinin elçileri halifeye biat etmişlerdir.⁸⁵ Halife Nâsır li-Dinillâh mührüne “Recâî mine'llahi Afvuhû” “Ümidim Allah'tan bağışlanmaktır” yazdırmıştır.⁸⁶ Sikkelere ise halifenin ünvanı olarak “Uddetü'd-Dünya ve'd-Din” yazılmıştır.⁸⁷

1. Nâsır li-Dinillâh'ın Hilâfete Gelişi Esnasında Abbâsî Devleti ve İslâm Dünyasının İçinde Bulunduğu Durum

Abbâsî hilafetinin önce Türk komutanlarının sonra 333/945 tarihinden itibaren Büveyhîlerin, 446/1055 tarihinden sonra da Selçukluların kontrol ve hâkimiyetine girdiğini giriş bölümünde konu edinmiştik. Şîi Büveyhî Devletinin hâkimiyetinden Sünnî Selçukluların yardımıyla kurtulan Abbâsî halifeleri, Selçuklu

⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 190; İsfahânî, Ebu Abdillâh İmadüddin Kâtib Muhammed b. Muhammed b. Hamid İmadüddin, *Târîhu Devleti Âli Selçuk*, Kahire, 1318/1900, s. 278; İbnü's-Sâî, *Muhtasarü Ahbari'l-Târîhi'l-Hulefâ*, s. 108; Makrîzî, a.g.e., I, 180; İbn Vâsıl, a.g.e., II, 89; Bündârî, Ebu İbrahim Kıvamüddin Fethb. Ali b. Muhammed, *Senâ Barku'ş-Şâmî*, thk. Fethiyye Nebrâvî, Kahire, 1979, s. 174; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 97; Yâfîî, Afîfüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemânî, *Mir'âtü'l-Cenân ve İbretü'l-Yakân fi Ma'rifeti Havâdisi'z-Zamân*, nşr. Halil Hasûr, Beyrut, 1471/1997, III, 304; İbn Tağriberdî, a.g.e., VI, 232; İbn Haldûn, a.g.e., III, 652; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 352; İbn Kesîr, a.g.e., XVI, 541; Zehebî, *Târîh*, XII, 474; İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, thk. Abdülkadir Arnaut, Mahmud Arnaut, Beyrut, 1991, VI, 413.

⁸⁶ Zehebî, *Târîh*, XIII, 686.

⁸⁷ İbnü'd-Dübeysî, Ebü Abdullah Muhammed b. Saîd b. Yahya, *Zeylu Târîhi Medineti's-Selâm*, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, Beyrut, 2006/1427, II, 232.

devletinin içine düştüğü zafiyetten istifade ederek dünyevi otoritelerini yeniden kurma çabası içine girdiler. Halife Müsterşid, Râşid ve Müktefi'nin çabaları sonucunda Abbâsî Devleti Irak Selçukluların hâkimiyetinden fiilen kurtulmuşlardır.

Halife Nâsır li-Dinillâh halife olduğunda Abbâsî Devleti Irak'ta Tikrit şehrinde güneye Basra'ya kadar uzanan bölgeye hâkimdi. Bu bölgede başlıca Bağdat, Basra, Vâsıt, Tikrit, Ahvaz ve Hille şehirleri bulunuyordu. Bu bölgeleri halifenin tayin ettiği valiler yönetiyordu. Ancak Halife Nâsır li-Dinillâh şeklen de olsa İran ve Azerbaycan'a hâkim olan Irak Selçuklularının hâkimiyeti altındaydı. Bağdat'ta hutbeler Irak Selçuklu sultanı adına okunuyordu. Irak Selçuklularının başında Sultan II. Tuğrul bulunmasına rağmen gerçek hâkimiyet Atabeg Pehlivanın elindeydi. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın faaliyetleri sonucunda Abbâsî Devletinin Irak Selçuklularına şekli bağıllığı da sona ermiş hatta Irak Selçuklu Devleti tarih sahnesinden silinmiştir.

Horasan ve Hindistan'ın kuzey bölgeleri Afgan kökenli Gur Devletinin hâkimiyetindeydi. Gur Devleti, Gazne Devletine son vermiş, bu devletin Afganistan ve Hindistan'daki topraklarına sahip olmuştu. Gur Devleti, Gazne Devletinin mirasçısı durumundaydı. Abbâsî hilafetinin yüksek hâkimiyetini kabul ediyordu. Gur Devletini Gıyasüddin ve Şihabüddin isimli iki kardeş tarafından yönetiliyordu. Gurlular kuzey komşuları Harezmsâhlar ve kuzeydoğu komşuları Karahitaylarla daimi bir savaş halindeydiler.

Hazar denizinin doğusunda Aral gölünün güneyinde bulunan topraklara Harezmi adı verilmektedir. Nâsır li-Dinillâh halife olduğunda bu bölge başında Alâeddin Tekiş'in bulunduğu Harezmsâhlar Devletinin hâkimiyetinde idi. Harezmi topraklarında Abbâsî halifesi adına hutbe okutuluyordu. Harezmsâh, Irak Selçuklu sultanının yüksek hâkimiyetini tanıyor, doğu komşuları olan gayr-i müslim Moğol kökenli Karahitaylara da yıllık vergi veriyordu. Orta Asya karışık durumdaydı. Bozkırlarda yoğunlaşan nüfus batıya doğru akma çabasındaydı. Önce göçebe Oğuzlar İslam topraklarına girerek Selçuklu sultanı Sencer'i esir almışlar, Müslüman topraklarında yağma ve katliamda bulunmuşlardır. Daha sonra Oğuzları takip eden göçebe gayr-i müslim Karahitaylar Müslümanlarla meskûn Meveraünnehir ve

Fergana'yı işgal etmişlerdir. Bütün bu akın ve istilalar daha sonra vuku bulacak olan yıkıcı Moğol istilasının adeta birer habercisi gibiydi.

Anadolu'da başında II. Kılıçarslan'ın bulunduğu Anadolu Selçuklu Devleti hâkimdi. Halife Nâsır li-Dinillâh Sultan II. Kılıçarslan'ın kızı Selçukî Hatun'la evlenmişti. Halife ile sultan arasında akrabalık mevcut idi. Anadolu Selçuklu Devleti 489/1096 yılından beri devam eden ve Suriye'ye ulaşmak için Anadolu yolunu kullanan Haçlılar ve onların tahrikçisi Bizans Devleti ile mücadele halindeydi.

Mısır'da bulunan Şîî-İsmailî Fatimî Devleti 566/1171 tarihinde Salâhaddin Eyyübî tarafından yıkılmıştır. Fatimî Devletinin yıkılmasıyla yaklaşık iki asır sonra Mısır'da Abbâsî halifeleri adına hutbe okunmuştur. Salâhaddin Eyyübî, Suriyenin sahil kesimlerini işgal ederek muhkem kaleler kuran ve sürekli şekilde Avrupa'dan destek alan Haçlılarla mücadele ediyordu. Eyyübîler Suriye'nin Şam'a kadar olan bölümü, Yemen ve Libya'ya da hâkimdiler. Suriye'nin kuzeyinde el-Cezire bölgesinde ve Kuzey Irak'ta Zengî hanedanından hükümdarlar hâkimdi. Zengiler Eyyübîleri daimi bir mücadele halindeydiler. Zengilere göre Eyyübîler saltanatı kendilerinden çalan gâsıp durumundaydılar. Suriye'de ve Mısır'da bulunan Müslüman devletlerin birbiriyle mücadele halinde olmalarından Haçlılar istifade ediyordu. Zaman zaman Müslüman hükümdarlar birbiriyle mücadeleye edebilmek için Haçlılarla pazarlık yapmaktan çekinmiyorlardı.

Yemen Eyyübîler'in hâkimiyetinde idi. Salâhaddin Eyyübî kardeşi Turanşah'ı Yemen'e vali olarak tayin etmişti. Turanşah'ın vefatından sonra Salâhaddin diğer kardeşi Seyfülislâm Tuğtekin'i Yemen'e vali olarak tayin etmiştir. Yemen'de Eyyübîler kanalıyla Abbâsî halife adına hutbe okunuyordu.⁸⁸

Mekke'de Haşimî-Talibî soyundan gelen Davud b. Fetile hâkimdi. Davud'un vefatından sonra aynı soydan gelen Katade b. İdris Mekke emîri olmuştur. Katade b. İdris, Abbâsî hanedanını hilafeti Ali evladından çalan hırsızlar olarak görüyor, kendisinin hilafete Halife Nâsır li-Dinillâh'dan daha layık olduğu düşüncesiyle

⁸⁸ Kalkaşendî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed, *Meâsirü'l-İnafe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, thk. Abdüssettar Ahmed Ferrâc, Beyrut, 1980, s. 68.

hutbede onun adını okutmuyordu.⁸⁹ Mekke emîri Katade hâkimiyetini Mekke'nin dışına da yaymaya çalışmış, zamanla Necd, Yenbu' ve Yemen'in bazı bölümleri onun hâkimiyetini tanımıştır. Medine'yi de hâkimiyeti altına almaya çalışan emîr Katade yine Haşimî-Talibî soyundan gelen Medine emîri Sâlim b. Kâsım'a yenilmiştir. Mekke emîri Katade ile Halife Nâsır arasındaki ihtilaf zaman içinde büyümüş, Katade kendisini hedef alan ancak kardeşinin öldürülmesi ile sonuçlanan Bâtînî suiskastini halifenin kendisinden kurtulmak amacıyla yaptırdığını iddia etmiştir.

Kuzey Afrika'da Tunus merkez olmak üzere Muvahhidler hüküm sürüyordu. Muvahhidlerin hâkimiyeti Tunus, Fas, Moritanya ve İspanya'nın güney bölgeleri olmak üzere geniş bir alanı kapsıyordu. Sünnî-Malikî mezhebine mensup olan derviş meşrep Muvahhidler, Abbâsî hilafetinin dini ve siyasî otoritesini kabul etmiyorlar, kendi sultanlarına halife olarak biat ediyorlardı. Nâsır li-Dinillâh halife olduğunda Yusuf b. Abdülmü'min, Muvahhid hükümdarı idi. Muvahhid sultanına isyan eden Ebû Saîd b. Ebî Hafs Ömer hâkim olduğu bölgelerde Halife Nâsır li-Dinillâh adına hutbe okutmuş, ancak kısa süre sonra bu isyanın Muvahhid sultanı tarafından bastırılmasıyla Kuzey Afrika'da Abbâsî halifesi adına okunan hutbe tekrar Muvahhid sultanı adına okunmaya başlamıştır.⁹⁰

Nâsır li-Dinillâh halife olduğunda İslâm dünyası siyasî anlamda çalkantılı bir görünüm arz ediyordu. İslâm dünyası batı yönünden Haçlıların doğu yönünden ise göçebe Moğol ve Türk kabilelerinin saldırılarına maruz kalmaktaydı. İslâm dünyası iç siyasî yapı bakımından da paramparça bir görüntü arz ediyordu. Küçük büyük devletlere bölünmüş Müslümanlar varlıklarını tehdit eden dış saldırılarla mücadeleden ziyade birbirleri ile mücadele ediyor, böylece güçlerini ve enerjilerini kendilerini yok etmek için kullanıyorlardı. Dünyevi iktidarlarını yeniden kurma çabası içinde olan Abbâsî halifeleri de kendilerinin üzerinde hiçbir hâkimiyetin oluşmaması için çoğu zaman Müslümanlar arasındaki mücadeleleri körüklüyorlardı. Halife Nâsır li-Dinillâh 575/1180 tarihinde halife olduğunda İslâm dünyasının genel durumu bu şekildeydi. Salâhaddin Eyyübî, Alâeddin Tekiş, Alâeddin Muhammed,

⁸⁹ Ahmet Sıbâî, *Târîhu Mekke*, Riyad, 1999, I, 224.

⁹⁰ Kalkaşendî, *Meâsîr*, s.72.

Celaledin Harezmsah ve II. Tuğrul ve Cengiz Han'la aynı dönemde yaşayan Halife Nâsır li-Dinillâh her biri muazzam bir askeri güç sahibi büyük hükümdarlara karşı Abbâsî hilafetini ayakta tutmaya çalışmış, bütün ömrünü Abbâsî hilafetinin bağımsızlığı uğrunda harcamıştır.

2. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Devlet Yönetim Anlayışı ve Abbâsî Hilâfetin Hâkimiyetini Canlandırma Girişimleri

Nâsır li-Dinillâh halife olduktan sonra devlet yönetimine Üstâdü'd-Dâr İbnü's-Sahib Mecdü'd-din İshak hâkim olmuştur.⁹¹ Halife Nâsır li-Dinillâh Vezir İbnü'l-Attâr'ı ve bazı emîrlerin babası döneminde veliahtlık seçiminde kendisine karşı oldukları, gelecekte problem olabilecekleri düşüncesiyle kardeşinin taraftarı olan devlet adamlarından kurtulmak istemiştir. Bu amaçla halife olduktan hemen sonra Vezir İbnü'l-Attâr'ı öldürtmüş ve mallarını müsadere ettirmiştir. Yine Nâsır li-Dinillâh veliahtlığına karşı çıkan emîrlerden Sungur es-Sağîr ve Hüsamüddin Gargalı'yı da öldürtmüştür. Bu olayın zahiri sebebi bu iki komutanın Abdülvehhab isimli bir eşkiyaya karşı yaptıkları bir seferde başarısız olmaları olarak gösterilse de gerçek sebep bu iki komutanın Halife Nâsır li-Dinillâh'ın hilafetine karşı olmaları ve kardeşi Ebu Mansur'un halife olmasını istemeleri idi. Öldürülen ve malları müsadere edilen bu iki komutandan Sungur es-Sağîr'in Bağdat'ın en güzel yerinde bulunan konağı halifenin annesi Zümrüt Hatun'un tavsiyesi ile Divânü'l-Ebniye tarafından sûfi ribatına dönüştürülmüştür.⁹² Halife Nâsır li-Dinillâh, halife olmadan önce kendisine hizmet eden emîr Tuğrul'u da Basra valisi tayin etmiştir.⁹³

Abbâsî halifeleri adet olduğu üzere Rusâfe'de bulunan halifelere ait özel bir mezarlıkta defnediliyorlardı. Halife Müstezî bu mezarlığa defnedilmek istememiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh babasının cesedini başlangıçta Fahruddevle b. Abdülmuttalib camisinin bahçesine defnettirmiş, daha sonra babası adına bir türbe yaptırarak naaşını oraya naklettirmiştir. Halife Müstezî'nin cesedi Dicle yoluyla halifenin saltanat

⁹¹ İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddin Ömer b. Muzaffer b. Ömer; *Târîhu İbni'l-Verdi = Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Beyrut, 1996, II, 136.

⁹² Eyyübî, a.g.e., s. 118.

⁹³ Eyyübî, a.g.e., s. 208.

kayığı olan Zebzeb isimli kayıkla defnedileceği mıntıkaya getirilmiş, Kur'an ve zikirlerle defnedilmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh, babasının cesedinin taşındığı Zebzeb isimli saltanat kayığının kendisine üzüntü verdiği gerekçesiyle batırılmasını emretmiştir.⁹⁴ Aslında Zebzeb kayığını batırması halifenin izleyeceği politikanın ilk işareti idi. Zebzeb çok meşhur bir kayıktı. Bağdat'a hâkim olan sultanlar halifenin huzuruna çıkmak istedikleri zaman halifenin sarayına bu kayıkla gelirlerdi. Zebzeb Bağdat'ta yabancı hâkimiyetinin sembollerindendi.

Halife Nâsır li-Dinillâh şahsî kabiliyetleriyle, Selçuklu melik ve beylerinin arasındaki iktidar mücadelelerinden azami derecede istifade ederek, Abbâsî hilafetinin siyasî bağımsızlığını elde etmiş, Irak ve İran'ın bir bölümünü herhangi bir sultanın hâkimiyetinde kalmaksızın vefatına kadar idare etmiştir.

2.1. Nâsır li-Dinillâh'ın Devlet Yönetim Anlayışı

Irak'ta Selçuklu hâkimiyeti sona erdikten sonra Halife Nâsır li-Dinillâh hilafetin otoritesini yaymak ve bozulan devlet yönetimini yeniden tesis etmek amacıyla siyasî ve idarî islahatlar yapmıştır. Bu konuda Halife Müktefi'yi örnek almıştır.⁹⁵

Güçlü devletin güçlü toplumsal yapıdan geldiğinin farkında olan Halife Nâsır li-Dinillâh mezhepler üstü bir siyaset takip etmiştir. Halife farklı mezhep ve inanışlara sahip olan halkı bir diğerine tercih etmeyerek, bütün farklılıklarına rağmen İslâm toplumunun kendi riyasetinde bir birlik olarak varlığını sürdürmesi için gayret göstermiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh, kendisinden sonra da aynı politikanın devamını sağlamak amacıyla katı bir Sünnî taraftarı olan büyük oğlu Ebû Nasr Muhammed'i veliahtlıktan azlederek, daha ılımlı bir politika takip edeceğini ümit ettiği küçük oğlu Ebü'l-Hasen Ali'yi veliaht tayin etmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın takip etmiş olduğu herkesime açık, ılımlı politika yüzyıllardır devlet yönetimine hâkim olan Sünnî kesimin hoşuna gitmemiş, halifenin Şîî taraftarı olduğu rivayetlerinin çıkmasına sebep olmuştur.

⁹⁴ Eyyübî, a.g.e., s. 85.

⁹⁵ Hüseyin Ali Kays Muhammed el-Kaysî, *Tabiatü Müctemei'l-Irakî fi'l-asri'l-Abbâsî el-Müteahhir*, Bağdat, 2007, s. 51.

Halife Nâsır li-Dinillâh önemli makamlara getirdiği devlet görevlilerine nasıl hareket etmeleri gerektiğini beyan eden talimatname verirdi. Bize kadar ulaşan talimatnameler Halife Nâsır'ın devlet yönetim anlayışı ile ilgili olarak değerli bilgiler vermektedir. Buna göre halifenin üzerinde önemle durduğu hususlar şunlardır: Haktan, adaletten ayrılmama, âlimlerle daima istişare halinde olma, işbilir, güvenilir kişilerin memur olarak istihdam edilmesi, halkla beraber olma, kapıların halka daima açık tutulması, halkın görevliye erişimini engelleyecek hâcip ve görevlilerin istihdam edilmemesi, fakir ve yetimlerin haklarının gözetilmesi, güvenilir ticaret hayatının devam edebilmesi için hisbe teşkilatına önem verilmesi.⁹⁶

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın uygulamalarından yukarıdaki zikredilen hususlara riayet ettiği anlaşılmaktadır. Devlet yönetiminde ehil kimselerin görev almasını isteyen halife, göreve getireceği kişiler hakkında istihbari bilgiler alırdı. Önemli bir makama bir şahsı atamadan önce halife istihbarat elemanları ile halkın arasına göreve düşünülen şahsın, makama tayin edileceği şayiasını yayar, insanların konuştukları ve gösterdikleri tepki istihbarat elemanları tarafından halifeye bildirilir, halife kendisine gelen bilgileri değerlendirdikten sonra şahsı ya makama tayin eder ya da vazgeçerdi.⁹⁷

Halife Nâsır li-Dinillâh halkın durumunu öğrenmeye azami derecede gayret gösterirdi. Bu amaçla halkın arasına tebdîl-i kıyafetle çıkardı. Halifenin tebdîl-i kıyafetle halk arasında dolaşması öylesine korku salmıştı ki, geceleri erkekler eşleri ile konuşurken sessiz konuşurlar, ihtiyatsız bir dil kullanmaktan sakınırlardı. Halifenin ev içinde veya dam üzerinde bulunmasından korkarlardı. Çünkü rivayete göre, halife bazen damlara tırmanır, bazen evlerin duvarlarına çıkar etrafı gözetlerdi.⁹⁸ Halife Nâsır toplumun ahlakî yapısını bozucu etkisi olan içki satımını yasaklamış, gayri meşru eğlence yerlerini de kapattırılmıştır.⁹⁹

⁹⁶ Kalkaşendî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed; *Subhü'l-A'ş'a fi Sinaati'l-İnşa*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, X, 286-291; Muhammed Mahir Hammâde, *Vesâiku's-Siyâsiyye ve'l-İdâriyye el-Âide li'l-Usuri'l-Abbâsiyye*, Beyrut, 1985, S. 181.

⁹⁷ İbnü't Tıktıkâ, Muhammed b. Ali b. Tabataba, *el-Fahrî fi Âdâbi's-Sultâniyye ve Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut, trz., s. 39.

⁹⁸ Ebü'l-Ferec, *Abü'l-Farac Tarihi*, II, 519.

⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 197; İbn Vâsıl, a.g.e., II, 92; Karamânî, a.g.e., II, 185.

2.2. İstihbarat Teşkilatını Canlandırması

Abbâsî devletinde istihbarat görevini berid (posta) teşkilatı yürütmekte idi. Başlangıçta posta teşkilatı valiler ve üst düzey görevlileri kontrol altında tutup, onlar hakkında halifeyi bilgilendirmekte iken daha sonra posta teşkilatının görevleri artırılmıştır. Halife bir bölgeye ordu sevk etmeden önce posta teşkilatından o bölgenin coğrafi, fiziki ve beşeri yapısı hakkında detaylı bilgi alırdı.¹⁰⁰ Posta teşkilatı toplum içinde halifenin âdeta gözü kulağı idi.

Abbâsî hilafetinin tam bağımsızlığını hedefleyen Halife Nâsır li-Dinillâh bunun ancak güçlü bir istihbarat teşkilatıyla olabileceğini çok iyi biliyordu. Bu amaçla halife posta teşkilatından ayrı olarak sadece istihbarat işi ile uğraşan Divanü'l-Hibre adında yeni bir divan kurmuştur.¹⁰¹ Halife Nâsır li-Dinillâh'ın kurmuş olduğu istihbarat teşkilatı son derece etkili idi. Halifenin görevlendirmiş olduğu istihbarat elemanları Irak ve civar ülkelerde vuku bulan her türlü olayı derhal halifeye bildiriyorlardı. Sabah vakti gece boyunca Bağdat'ta meydana gelen olaylar, akşam da gündüz Bağdat'ta vuku bulan olaylar en ince ayrıntısına kadar bir rapor halinde halifeye sunuluyordu. Kaynaklarda bu konuyla alakalı ilginç bilgiler yer almaktadır. Hatta Bağdat'ta ziyafet düzenleyen bir şahsın, ziyafetin sonunda misafirlerinden önce ellerini yıkaması dahi halifeye iletilmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh bu bilgiye cevaben ev sahibinin usulsüzlük yaptığını bildirmiştir. Çalışmalarından dolayı istihbarat elemanını tebrik etmiştir.¹⁰²

Adamın birisi Hindistan'dan İhlâs süresini okuyan bir papağan alıp, Bağdat'a Halife Nâsır li-Dinillâh'a hediye olarak getirmişti. Papağan karşılığında halifeden güzel bir hediye alacağını ümit ediyordu. Ancak papağan halifeye sunulmadan önce öldü. Bu duruma çok üzülen adamın kapısına devlet görevlileri gelerek halifenin olaydan haberi olduğunu söyleyerek, halife adına adama 500 dinar hediye vermişlerdir.¹⁰³

¹⁰⁰ Hasan İbrahim Hasan, a.g.e., II,

¹⁰¹ Ömer Faruk Fevzi, a.g.e., s. 212.

¹⁰² Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 354.

¹⁰³ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 353.

Semerkant'tan bir grup âlim haca gitmek için yola çıkmışlardı. İçlerinden ismi Sadr-ı cihan olan bir zatın çok güzel bir atı vardı. Çevresindekiler Sadr-ı cihan'a atını Bağdat'a götürmemesini, halifenin el koyabileceğini söylemeleri üzerine, Sadr-ı cihan halifenin kendisinden atını almaya güç yetiremeyeceğini söyledi. Semerkant'tan gelen hacı grubu Bağdat'a ulaşınca Sadr-ı cihan'ın atına halifenin askerlerince el konuldu. Diğer âlimlerinin halifenin katındaki şefaathine rağmen halife, Sadr-ı cihan'a atı geri vermedi. Semerkant hacıları hac dönüşü Bağdat'a uğradıklarında halife, Sadr-ı cihan'a atını başka hediyelerle birlikte teslim etti. Ayrıca Sadr-ı cihan'a Semerkant'ta söylediği sözler de hatırlatıldı.¹⁰⁴

Halife Nâsır li-Dinillâh, Bağdat'a gelen giden herkesten haberdar olmak istiyordu. Bağdat'a üzerinde Dimyat işi süslü bir elbisesi olan bir adam gelmişti. Adam sorguya alınarak elbisesini nerden aldığı kendisine soruldu. Adam elbiseyi kendi parasıyla Dimyat'tan aldığını iddia ediyordu. Ancak halifenin istihbarat elemanları tacirin elbiseyi Dimyat'ta birisini öldürerek çaldığını, hatta maktulu gömdüğü yeri bile kendisine bildirdiler. Adam şaşkınlık içerisinde işlediği suçu kabul etmek zorunda kaldı.¹⁰⁵

Halife Nâsır li-Dinillâh, bir şahsı önemli bir makama tayin edeceği zaman istihbarat elemanları ile halkın arasına göreve düşünülen şahsın tayin edildiği sayiasını yayar, daha sonra insanların görev için düşünülen şahsın hakkındaki menfi ve müspet konuşmaları istihbarat elemanları tarafından halifeye iletilir. Halife de gelen bilgileri değerlendirerek ya o şahsı göreve tayin eder ya da vazgeçerdi.¹⁰⁶ İnsanlar Halife Nâsır li-Dinillâh'ın en gizli hallerden bile haberdar olmasından dolayı onun istihbaratta cinleri kullandığına inanıyorlardı.¹⁰⁷

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın kurmuş olduğu istihbarat teşkilatı sadece Bağdat ve çevresinde değil bütün İslâm dünyasında etkili idi. ondan Bağdat halkı nasıl korkuyorsa Mısır ve Hint halkı da aynı şekilde korkuyordu. Mısır ve Şam

¹⁰⁴ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 353.

¹⁰⁵ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 354.

¹⁰⁶ İbnü't Tıktıkâ, a.g.e., s. 39.

¹⁰⁷ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 353.

bölgelerinin ileri gelenleri özel toplantılarında bile halifenin adı geçtiği zaman halifeye ulaşır endişesi ile seslerini keser konuşamazlardı.¹⁰⁸

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın dış istihbarat teşkilatı da çok etkili idi. Harezmsah, halifeye elçisi vasıtası ile çok gizli bir mektup göndermişti. Halife Nâsır li-Dinillâh, mektubu almadan elçiye mektupta neler yazdığını söylemiş ve mektubun cevabını elçiye iletmiştir.¹⁰⁹

Mazenderan hâkiminin elçisi habersiz bir şekilde Bağdat'a gelmişti. Geceyi bir hayat kadının yanında geçiren elçi, sabah kapının önünde bir not bulmuştur. Notta; "Biz senin ne yaptığını biliyoruz, hatta gece kullandığın geceliğin üzerindeki fil desenini bile biliyoruz" yazılıydı. Halifenin en ince ayrıntıya kadar her şeyden haberdar olduğunu gören elçi dehşete kapılmış, görevini yerine getiremeden Bağdat'tan ayrılmıştır.¹¹⁰

Halife Nâsır li-Dinillâh, İsmailî Şeyhi Celaleddin III. Hasan'la anlaşkıktan sonra istihbarat edinmede İslam dünyasının her yanına yayılmış, en güçlü sultanların bile yanına sızmış olan İsmailî fedâilerden de istifade etmiştir.

Tarihçiler Halife Nâsır li-Dinillâh'ın bilgi ve istihbarat edinmeye takıntı ve hastalık derecesinde önem verdiği hususunda ittifak halindedirler. Kaynaklarda halifenin istihbarat faaliyetleri çok abartılı anlatımlarla yer almıştır. Bu konu öylesi bir hal almıştır ki halifenin istihbarat konusunda cinleri dahi kullandığı bilgisi tarihi kaynaklarda yer almıştır.¹¹¹ Ancak etrafı güçlü devletler ve dirayetli sultanlarla çevrili olan, güçlü hükümdarların Bağdat'a hâkim olma idealine karşı mücadele etmek zorunda olan Halife Nâsır li-Dinillâh'ın kendisine yönelebilecek her hangi bir tehdidi önceden haber verecek güçlü bir istihbarat teşkilatına sahip olması hayati derecede elzemdi. Bu nedenle Nâsır li-Dinillâh döneminin en güçlü istihbarat teşkilatını kurmuştur. Bu teşkilat öylesine güçlü ve etkili idi ki hükümdarlar halife hakkında konuşurken fısıltılı bir şekilde konuşma yapmak zorunda kalıyorlardı.

¹⁰⁸ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 353.

¹⁰⁹ Safedî, *el-Vâfi*, VI, 193.

¹¹⁰ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 353.

¹¹¹ Zehebî, *Târih*, XIII, 689.

2.3. Şîileri Yönetimle Barıştırma Çabaları

İslâm dünyasında etkin olan iki mezhep, Ehl-i sünnet ve Şia İslâm dünyasına hâkim olabilmek için devamlı mücadele halinde olagelmıştır. Önce Irak'ta Büveyhî, sonra da Mısır'da Fatimî devletinin yıkılmasından sonra Şîiler İslâm dünyasında dışlanmışlık duygusu içinde huzursuzluk kaynağı haline gelmişlerdir. İslâm dünyasındaki mezhep mücadeleleri Abbâsîler'in son dönemlerinde devletin içinde bulunduğu kötü durumunda etkisi ile had safhaya ulaşmıştır. Bu dönemde Sünnî-Şîî mücadelesi İslâm dünyasının her yanına yayılmış durumdaydı. Nâsır li-Dinillâh'ın hilafete gelmesinden hemen önce Merv şehrinde vuku bulan mezhep çatışmasında büyük bir katliam olmuş, farklı mezheplere ait medreseler, mescitler ve çarşılar yakılmıştır.

Abbâsî devletinin başkenti Bağdat'ta ise Sünnîler ve Şîiler karışık ve birbirine girmiş şekilde yerleşmişlerdi. Ancak sakinleri tamamen Sünnî veya Şîî olan mahalleler de mevcuttu. Sünnîler daha ziyade şehrin doğu yakasında yer alan Vakıa, Babu'l-Basra ve Kutafıta mahallelerinde, Şîiler ise Kerh, Muhtara, Hadriyye ve Musa Kazım mahallelerinde ikamet ediyorlardı.¹¹²

Sünnîler ve Şîiler Bağdat'ta çoğu zaman çatışma halindeydiler. İki mezhep arasındaki en küçük bir gerilim dahi kısa zamanda kanlı çatışmalara dönüşüyordu. Sulh ve barış hali kısa sürüyor bir müddet sonra başlayan olaylar günlerce devam ediyordu.¹¹³

Halife Nâsır li-Dinillâh diğer halife ve sultanların yaptıklarının aksine Şîilere karşı Sünnîleri birleştirmeye çalışmamış, bütün mezheplere eşit mesafede durmuştur. Halife Nâsır li-Dinillâh, Şîî devletlerinin yıkılması sonucu kendilerini sahipsiz hisseden Şia mezhebi müntesiplerine vezirlik dâhil olmak üzere devletin üst düzey yönetiminde yer vermiştir. Halife, Samerrâ kentinde tamir ettirdiği Gaybetü'l-Mehdî türbesinin kitabesinde kendisini Şîilerin koruyucusu olarak tanımlamaktadır.¹¹⁴ Ayrıca Nâsır li-Dinillâh 580/1184 yılında İmam Musa Kazım türbesini emin bölge

¹¹² İbnu'l-Fuvatî, a.g.e., ss. 294-295.

¹¹³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yan*, VIII/2, 803.

¹¹⁴ Eyyübî, a.g.e., s. 178.

ilan etmiştir.¹¹⁵ Yine halife, mutaasıp bir Sünnî olan büyük oğlu Ebû Nasr Muhammed'i veliahtlıktân azlederek, kendisini gibi Şia'ya ılımlı olan küçük oğlunu veliaht tayin etmiştir.¹¹⁶

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın üst düzey devlet yönetiminde İmamiyye Şiası müntesiplerine görev vermesi zaman zaman sıkıntılara sebebiyet vermiştir. Üstâdü'd-Dâr İbnü's-Sâhib ifrat derecesinde Şîi idi.¹¹⁷ Muaviye b. Ebî Süfyan ve oğlu Yezid'e lanet edilmesini emretmekteydi. Bu emrin uygun olup olmadığı bir sohbet esnasında Nizâmiyye müderrislerden Radiyyüddin Kazvînî'ye sorulmuş, bu soruya cevap vermemesine rağmen Kazvînî, halifenin de hazır bulunduğu bir meclis de sorguya çekilerek Yezid b. Muaviye'ye lanet edilmesi istenmiştir. İbnü's-Sâhib, bu talebi reddeden Kazvînî'nin cezalandırılmasını istemişse de Bağdat'taki Sünnîleri kızdıracığı endişesi ile bu talep halife tarafından reddedilmiştir.¹¹⁸ Kazvînî kendisin de muvafakati ile memleketine sürgün edilmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh, kendisine karşı kırgın olan Kazvînî'den endişelenerek Atabek Kızıl Arslan'a bir mektup göndererek onun kontrol altında tutulmasını emretmiştir.¹¹⁹ Üstâdü'd-Dâr İbnü's-Sâhib'ib aşırı derecede Şîi olmasından dolayı Sünnî mezheplerden Şia mezhebine geçenler oluyordu. Dönemin etkili din âlimlerinden Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî buna tepki göstermezken en etkili tepki Radiyyüddin Kazvînî'den geliyordu. Kazvînî'nin Bağdat'tan sürülmesinin bir gerekçesi olarak da bu görüş ileri sürülmektedir.

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Şia taraftarlarına göstermiş olduğu yumuşak tutum zaman zaman istismar edilmiştir. Şîi devlet adamlarının baskısı sonucu birçok Sünnî din âlimi Irak'tan başka bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır. Bu âlimlerden biri de fakîh Şihâbüddîn Tûsî'dir. Birgün Tûsî'ye Hz. Ali'nin dünya malı adına bir şeyinin olmadığı, çoğu zaman aç olduğu söylenince, Tûsî, bu bilginin doğru olmadığını, başlangıçta fakir olan Hz. Ali'nin sonradan çok zengin olduğunu ve yüklü miktârda zekât verdiğini söylemiştir. Tûsî, kendisinden bu bilgiyi alan kişinin İbnü's-Sâhib'in adamı olduğunu öğrenince hayatından endişe ederek hac bahanesi ile Mısır'a

¹¹⁵ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, I, 517.

¹¹⁶ Angelika Hartmann, "*Nâsır-Lidinillâh*", DİA, XXXII, 399.

¹¹⁷ Zehebî, *Siyer*, XXII, 194.

¹¹⁸ Zehebî, *Târîh*, XIII, 904.

¹¹⁹ Eyyübî, a.g.e., s. 146.

gitmiştir. Tûsî'nin hac yapma bahanesi ile Irak'ı terk ederek Mısır'a gitmesinden sonra haca gidecek âlimlerden Irak'a dönme garantisi istenmiştir.¹²⁰

Şâir Ebu Mansur b. Nükte'ye Hz. Osman şehit edildiğinde Hz. Ali'nin Medine'de bulunduğu ve Hz. Osman'ın şehit edilmesini engellemediği iddia etmiştir. Kendisine Hz. Ali'nin bundan dolayı özür dilediği söylenince İbn Nükte konuyla alakalı bir Şiir söylemiş, Şiirinde Hz. Osman'ın katli ile Hz. Hüseyin'in katlini mukayese ederek Hz. Osman'ın şehadetinden dolayı Hz. Ali'nin özrünü kabul edenlerin Hz. Hüseyin'in katlinden dolayı Yezid'in de özrünü kabul etmeleri gerektiğini söylemiştir. Şiiri sebebiyle Şiiler tarafından öldürülmek istenen İbn Nükte ancak halifenin himayesi ile ölümden kurtulabilmiştir.¹²¹

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın huzurunda Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'ye peygamberden sonra inananların en hayırlısı kim olduğu sorulunca, İbnü'l-Cevzî, Hz. Ebu Bekir demekten çekinmiş; "Kızı onun nikâhında olan kişidir" şeklinde hem Hz. Ebu Bekir'e hem de Hz. Ali'ye te'vil edilecek yuvarlak bir cevap vermiştir.¹²² Yezid'in hilafetinin geçerli olduğunu iddia eden bir şahıs halifenin emri ile muhakeme edilmiş, şahıs söylediklerini inkâr etmesi üzerine serbest bırakılmıştır.¹²³

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Şia'ya meyilli olduğu kanaati dönemin hükümdarları arasında da hâkimdi. Salâhaddin Eyyübî'nin vefatından sonra babasının yerine sultan olmak isteyen Efdal, halifeden saltanat mücadelesi halinde olduğu amcası Âdil'e karşı şu şiirle yardım istemiştir;

"Efendimiz, Ebu Bekir ve iki arkadaşı kılıçla Ali'nin hakkını çaldılar. Bizim talihimize bakın ki öncekilerin talihi ile bizde karşılaşyoruz."

Yine başka bir yardım mektubunda Efdal halifeye, kendi adının Ali, amcası Âdil'in adının Ebu Bekir, amcasının oğlu Muazzam'ın adının da Osman olduğunu, Hz. Ali'ye Ebu Bekir ve Osman'ın yaptıklarını onların da kendisine yaptığını yazmıştır.

¹²⁰ Eyyübî, a.g.e., s. 147.

¹²¹ İbn Şâme, *Terâcim*, s. 26.

¹²² İbn Vâsıl, a.g.e., IV, 168; Zehebî, *Siyer*, XXII, 200.

¹²³ İbn Vâsıl, a.g.e., IV, 168; Zehebî, *Siyer*, XXII, 200.

Halife de Efdal'e cevaben yazdığı mektupta şöyle bir şiire yer vermiştir;

“Çaldılar, ama peygamberden sonra Yesrib'de Ali'nin nâsırı (yardımcısı) yoktu. Sana müjdeler olsun İmam Nâsır seni zafere ulaştıracak.”¹²⁴

Bağdat'taki mezhepler arası gerilim ve çatışma sadece Sünnî ve Şîler arasında vuku bulmuyordu. Sünnî amel mezhepleri arasında da zaman zaman gerilim ve çatışmalar olmaktadır. Halifenin annesi Zümrüt Hatun, Bağdat'ın oduncular çarşısında bir mescit yaptırmak istemiş, ancak bölgenin Hanbelî olduğu ve inşa edilecek mescitte yalnızca Hanbelîlerin namaz kılacağı gerekçesi ile Zümrüt Hatun mescit inşası düşüncesinden vazgeçirilmeye çalışılmıştır.¹²⁵

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın kendinden önceki halifelerin aksine Şia taraftarlarına müsamahalı yaklaşması onun Sünnî tarihçiler tarafından Şia taraftarı olarak suçlamasına sebebiyet vermiştir. Ancak en-Nâsır'ın Şia'ya göstermiş olduğu ilgi ve alaka onun şahsi eğilimlerinden ziyade dönemin siyasî zorunluluklarının bir gereği idi. Halife Nâsır li-Dinillâh, Abbâsî halifeliğinin gerçekten etkili bir güç haline getirmek istiyorsa, bunun ancak halkın yarısını oluşturan Şîler'in desteği ile mümkün olacağına inanıyordu. Bu durum ise ancak Şîlerin hassasiyetlerini göz önünde bulundurarak mümkün olabilirdi. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Şîleri kendine bağlama politikası başarılı olmuş, Irak'ta Sünnî-Şia geriliminin azalmasına bağlı olarak toplumsal çatışmalarda azalmıştır. Ayrıca Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Şia taraftarlarına karşı yapıcı bir politika takip etmesi İsmâîlî- Bâtınî inancına sahip Haşhaşiler üzerinde de olumlu tesirler oluşturmuş, İsmâîlî lideri Celâleddin III. Hasan Nev Müselman'ın Sünnî akideyi benimsemesinde etkili olmuştur.

2.4. Fütüvvet Teşkilatını Yeniden Tanzim Etmesi

Fütüvvet, başlangıçta asil, yiğit insan, daha sonra gençlik organizasyonları anlamında kullanılan bir terimdir. Zamanla tasavvuftan etkilenerek ahlakî ve dinî bir boyut kazanan fütüvvet, esnaf kesiminde de teşkilatlanarak yüzyıllar boyunca İslâm dünyasına tesir etmiş bir kurumdur.

¹²⁴ Kalkaşendî, *Meâsir*, s. 63.

¹²⁵ Eyyübî, a.g.e., s. 204.

2.4.1. Fütüvvetin Tarihsel Gelişimi

Fütüvvet terimi Feta'dan türetilmiştir. Fetâ; genç, yiğit anlamına gelmektedir. Fütüvvet ise kahramanlık, cömertlik anlamlarına gelmektedir. K. Kerim'de “fetâ, fitye, feteyât”¹²⁶ kelimeleri ayetlerde ahlaki birer durum belirtmeksizin sadece temel anlamı olan “genç adam” anlamında kullanılmıştır.

Eski Arap düşüncesinde ise fetâ; misafirperverlik, cömertlik, cesaret özellikleriyle ortaya çıkan asil insan anlamına gelmekteydi. Fütüvvet en yüksek cömertliğin, konukseverliğin, fedakârlığın ifadesidir. Fütüvvette cömertlik bakımından Hatem-i Tâi, cesaret ve bilgi bakımından Hz. Ali örnek olarak kabul edilmiştir.¹²⁷

İbnü'l- Mi'mâr fütüvveti şöyle tarif eder; “Fütüvvet dinin aslında olan bir özelliktir. Doğru yolda olan insanlara ait bir sıfattır. Fetâ olan bir kimsenin dindar olması gereklidir. Fetâ olan kimse Allah'a, meleklerle, peygamberlere ve dinin temel akidelerine yakinen iman eder. Dinin gereklerini, ibadetlerini itina ile yerine getirir. Her zaman doğruyu söyler, her zaman iyilik yapar.”¹²⁸

Cürcânî ve Kuşeyrî'nin fütüvvet tarifi ise şöyledir; fütüvvet halkı dünya ve ahirette kendi nefesine tercih etmektir.¹²⁹ Fütüvvet, Kulun başkasının emrinde olması ve onun maslahatı ile mukayyet olmasıdır.¹³⁰

Kaynaklarda fütüvvetin tanımında her ne kadar mistik, tasavvufî tanımlamalar ön plana çıksa da zulüm ve kahır görmüşlere sahip çıkma, bu yolda gözünü budaktan sakınmama, cesur ve yiğit olma anlamlarından dolayı fütüvvetin ilk şekillerinin daha ziyade bir çeşit şövalyelik olduğu düşüncesi araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir. Fütüvvet daha sonra İslâm tasavvufunun etkisi ile tarikâtvarî bir yapıya bürünmüştür.¹³¹ Fütüvvet kavramı tarih içerisinde gelişerek

¹²⁶ Nisa, 25; Yusuf, 30,36; Kehf, 13,60,62.

¹²⁷ Franz Taschner, “İslam Ortaçağında Fütüvvet”, iktisat Fak. Mec. , XV, sy. 5, İstanbul, 1954, s. 9.

¹²⁸ İbnü'l-Mi'mâr, a.g.e., s. 140.

¹²⁹ Cürcânî, Ebü'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali, *Kitabü't- Ta'rifât, Fütüvvet mad.*, Beyrut, 1985, s. 171.

¹³⁰ Kuşeyrî, Ebü'l-Kasım Zeynüislam Abdülkerim b. Hevazin, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdulhalim Mahmut- Mahmut b. Şerif, Kahire, 1989, s. 390.

¹³¹ Güllülü, Sabahattin, *Ahi Birlikleri*, İstanbul, 1977, s. 30.

değişikliğe uğramıştır. Cahiliye Arap toplumundaki fetâ anlayışı sufi anlayışla birleşerek tasavvufî fütüvvete daha sonra da esnaf kesimiyle birleşerek Ahiliğe dönüşmüştür.¹³²

Fütüvvet, yarı göçebe Arap kültürüne ait asil insan, konukseverlik, cömertlik ve yiğitlik gibi değerlerin İslâmiyet'in tesiriyle aşiret hayatından yerleşik hayata geçen Arap toplumuna yansımalarıdır.¹³³ Bu yansımanın kahramanı olan "Fetâ- Genç" eski Arapların zihin dünyasında yaşattığı asil ve kâmil insanı ifade eder. Bu insan, biri cömertlik diğeri ise kahramanlık olan iki özelliği ile temayüz etmiştir. Fütüvvet İran'daki civanmertliğin, eski Türklerdeki Alpliğin, Batıdaki Şövalyelik ve Japonya'daki Samuraylığın Arap toplumundaki bir tezahürüdür.¹³⁴ Gençlik, canlılık, kanın kaynaması, dinamizm ve toplumsal idealler taşıma gibi anlamlar içerir, fütüvvet gençliğin dinamizmini, canlılığını toplumsal ideallere yönlendirmeyi amaçlayan gençlik teşkilatıdır.¹³⁵

Başlangıçta fütüvveti ortaya çıkaran sebep, erkek topluluklarının pek çoğunda olduğu gibi erkeklerin bir araya gelme ve beraber zaman geçirme güdüsü ve arkadaşlık duygusudur. Bu çeşit topluluklarda daha ziyade eğlence ön planda tutulmakta, ahlaki erdemler ikinci planda kalmaktadır¹³⁶.

Fütüvvet, hızlı bir şehirleşme sonucunda sosyal değişimlere maruz kalan Ortadoğu toplumlarının, yeni şartlara ayak uydurma çabası sonucu ortaya çıkmış ve gelişmiş bir müessesedir. Hızlı şehirleşme sonucunda aşiret yapısı çözülmüş, sosyal ilişkilerde kan bağının önemi kalmamış, şehir ekonomisi kişileri kendi yetenekleriyle baş başa bırakmış, cemaat ilişkilerinin yerini cemiyet ilişkileri almıştır. Bu sosyal ve siyasal şartlar, gençlerin ortak hayat sürme isteklerini tetiklemiş, bunun sonucunda gençlik grupları şeklinde fityan birlikleri ortaya çıkmıştır. Bu birlikler genellikle fityan birlikleri olarak isimlendirilmekle birlikte yönetim ve halk tarafından bölgesel

¹³² Ocak, Ahmet Yaşar, "Fütüvvet", DİA, XIII, 263.

¹³³ Gülgülü, a.g.e., s. 31.

¹³⁴ Demirpolat, Aznavur – Akça, Gürsoy; "Ahilik ve Türk Sosyo-Kültürel Hayatına Katkıları", Selçuk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Dergisi., sy.15, 2004.

¹³⁵ Dikkaya, Mehmet, "Ahiliğin İlk Örnekleri Olarak Ortaçağ İslâm Dünyasında Fütüvvet Teşkilatları," İktisat, Tarih ve Zihniyet Dünyamız, Müsiad Yönetim Kitaplığı, sy. 25, İstanbul, 2000, s.63.

¹³⁶ Franz Taeschner, "İslam'da Fütüvvet Teşkilatının Doğuşu Meselesi ve Târîhi Ana Çizgileri", çev. Yüksel Semahat, Belleten, Nisan 1972, XXXVI, 203.

farklılıklara bağılı olarak “Ayyâr, Şâtır, Rind, Civanmerd, Ahdâs” şekillerinde isimlendirilmişlerdir.¹³⁷

Fütüvvet ve fityan kavramlarını birbiriyle bağlantılı olmakla birlikte daha ziyade ayrı düşünölmüş ve tanımlanmıştır. Fityan ile ahlak anlayışı oldukça gevşek, serbest bir hayat tarzı yaşıyan ve çoğu zaman Şîlikle örtüşen gençlik gruplar, fütüvvet terimi ile de ahlaki seviyesi yüksek, tasavvufî boyutu olan tarikatvâri yapı kastedilmiştir. Fityan fütüvvetin daha ziyade gelişmemiş ilkel halidir.

Fütüvvet zamanla tasavvufla birleşerek ahlaki bir boyut kazanmıştır. Fityan birliklerinde ahlaki yön bulunmakla birlikte bazı gençlik grupları Fütüvvetin sufi şekline dâhil olmayıp eski Arap fetâsının şehirlerdeki devamı şeklinde teşkilatlanarak oldukça gevşek bir hayat tarzı benimsemişlerdi.

2.4.2. Nâsır li-Dinillâh’dan Önce Fütüvvetin Durumu

Sadece avret yerlerini örten, başlarına hurma yaprağından yapılmış başlık koyan, boyunlarına çan, yular veya ip takan serseriler grubu olarak tasvir edilen Ayyâr¹³⁸ ismi verilen fityan grubu düzene karşı tavır takınarak, yağma ve çapul gibi toplum düzenini bozucu faaliyetlerde bulunuyorlardı. Bu tür fityan grupları devlet güçlerine savaş ilan ederek, kendileri adeta bir kolluk kuvveti gibi çalışıyorlardı. Anlaşmazlıklarına kendi iç mekanizmalarıyla son verip, devlet mahkemelerine müracaat etmezlerdi. Gayri meşru icraatlarında birbirlerine yardım eder, destek olurlardı. Zenginden zorla para alıp fakirlere dağıtmak gibi uygulamalarına çok sık rastlanılmaktaydı.¹³⁹

Ayyâr ismi verilen fityan grubu zaman zaman Bağdat’ta yönetimi dahi tehdit etmekteydi. Bağdat’ta Burcumî isminde bir Ayyar reisi halk tarafından çok seviliyordu. Burcumî’nin halk üzerindeki etkisi devletin etkisinden daha fazla idi. Hatta bir defasında halk Rusâfe mescidinde Cuma hutbesinde imama müdahale ederek; “ Ya Burcumî adına hutbe okursun ya da ne bir sultan ne bir halife ne de bir

¹³⁷ Güllülü, a.g.e., s. 31.

¹³⁸ Barthold Vasilij Viladimiroviç, *İslam Medeniyeti Târîhi*, İstanbul, s. 157-158; Özcan, Abdülkadir, “Ayyâr”, DİA, IV, 296.

¹³⁹ Franz Taschner, “*İslam Ortaçağında Fütüvvet*”, İktisat. Fak. Mec., İstanbul, 1953, XV, s. 10; Yusuf el-Îş, *Târîhu Asri’l-Hilâfetil-Abbâsiyye*, Dimeşk, 1990, s. 196.

melik adına hutbe okuturuz” demişlerdir.¹⁴⁰ Ayyârlar 1135-1144 yılları arasında hilafet merkezi olan Bağdat’ta bile yönetimi ele geçirmişlerdi. Bağdat’ta kontrolü kaybeden hükümet halka Ayyârlara karşı kendilerini korumalarını ilan etmiştir. Malını ve canını korumak isteyen halk silahlanarak Ayyârlarla mücadeleye başlamış, yakaladıkları Ayyârları öldürmüşlerdir.¹⁴¹

Abbâsî halifesi Râşid ile Irak Selçuklu Sultanı Mesud arasındaki mücadele esnasında ortaya çıkan iktidar boşluğundan istifade eden Ayyârlar 530/1135 yılında Bağdat’ta anarşiye sebep olmuşlardır. Tüccar ve esnafı tehdit ederek ellerindeki malları zorla almışlardır. Selçukluların Bağdat şihnesi Ayyârların sebep olduğu anarşiyi bastırmamıştır. Ayyârlar anarşisi ancak Sultan Mesud’un ordusuyla Bağdata gelmesiyle bastırılabilmiştir. Yakalanan Ayyârlar sultan tarafından idam ettirilmiştir. Diğer Ayyârlar ise ülkenin dört bir yanına dağılmışlardır. Selçuklu ordusu ile Ayyârlar arasındaki mücadelede Bağdat halkının bir kısmı Ayyârların tarafını tutmuştur.¹⁴² Bu durum sosyal tabakanın alt kesiminin Ayyârları desteklediğini göstermesi açısından önemlidir.

532/1138 tarihinde Irak’ta ve Bağdat’ta çok sayıda yandaşı bulunan, her zaman yanında kalabalık bir grupla gezen İbn Bekran isminde bir Ayyâr reisi vardı. İbn Bekran kendisini o kadar güçlü hissediyordu ki Bağdat yakınlarındaki Anbar şehrinde kendi adına para dahi bastırmıştı. Bağdat valisi bile İbn Bekran’dan korkmaktaydı. Hatta Bağdat valisinin kardeşi İbn Bekran’ın elinden şedd kuşanarak onun refikleri arasına dâhil olmuştu.¹⁴³ 532/1138 yılında Bağdat Ayyârlarının reisi İbn Bekran ve onun yardımcısı İbn Bezzaz Bağdat şihnesi Zeynebî’nin emri ile öldürülmüştür.¹⁴⁴

Bazı devlet adamlarının Ayyâr gruplarının faaliyetlerinde göz yumdukları ve onlardan menfaat temin ettikleri de rivayetler arasında yer almaktadır. Nitekim 538/1155 tarihinde Ayyârlar Bağdat’ta büyük karışıklığa sebep olarak, halkın malını

¹⁴⁰ İbnü’l-Esîr, a.g.e., VIII, 213.

¹⁴¹ Mustafa Recep en-Neccâr, *Hikayatü’ş-Şuttâr ve’l-Ayyârîn*, Marife Der., Kuveyt, 1981 sy. 45, s. 114.

¹⁴² İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 85.

¹⁴³ İbnü’l-Esîr, a.g.e., IX, 302.

¹⁴⁴ İbnü’l-Esîr, a.g.e., IX, 209.

mülkünü yağmalamışlardı. Bağdat'ta bulunan Selçuklu komutanı İldeniz, Ayyârların sebep olduğu karışıklıkları bastıramamıştır. Durumdan haberdar olan Irak Selçuklu sultanı Mesud, İldeniz'i Hemedan'a çağırarak Bağdat'taki Ayyâr probleminin çözülemeyişinin sebebini sormuştur. İldeniz, Sultana; "Senin kayınbiraderinle vezirinin oğlu Ayyârların işbirlikçisi ve ortağı iken ben nasıl olur da onlarla baş edebilirim" diyerek Bağdat'taki durumun vehametini anlatmıştır. Durumdan haberdar olan Sultan Mesud, kayınbiraderinin ve vezirinin oğlunun derhal idam edilmesini emretmiştir. En büyük destekçilerinden mahrum kalan Ayyârlar öldürülecekleri korkusu ile Bağdat'ı terk etmişler. Yakalananları ise Emîr İldeniz tarafından öldürülmüştür.¹⁴⁵

538/1155 yılında göçebe Oğuzlar, Büyük Selçuklu sultanı Sencer'e isyan ederek Horasan ve İran'ı yağmaladılar. Oğuzlar tarafından yağmalanan şehirler daha sonra Oğuzları takip eden Ayyârlar tarafından yağmalanmıştır. İsyancı Oğuzlar tarafından yapılmayan zulüm ve fenalıklar Ayyârlar tarafından halka reva görülmüştür.¹⁴⁶

Abbâsî halifelerinden ilk defa Müktefi Ayyarlarla ilişki kurup istilacı dış güçlere karşı onlardan askeri güç olarak istifade etmek istemiştir. Irak Selçuklu sultanı Mesud'un ölümünden istifade ederek Abbâsî hilafetini bağımsızlığına kavuşturmak isteyen Halife Müktefi 547/1156 tarihinde kurmuş olduğu orduya Ayyarları da davet etmiştir.¹⁴⁷

2.4.3. Nâsır li-Dinillâh'ın Fütüvvete Dâhil Oluşu

Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde Bağdat ve çevresinde organize dolandırıcılık ve hırsızlık çeteleri mevcuttu. Bunlar toplum güvenliğini tehdit etmelerine rağmen kendilerine göre racon olarak isimlendirebileceğimiz ahlakî kurallara sahiptiler. Bu gruplar bir reisin başkanlığında toplanmışlardı ve organize bir şekilde hareket etmekteydiler. Ayyârlar 578/1182 yılında Bağdat'a gelen Hemedan

¹⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 106; İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 329.

¹⁴⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., IX, 388.

¹⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 84; Mustafa Recep en-Neccâr, a.g.e., s. 115; Ahmed Muhammed el-Hutaymî, *el-Fütüvvetü: Neşetühâ ve Tetavvurühâ hatta Sukuti Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, Amman, 2008, s. 157.

hâkiminin oğlunun Dicle kenarında kurduğu kampı basmışlar ve Hemedan hâkiminin oğlu bu baskında öldürmüşlerdir. Ayyârların başında Bedran el-Hüsâmî isimli bir şahıs bulunmaktaydı. Bu şahıs Hemedan hâkiminin oğlunun kanına karşılık kisas olarak idam edilmiştir.¹⁴⁸

Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde Bağdat fityanı Ruhhasiyye, Haliliyye, Mevludiyye, Nebeviyye, Şahiniyye gibi farklı gruplara ayrılmıştı.¹⁴⁹ Halife Nâsır li-Dinillâh, sütkardeşi Rebib b. Rezin ve yakın dostu Muhammed b. Yahya'nın tavsiyesi ile 578/ 1182 yılında fütüvvete dâhil olmuştur. Halifenin bu iki yakını halifeye Bağdat'ın Ruhhasiyye fityan reisi Basralı Şeyh Abdülcebbar b. Salih'ten bahsetmişler, halife de Şeyh Abdülcebbar ve oğlu Yusuf'u saraya davet edip, onlarla görüştüktan sonra şeyhin elinden fütüvvet şalvarı giymiştir. Halife, Şeyh Abdülcebbar ve oğluna 500 dinar hediye vermiştir.¹⁵⁰ Ayrıca Halife Nâsır li-Dinillâh, Şeyh Abdülcebbar için Bağdat'ta bir ribat yaptırmıştır. Halife zaman zaman şeyhi bu ribatta ziyaret etmekteydi.¹⁵¹ Halife Nâsır li-Dinillâh ile birlikte fütüvvete Kâdî'l-Kudât ed-Demegânî, Hanefî âlimi Ali b. Abdullah el-Hanefî ve Hanbelî âlimi Abdulmuğîs b. Zuheyr el-Hanbelî de dâhil olmuştur.¹⁵²

Halife Nâsır li-Dinillâh, Şeyh Abdülcebbar da olduğu gibi diğer bir fütüvvet reisi olan Davud b. Semüre ile de görüşmüştür. Davud b. Semüre'ye intisap etmiş 10 bin kişi vardı. Halifenin Davud b. Semüre ile görüşmesi Şeyh Abdülcebbar'ı rahatsız etmiştir.¹⁵³

Halife Nâsır li-Dinillâh fütüvvete reisi olmadan önce terör ve anarşi kaynağı olan fütüvvet ehli toplumun başına adeta bela olmuştu. Fityan grupları birbirleriyle daimi bir çatışma halindeydiler. Bağdat'ın farklı mahallelerinde örgütlenen fityan grupları çete ve suç örgütü gibi hareket ederek ele geçirdikleri bölgede hüküm sürüyorlardı. Halife Nâsır'ın fütüvveti yeniden tanzim etmesinden birkaç yıl önce

¹⁴⁸ Eyyübî, a.g.e., 203.

¹⁴⁹ İbnü'l-Mî'mâr, a.g.e., s. 50.

¹⁵⁰ Eyyübî, a.g.e., 112.

¹⁵¹ Eyyübî, a.g.e., 203.

¹⁵² Aleksander Hatşatrayan, *Ehlü'l-Fütüvve ve'l-Fityân fi Müctemai'l-İslâmî*, Beyrut, 1998, s. 93.

¹⁵³ Eyyübî, a.g.e., 203.

Bağdat'ta çıkan olaylara bakıldığında genelde fityan gruplarından kaynaklandığı görülecektir.

Şaban 601/ Mayıs 1205 tarihinde Babu'l-Ezc fityanı ile Me'muniyye fityanı arasında çatışma çıkmıştır. Sebebine gelince Babu'l-Ezc fityanı fütüvvet esasına göre yırtıcı havyan avına gitmiş, avladıkları hayvanları da Bağdat sokaklarında gezdirerek sergilemişlerdir. Me'muniyye fityanı Babu'l-Ezc fityanının avladıkları hayvanları kendi bölgesinde sergilemesine müsaade etmemiş, iki grup arasında çıkan olaylar günlerce devam etmiştir. Şeyh Abdülcebbar'ın vefatından sonra fütüvvet şeyhi olan oğlu Şihâbüddin Yusuf'un arabuluculuk yapması ile iki fityan grubu arasındaki çatışmalar sona ermiştir.¹⁵⁴

604/1207 tarihinde Me'muniyye fityanından bir şahıs aralarındaki bir münakaşadan dolayı Bedriyye fityanından bir şahsı yakmak suretiyle feci şekilde öldürmüştü. Durumdan haberdar olan Bağdat şihnesi Fahrüddin Aybek Erenbay katili yakalamak üzere askerleri ile Me'muniyye mahallesine gitmiş, arkadaşlarını teslim etmek istemeyen Me'muniyye fityan müntesipleri ile halifenin askerleri arasında çatışma çıkmıştır. Halifenin en büyük emîri İzzeddin Necâh eş-Şerâbî'nin Me'muniyye fityanı ile bağlantısı vardı. Onun talebi üzerine Bağdat şihnesi emîr Aybek Erenbay olaylardan sorumlu görülerek görevinden azledilmiştir. Halifenin büyük emîrllerinden Seyfeddin Tuğrul'un damadı olan Aybek Erenbay kayınpederinin araya girmesiyle daha büyük ceza almaktan kurtulmuştur.¹⁵⁵ Yine aynı yıl Bağdat'ın Nûbî kapısını koruyan askerler ile fütüvvet ehli arasında olaylar çıkmıştır.¹⁵⁶

Vezir Mehdî'nin yakın arkadaşlarından fütüvvet reisi Fâhir el-Âlevî'ye bağlı bir refikle, halifenin ordu komutanı İzzeddin en-Necâh eş-Şerâbî'ye bağlı bir refik kavga etmiş, bu kavga iki grubun genel çatışmasına dönüşmüş, Bağdat'ta karışıklara sebep olmuştur.¹⁵⁷

¹⁵⁴ İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 146.

¹⁵⁵ İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 226.

¹⁵⁶ İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 228.

¹⁵⁷ İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 226; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yan*, VIII/2, 459.

2.4.4. Fütüvvetin Nâsır li-Dinillâh Tarafından Tanzim Edilmesi

Fütüvvet anlayışının tamamen bozulduğunu, müntesiplerinin de toplumun başına bela olduğunu gören Halife Nâsır li-Dinillâh, fütüvvet nizamını yeniden tanzim etmeye karar vermiş ve 604/1207 yılında kendisini bütün fityan gruplarının başı ilan etmiştir. Halife, kendisine tabi olmayan bütün fütüvvet gruplarının ilga edildiğini bir fermanla ilan etmiştir. Halifenin fermanı Bağdat'ta fütüvvet grupları arasında vuku bulan bir çatışma neticesinde yayınlamıştır.

Fityan grupları arasında vuku bulan çatışmanın neticesinde Halife Nâsır li-Dinillâh vezire bütün fityan reislerini toplayarak onlara nasıl hareket etmeleri gerektiğini beyan eden bir fermanın verilmesini emretmiştir. Halifenin fermanına uymayan fütüvvet ehlinin fütüvvet şalvarı elinden alınacaktı. İlk olarak halife, fütüvvet gruplarının çatışmasına sebebiyet veren fütüvvet reisi Fâhir el-Alevî'nin elinden fütüvvet şalvarını almıştır.¹⁵⁸

Halifenin 604/1207 yılında yayınladığı fütüvvet fermanı iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde fütüvvetin aslı, kaynağı ve halifenin fütüvvet nizamını yeniden teşkilatlandırması, ikinci bölümde ise fütüvvet müntesiplerinin uyması gereken kurallar söz konusu edilmektedir.

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın yayınlamış olduğu fütüvvet fermanının metni şöyledir;

“ *Bismillahirrahmanirrahim*

Kuşkusuz, kesin olarak bilinmektedir ki, Mü'minlerin emîri Ali b. Ebi Talib fütüvvetin aslı ve kaynağıdır. Fütüvvetin güzel kuralları ondan beslenmiş, kolları ondan doğmuştur. Refik ve ihvanın ilişkileri onun peygamberle olan yüce kardeşlik duygusundan neşet etmiştir.

Hz. Ali, fütüvveti ve üstün şahsiyeti ile her çeşit suçu, din ve mezhep farkı gözeterek cezalandırırdı. Kanunların öngördüğü cezaları uygulamada ihmal göstermemiştir. Bu konuda Allah'ın emirlerine uymuş, hakkı, hakikati korumuştur.

¹⁵⁸ İbnü'l-Mi'mâr, a.g.e., s. 67.

Hz. Ali örnek alan öncekilerin yolundan gider, sahabilerin yolundan ayrılmaz. Çünkü ümmetten kimsenin onu kınadığı ve ayıpladığı duyulmamıştır.

Allah kimi Ali'nin makamına mirasçı kılmışsa, onun da dinî hükümleri tatbikte Ali'yi örnek alması gerekir. Onu örnek alan fütüvvette Ali'ye ulaşır. Ali örnek alınmaya layıktır, onun ahlakının bir benzeri daha yoktur.

Mü'minlerin emîri Nâsır li-Dinillâh kutsal peygamberlerden ve imamlardan gelen fütüvvetin merasimini koymuş, geçerliliğini artırmış, temellerini sağlamlaştırmıştır. Peygamberler ve imamlardan gelen üstün ve yüce fütüvvete giren kimseler için fütüvvetin esaslarını tesbit etmiştir. Allah onun makamını yüceltsin, esaslarını ebedi kılsın, sözünü ve sancağını üstün tutsun.

Bir kimseyi öldüren refik - Allah insan öldürmeyi ve kan dökmeyi haram kılmıştır- Allah'ın "Kim bir mü'mini kasten öldürürse cezası ebedi olarak cehennemdir" ayetinde anılan günahkâr kimselerden olur. Fityandan birisi böyle bir suç işlerse fütüvvetten çıkarılacak ihvanlar da onu terk edecektir. " Bu onlar için dünyada bir utançtır ve ahrette onlar için büyük bir azap vardır."

Katili koruyan, gizleyen ya da öldürme işinde ona yardım eden her fetâyı kebiri terk eder, arkadaşlığını bırakır ve ondan uzaklaşır. Kim kusurlu birini gizlerse, kusur işlemiş ve yanlış bir iş yapmış olur. Kanunun kovduğunu barındıran sapıtmış ve nefesine uymuş olur. Peygamber (as) şöyle buyurmuştur; " Kim suç işleyen birini barındırırsa, Allah'ın meleklerin ve bütün insanların laneti ona olsun, Allah ondan hiçbir bedel ve fidye kabul etmeyecektir. Zülüm ve haksızlık yönünden öldürmekten daha büyük bir şey, daha ağır bir günah yoktur.

Fetâ kendi grubundan bir fetâyı öldürürse fütüvvetten çıkarılır ve "Tevratta onlara, cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş ve yaralar için kısas koyduk" ayeti gereğince kısasla cezalandırılır. Kendisine itaat edilmesi gereken Halife Nâsır li-Dinillâh'ın ülkesinde bir refik, fetâ olmayan birini veya divana bağlı olan birini öldürürse katil, grup sahibinin (Sahibü'l-Ahzâb) katında öldürülür. Fetâ büyüğü (kebir) vasıtasıyla cezalandırılır.

Refikler bunu bilsinler, gereği gibi amel etsinler, işleri emredildiği üzere yürütsünler. Bu fermanla tayin edilen esaslara uysunlar. Bu fermanı Allah'ın izniyle boyun eğerek karşılasınlar. “

Ayrıca fermanın altında şu ibareler bulunmaktaydı: “Bu yüce fermanın içeriğine göre görev yapmayı üstlendim. Emredilen ve belirlenen husulara aykırı bir şey olursa, bunun halifeye bildirilmesi üzerime borçtur. Suç işleyenler grub başkanının uygun göreceği tarzda cezalandırılması gerekir. Allah halifenin devletini sağlamaştırısın ve sözünü yüceltsin.” Halifenin 9 Safer 604/ 4 Eylül 1207 yılında yayınladığı fütüvvet buyrultusu fityan grup reislerine otuz kişinin şahitliğinde teslim edilmiştir.¹⁵⁹

Halife Nâsır, fütüvvet kurumunu kendisinden şalvar alan ve kendisini baş tanıyanlar dışında her yerde lağv etmiştir. Bu dönemden itibaren sadece halifenin yönettiği, doğrudan veya dolaylı yoldan ona bağlı olan fütüvvet meşru sayılmıştır.

Halife Nâsır li-Dinillâh her ne kadar 578/1182 yılında fütüvvete dâhil olmuşsa da ancak 604/1207 yılında bütün fityan gruplarını birleştirip “Seyyidü'l-Fityan” olmuştur.¹⁶⁰ Nakkaş Ahmed, Halife Nâsır li-Dinillâh'ın fityan birliklerini birleştirmesi ve fütüvveti yeniden tanzimi ile ilgili şöyle demektedir: "Fütüvvet bölükleri, şaşkın bir halde çöllere düşmüş, haktan sapmıştı. Batıllara sarılmışlardı. Dileklere yapışmışlardı. Azgınlık yollarına girmişler, hidayet yollarından ayrılmışlardı. Fitnelerde bulunmak, bid'atlere sarılmak, hileler yapmak, düzenler düzmek için tevillere koyulmuşlardı. Onlara kötülük üst olmuştu. İçlerine sapıklık hâkim kesilmişti. Hileleri artmıştı, fütüvvet hükümlerindeki bilgileri azalmış, bilgisizlikleri sağlamlaşmış, pekişmiş, ululanmaya, cedelleşmeye meyilleri kuvvetlenmişti. Bu hal Ulu Tanrının efendimiz, ulumuz, imamet şeceresine mensub, Peygamberlik bahçesinin (gülü) Abbas soyundan Tanrı halifesi, Mü'minler imamı âlemler Rabbinin halifesi, Mü'minler imamı Nâsır li-Dinillâh vasıtasıyla fütüvveti

¹⁵⁹ İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 223; Muhammed Mâhir Hammâde, a.g.e., s. 239.

¹⁶⁰ İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 221-222.

yüceltip büyütmesine, alâmetlerini yükseltmesine ve ulu bir hale getirmesine dek böylece sürüp gitti."¹⁶¹

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın fütüvveti bir düzene sokmaktaki amacı toplumda hâkim olan bütün cereyan ve düşünce akımlarını kendi riyasetinde toplamaktı. Fütüvvet ehli, Kavlı, Şürbî ve Seyfî olmak üzere üç ana gruptan oluşmaktaydı. Kavlı grub zanaatkârlardan, Seyfî grub askerlerden, şurbi grub ise bir fütüvvet büyüğü adına tuzlu su içenlerden oluşmaktaydı. Ayrıca bu gruplarda Ashabu'n-Nebeviyye, Fityanü's-Sünne, Fityanü'ş-Şia ve Ayyârûn gibi farklı alt gruplara da ayrılmakta idi. Halife, dağılık fityan gruplarını birleştirerek, bir düzene koymuş, ahlakî ve dinî bir çerçeve katarak toplumun her tabakasını kapsayacak mezhepler üstü, birlik ve beraberliği amaçlayan bir milli akım oluşturmaya çalışmıştır.¹⁶²

Abbâsî hilafetinin her türlü dış etkiden uzak tam bağımsızlığını hedefleyen Halife Nâsır li-Dinillâh, bu ülküsünü gerçekleştirmek amacıyla toplumsal yapıda da düzenlemeler yaptı. Bu maksatla gitgide toplumda özellikle de esnaf ve zanaatkâr kesiminde etkisini artıran fütüvvet birliklerini kendi riyasetinde toplayarak siyasî etkinliğini artırmak istedi. Dağılık olan fityan birliklerini "el-Keşşâfe fi'l-İslâm" adını verdiği bir çatı kuruluşunun altında birleştirdi.¹⁶³ Ayrıca Şâfiî âlimi ve büyük mutasavvıf Şihabüddin Ömer es-Sühreverdî'ye fütüvvetin esaslarını belirleyecek bir risale yazdırdı. Sühreverdî, fütüvvetnâmesine hem tasavvuf hem de Şia düşüncesini katarak Ehl-i sünnet ve Şia müntesiplerini halifenin başkanlığında birleştirmeyi amaçlayan bir doktrin hazırladı. Sühreverdî, fütüvveti tasavvuf yoluyla hilafete bağlamış, fütüvvetin aslının ise Hz. Ali olduğunu iddia ederek Şia düşüncesini de fütüvvete dâhil etmiştir.¹⁶⁴ Halife Nâsır li-Dinillâh'ın yeniden düzenlediği, Sühreverdî'nin de teorisyeni olduğu fütüvvet teşkilatı en asilinden en alt tabakaya kadar bütün insanları kapsamaktaydı. Mağrur hükümdarlar, macera peşinde koşan

¹⁶¹ İbnü'l-Mi'mâr, a.g.e., s. 63.

¹⁶² Abdülaziz ed-Dürî, *İslam İktisat Târîhine Giriş*, çev. Sabri Orman, İstanbul, 1991, s. 109; Sabah İbrahim Said Şeyhlî, *el-Esnâf ve'l-Mehen fi'l-Asri'l-Abbâsi Neş'etuhâ ve Tatavvuruhâ*, Bağdat, 2010, s. 186.

¹⁶³ Çağatay, Neşet, "Fütüvvet Ahi Müessesesinin Menşei Meselesi İF", A.Ü.İ.F.D., 1952, sy. I, s. 75.

¹⁶⁴ Turan, Namık Sinan, "Selçuklu ve Osmalı Anadolu'sunda Ahiliğin Sosyo-Ekonomik Gelişim Süreci", Sosyal-Siyaset Konferansları Der., sy. 52, s.158; Franz Taeschner, "İslam Ortaçağında Futuvve Teşkilatı", s. 16; Anadol, Cemal, *Türk-İslâm Medeniyetinde Ahilik Kültürü ve Fütüvvetnâmeler*, Ankara, 1991, s. 16.

serseriler, dünyaya sırt çeviren sufiler, kavgacı kabadayların da bulunduğu fütüvvet kendisine ait seremonisi olan bir tarikat gibi teşkilatlanmıştı.

Halife Nâsır li-Dinillâh, toplumda etkisi oldukça fazla olan ve iktidardan ziyade muhalefete anlaşma yoluna giden, adeta paralel bir devlet yapısı gibi organize olan esnaf örgütlenmelerini kendi riyasetinde birleştirerek devletin kontrol ve denetimine tabi tutmayı da amaçlamıştır.¹⁶⁵

Sünnî dünyasının lideri olan Nâsır li-Dinillâh, daha ziyade Şia düşüncesinin etkisi altında bulunan fütüvveti kendi riyasetinde toplayarak İslâm dünyasını kendi riyasetinde birleştirmeyi amaçlamıştır. Fütüvvet yolu Şia düşüncesinden etkilenmiştir. Fütüvvetnâmelerde “fetâ” terimiyle Hz. Ali özdeşleştirilmiş, Hz. Ali fütüvvetin kaynağı olarak gösterilmiştir. Hz. Peygamberin “*La fetâ illa Ali/ Er ancak Ali'dir*” diyerek Hz. Ali'yi övdüğü kabul edilir. Bu övgünün gerekçesi olarak da birçok olay anlatılmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak bir tanesi şu şekildedir: Birgün Hz. Peygamber bir toplulukta otururken birisi gelip “Filanca evde bir erkekle bir kadın kötü haldeler” dedi. Bu kişileri uyarmak üzere Ashaptan birkaç kişi Hz. Peygamberden izin istediler. Hz. Peygamber, onları uyarması için Hz. Ali'ye gitmesini emretti. Hz. Ali eve girince gözlerini kapatmış, el yordamı ile duvarlara tutunarak evi dolaşmıştır. Dışarı çıkınca gözlerini açan Hz. Ali, Hz. Peygambere gelerek bütün evi dolaştığını ancak kimseyi göremediğini söylemiştir. Hz. Ali'nin ne yaptığının farkında olan Hz. Peygamber; “*Er ancak Ali'dir. Ey Ali sen bu ümmetin fetâsısın*” buyurmuştur. Başka bir anlatım da şöyledir: Bir gün bir dilenci gelmişti. Allah Rasûlü ona bir seyler verilmesini istedi. Hz. Ali kalktı, bir dînar, beş dirhem ve bir kap yemek getirdi. Hz. Peygamber sorunca dedi ki: “Önce bir parça yemek vermeyi düşünmüştüm. Ardından hatırıma beş dirhem geldi, giderken bir dinarım var onu da vereyim dedim. İçimden geçeni vermemezlik edemezdim. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sav); “*Ali'den başka yiğit (fetâ), zülfikârdan başka kılıç yoktur.*” buyurdu.¹⁶⁶

¹⁶⁵ Faruk Ömer, “*Abbâsiler Döneminde Şehirlerdeki Esnaf Birlikleri*”, İktisat, Târîh, Zihniyet Dünyamız, İstanbul, 2006, s. 100.

¹⁶⁶ Gölpinarlı, Abdülbaki, “*İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları*”, İktisat Fak. Mec., Ekim 1949, Temmuz 1950, XI, s.17.

Fütüvvetnâmelerde Hz. Peygamber'in Hz. Ali'ye fütüvvet libası giydirdiği kabul edilmektedir. Şöyleki; Hz. Peygamber bir bardak su ve bir miktâr tuz istemiştir. Hz. Peygamber tuzdan bir parça alıp; “*Bu şerattir*” diyerek suya atmış, ikinci kez tuz alıp; “*Bu tarikattir*” diyerek bardağa atmış, üçüncü defa tuz alıp; “*Bu da hakikattir*” diyerek bardağa atmış ve tuzlu suyu Hz. Ali'ye içirmiştir. Sonra Hz. Ali'ye kendi şalvarını giydirmiş, beline kendi kuşağını bağlamıştır. Hz. Peygamber, Hz. Ali'ye; “*Ben Cebrâil'in refikiyim, sen de benim refikimsin*” demiştir. Sonra Hz. Ali, Selman-ı Farisî'ye, Selman da Hz. Huzeyfe'ye refik olmuştur. Su duruluğu bakımından ilme, hikmete, kalbi kabiliyete işaretlerdir. Tuz ise adalet ve fazilete işaretlerdir. Her yemeğin tadı tuz ile ortaya çıkar. Faziletler de kâmil insanda ortaya çıkar. Fütüvvette şalvar giydirmek iffete, bel bağlamak yiğitliğe işaretlerdir.¹⁶⁷ Şedd bağlanırken fütüvvet yoluna girenin beli ve karnı haramdan, dili gıybet ve bühtandan, beyhude sözlerden, eli halkı incitmekten, ayağı Tanrı rızasına uymayan yerlere gitmekten, gönlü hırs ve emelden bağlanır.¹⁶⁸

Halife Nâsır li-Dinillâh kendisinden başlayan ve Hz. Ali'ye ulaşan bir fütüvvet silsilesi de oluşturmuştur. Nâsır li-Dinillâh'ın fütüvvet silsilesi şöyle sıralanır. Hz. Ali, Selman el-Farisî, Huzeyfe el-Yemânî, Mikdad b. Esved, Ebu'l-İz en-Nevbî, Eşecc el-Basrî, Hafız el-Kindî, Avf el-Kettânî, ed-Deylemî, Ruzbeh el-Farisî, Hasan b. Rebîa el-Mahzumî, Cevşen el-Fezarî, Ebü'l-Hasan en-Neccâr, Ebu'l-Fazl et-Tarhan, Selman, Âid eş-Şiblî, Fazl b. Zeyyâd, Melik Ebu Kalincar, emîr Âvî, Nasiruddin b. Na'ce, Ebu Ali es-Sûfî, Mihenî el-Alevî, Nu'man el-Bûn, Şeyh Nefis b. Abdullah, Bekaa b. Tabbah, Ebu Hasan eş-Şeribân, Ebu Bekr el-Cahş, Ömer er-Rahhaz, Ubeydullah b. el-Kîr, Emîr Ali b. Dakim, Kudvetü'l-Fütüvve Abdülcebbar b. Salih, Ebü'l-Abbas Ahmed Nâsır li-Dinillâh.¹⁶⁹

Halife Nâsır li-Dinillâh kendisine bağladığı fityan gruplarını on iki imamın her birinin adına izafeten adlandırdığı on iki kola bölerek, kolların başına kendisine bağlı bir reis tayin etmiştir.¹⁷⁰ Nâsır'ın tanzim ettiği fütüvvet teşkilatının yapısal şeması şu şekildeydi: Kebir-Sağır, Eb- İbn ismi verilen usta-çırak mesabesindeki

¹⁶⁷ Gölpınarlı, a.g.m., s.18.

¹⁶⁸ Gölpınarlı, a.g.m., s. 18.

¹⁶⁹ İbnü'l-Mî'mâr, a.g.e., s. 144.

¹⁷⁰ Ocak, Ahmet Yaşar, “*Fütüvvet*”, DİA, XIII, 262.

kişilerden müteşekkil “Beyt” ismi verilen bir yapı mevcuttu. Beytlerin birleşmesi ile “Hizb” adı verilen yapı oluşuyordu. Hizblerin başında “Zaîmu’l-kavm” (halkın önderi) ismi verilen bir reis vardı. Bütün grupların başkanı ise Halife Nâsır li-Dinillâh idi. Halifenin emrinde vazifesi bütün teşkilatın işlerini yürütmek olan bir Nakib bulunmaktaydı.¹⁷¹

Halife Nâsır li-Dinillâh’ın belirlediği şartlara göre fütüvvete girmek için, erkek olmak, buluğa ermek, akıllı olmak, şahsiyetli ve çevresinde iyi bilinir olmak, toplumda muteber olmak üzere altı şart gerekmektedir.¹⁷²

Halife Nâsır li-Dinillâh’ın fütüvvetin kaynağının Hz. Ali olduğunu kabul etmesi, birçok tarihçinin onu Şîî olmakla itham etmesine sebebiyet vermiştir. Hilafet konusunda Abbâsîler ve Talibîler çoğu zaman mücadele halinde idiler. Abbâsîler kendilerine rakip ve tehdit olarak gördükleri Talibîleri daima baskı ve kontrol altında tutma ihtiyacı duymuşlardır. Durum böyleyken bir Abbâsî halifesinin kendi hilafetini inkâr etmeden Şîî olamayacağı açıktır. Çünkü Şia’nın en temel akidelerinden biri de hilafetin Ehl-i Beyt’e ait olduğu inancıdır. Bütün bunlar göz önüne alındığında Halife Nâsır li-Dinillâh’ın fütüvvet silsilesini Hz. Ali’den başlatmasındaki amaç itikadî olmaktan öte siyasî olduğu ortaya çıkmaktadır. Halife Nâsır li-Dinillâh’ın İslâm dünyasının iki büyük itikadî mezhebi Ehl-i Sünnet ve Şia’yı kendi şahsında birleştirme çabasıdır. Böylece Halife Nâsır li-Dinillâh’ın hilafeti hem farklı mezheplere müntesip olan insanların nezdinde meşru olacak hem de halife, onları hilafeti tehdit eden dış güçlere karşı sevke edebilme imkânına sahip olacaktır.¹⁷³

Halife Nâsır li-Dinillâh’ın dini davranışları oldukça orijinaldir. O, devrinin siyasî güçleri karşısında, İslâm’ın farklı dini gruplarını hilafetin etrafında birleştirmek istiyordu. Halife Nâsır li-Dinillâh, seleflerinden farklı olarak devlet ve toplum içerisinde önemli mevkiler vererek Şîîlerle uzlaşmaya çalışmıştır. Halife Nâsır li-Dinillâh bu çabasına ek olarak İran, Irak, Suriye, Anadolu ve Mısır’da esnaf

¹⁷¹ Franz Taeschner, “İslam Ortaçağında Futuvva Teşkilatı”, s. 15.

¹⁷² Ömer ed-Desukî, *el-Fütüvve İnde’l-Arab ev; Ehâdisü’l-Furusîyye ve’l-Mislü’l-Ulya*, Kahire, 1959, s. 239.

¹⁷³ Yılmaz, Hasan Kamil, “Fütüvvet Ahlâkı ve Teşkilatı”, DERSİAD Fikir Toplantıları, Haziran, 2009, s. 4; Benli, Yusuf, “Ahilikte Şîîlik Etkisi ve Ahiliğin Anadolu’da Aleviliğe Tesîri Meselesine İlişkin Bazı Değerlendirmeler”, Hikmet Yurdu Der., 2009, sy. III, s. 156.

ve zanaat ehlini teşkilatlandırarak gün geçtikçe nüfuzunu güçlendiren fütüvvet teşkilatının başkanlığını ele alarak siyâsî gücünü artırmak istiyordu. Ayrıca Nâsır li-Dinillâh Müslüman hükümdarlara da gönderdiği fütüvvet icazetleriyle onları hiç olmazsa manevi yönden kendine bağlamayı amaçlamıştır.

Halife Nâsır li-Dinillâh, fütüvveti yeniden tanzim ettikten sonra Müslüman devlet hükümdarlarını fütüvvete davet eden fermanlar göndermiştir. Mısır Eyyübî sultanı el-Âdil, el-Cezire ve Ahlât hâkimi el-Eşref, Hama hâkimi el-Mansur, Halep hâkimi ez-Zâhir, Şiraz Atabegi Sa'd, Gur sultanı Şihabüddin, Anadolu Selçuklu sultanı İzzeddin Keykavus ve ondan sonra sultan olan Keykubad halifenin fütüvvete davetine olumlu cevap vererek halifenin elçileri elinden fütüvvet libası giymişler, halifeyi fütüvvete önderleri ve şeyhleri olarak kabul etmişlerdir.¹⁷⁴

Halife Nâsır li-Dinillâh 604/1207 tarihinde fütüvvet gruplarının lideri olmadan önce de bazı hükümdarları fütüvvete davet etmiştir. Ancak bunu kendi adına değil, kendisine de fütüvvet şalvarı giydiren Şeyh Abdülcebbar'ın oğlu adına fütüvvete davet etmiştir. 599/ 1202 tarihinde Şam'a giden Şeyh Abdülcebbar'ın oğlu Yusuf, Eyyübî sultanı el-Âdil'e ve onun oğlu el-Melikü's-Sâlih'e fütüvvet şalvarı giydirmiştir.¹⁷⁵ Yine kaynaklarda Gur sultanı Şihabüddin'in fütüvvete dâhil olduğu kaynaklarda yer almaktadır. Gur sultanı Şihabüddin 602/1205 tarihinde öldürüldüğü göz önünde bulundurulacak olursa, Şihabüddin Gurî'nin halifenin Müslüman hükümdarları fütüvvete davet ettiği 607/1210 yılından önce fütüvvete dâhil olduğu aşikârdır. Zikredilen tarihlerden çok önce 589/1196 tarihinde vefat eden Salâhaddin Eyyübî'nin dahi fütüvvete dâhil olduğu fütüvvetnamelerde kaydedilmiştir.¹⁷⁶ Halife Nâsır li-Dinillâh, Eyyübî sultanı el-Kâmil'e de fütüvvet şalvarı ve fütüvvet libası göndermiştir.¹⁷⁷ Hatta Halife Nâsır li-Dinillâh'ın fütüvveti o

¹⁷⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yan*, VIII/2, 513; Ebû Şâme, *Terâcim*, s. 33; Makrîzî, a.g.e., I, 291, Ahmed Muhammed el-Hutaymî, a.g.e., s. 175.

¹⁷⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yan*, VIII/2, 513; Ebû Şâme, *Terâcim*, s. 51.

¹⁷⁶ Çağatay, Neşet, "Fütüvvet-Ahi Müessesesinin Menşei Meselesi II", s. 76 (Çobanoğlu Fütüvvetnamesinden naklen)

¹⁷⁷ Ebu Şâme, *Terâcim*, s. 69.

kadar meşhur olmuştur ki bir Alman haçlı prensi dahi halifeye müracaat ederek fütüvvet libası istemiştir.¹⁷⁸

Halife Nâsır li-Dinillâh, o dönemde avlarda kullanılan bunduk adı verilen ilkel bir tüfeği sadece fütüvvete dâhil olanların kullanmasına müsaade etmiştir. Bunduk tüfek demîrine benzer oyuklu mızraktan veya borudan barutun itme gücü kullanılarak fındık büyüklüğünde taşlar atan ilkel bir tüfektir. Haçlılar Araplardan aldıkları bunduğu geliştirerek tüfek haline getirmişlerdir.¹⁷⁹ Halife Nâsır li-Dinillâh oka göre daha tesirli olan bunduğun askeri değerini görerek fütüvvete dâhil olanların bunduk talimi yapmalarını istemiştir. Çünkü halife fütüvvet müntesiplerinden siyasî emellerini gerçekleştirme de askeri güç olarak istifade etmeyi hedefliyordu.¹⁸⁰

Halife Nâsır li-Dinillâh, sultanlara gönderdiği fütüvvet fermanlarında ve topluma ilan ettiği emînamelerde sadece fütüvvete dâhil olanların bunduk atabileceği ilan etmiştir. Halifenin bu emrine bunduk kullananların hepsi fütüvvete dâhil olarak cevap vermişlerdir. Ancak İbnü's-Süft ismi verilen bir şahıs halifenin bunduğu sadece kendisini lider kabul eden fütüvvet ehlinin kullanabileceği yönündeki emrine karşı çıkmış, halifenin takibatından korkarak da Şam'a gitmiştir. Nâsır li-Dinillâh, İbnü's-Süft'e haber göndererek kendisine gelip bağlandığı takdirde çok mal vereceğini bildirmiştir. Halifenin bu teklifini de geri çeviren İbnü's-Süft'e yakın çevresinin tepki göstermesi üzerine İbnü's-Süft onlara cevaben şöyle demiştir: "Bu dünyada halifeye karşı çıkabilen bir kişi olma gururu bana yeter. Bu dünyada benden başka halifeye direnebilen kimse çıkmamıştır. Bu da benim için en büyük iftihar vesilesidir."¹⁸¹

Halife Nâsır li-Dinillâh 590/1193 tarihinde kendi elindeki posta güvercinleri hariç bütün posta güvercinlerinin imhasını emretmiştir. Halife, kendi elinde bulunan posta güvercinlerinin çoğaltılmasını istemiştir. Halifenin elindeki asil güvercinler 14 ayrı ırktan oluşuyordu. Halife her bir fütüvvet grubunun bir posta güvercin cinsi

¹⁷⁸ İbnü'l-Mi'mâr, a.g.e., s.70.

¹⁷⁹ Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslamiyye Târîhi*, ter. Zeki Meğamiz, V, 270.

¹⁸⁰ Kamil Taha el-Veys, "*Lü'betü'l-Bunduki fi'l-Asri'l-Abbasi*", *Mecelle Terbiyeti'l-Riyaziyye*, Bağdat, 2002, XI, sy. 3, s. 27; Ömer ed-Desûkî, a.g.e., s. 245.

¹⁸¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 453; Ebü'l-Fidâ, İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, yy., 1907,III, 136.

beslemesine uygun bulmuştu. Devlet görevlileri tarafından eğitilen posta güvercinleri ilk olarak halifenin sarayına mektupları getiriyorlar, oradan haber sahibine bilgi ulaştırılıyordu. Böylece halife posta güvercinleri ile yapılan haberleşmeyi kontrol altına almış oluyordu. Halifenin emriyle devlet tarafından yetiştirilen posta güvercinleri İslâm coğrafyasının farklı bölgelerine haber götürüyorlardı. Bu amaçla posta güvercinleri için posta merkezleri kurulmuştu. Böylece hilafet merkezi ile İslâm coğrafyasının büyük kısmı süratli bir haberleşme imkânına kavuşmuş oluyordu.¹⁸²

Sonuç olarak Halife Nâsır li-Dinillâh'ın fütüvveti yeniden tanzim ettirmesi fütüvvet tarihinde önemli bir yer tutar. Halife en-Nâsır'ın fütüvvet yolunu yeniden tanzim etmesinin fütüvvet birlikleri açısından doğurduğu sonuçlar şöyle açıklanabilir:

Fütüvvet birlikleri o zamana kadar dağınık, birbirlerinden habersiz, yerel kurumlar durumundadırlar. Bu hareket onları merkezî bir örgüt haline getirmiştir. Merkezî örgütlenmeler, yerel örgütlenmelerden her zaman daha güçlü olmuşlardır. Halife Nâsır'ın bu tavrı, fütüvvet kurumunu güçlendirmiştir. Fütüvvet birliklerinin arasındaki düşmanlıklar sona ermiş, aralarında dayanışma ve yardımlaşmanın başlamasına sebep olmuştur. Fütüvvet devletin desteğiyle daha hızlı ve güçlü bir şekilde yayılmıştır.

Halifenin fütüvvet birliklerine sahip çıkması, fütüvvet birliklerinin yanı sıra Abbasi hilafetini de güçlendirmiştir. Abbasiler açısından şu faydalar olmuştur:

Devlet, başıbozuk ve kendi başlarına buyruk olan toplulukları kontrol etme şansına sahip olmuştur. Dağınık fakat güçlü olan bu birlikleri yanına almakla, devlet gücünü artırmıştır. Diğer sultanlara fütüvvet libasını giydiren halife, devletin mânevî nüfuzunun artmasını sağlamıştır. Müslümanlar aralarındaki mezhepsel farklılıkları bir yana bırakarak fütüvvet ruhu etrafında birleşmişlerdir. Küçük bağımsız devletler haline gelen İslam âlemi fütüvvetin birleştiriciliği ile Halife Nâsır li-Dinillâh'ın riyaseti altında yeniden birleşmiştir.

¹⁸² İbnü'l-Mî'mâr, a.g.e., s. 74.

3. Nâsır li-Dinillâh Döneminde İdari Yapı Ve Devlet Görevlileri

Hız. Muhammed'le birlikte kurulan ve çok kısa bir zamanda geniş bir coğrafyada hâkimiyet kuran İslâm Devleti'nin idare sistemi farklı kültürlerin etkisi altında kalmıştır. Emevîler döneminde devlet merkezi olan Suriye'nin daha önceden bir Bizans eyaleti olması ve devletin daha ziyade Bizans imparatorluğu ile ilişki halinde olması devlet idare sistemi üzerinde Bizans etkisinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Abbâsî hilafetinin daha ziyade İran kökenli Mevâlî'nin yardımıyla kurulması devlet idare sistemi üzerine İranî bir etkinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Abbâsî Devleti'nin devlet ve saray görevlileri daha ziyade Sasanî- İranî kültürün tesiri ile belirlenmiştir.

3.1. Vezirler

İslâm devletlerinin idare sisteminde en önemli müesseselerden biri de vezirliktir. Vezir, hükümdarın sorumluluğunda olan bütün işlerde onun genel yardımcılığını yürütür. Vezir halk ile hükümdar arasında adeta köprü vazifesi görür. Vezir devlet yönetimi ile ilgili konularda sürekli hükümdar ile ilişki içerisinde. Devlet teşkilatında bulunan irili ufaklı makam ve görevlerin hepsi, genel görevlerin başında yetkili kişi sayılan vezire bağlıdır.¹⁸³

Abbâsîler dönemine kadar İslâm devletinin idare sisteminde vezirlik müessesesi mevcut değildi. Ancak İslâm devletinin büyümesiyle Abbâsîler döneminde vezirlik müessesesi ihdas edilmiş, vezir halifenin vekili sıfatı ile devlet yönetimini uhdesine almıştır. Devletin gelir giderleri, hesap işleri, yazışmaları, askeri ve mülki devlet adamlarının tayini uhdesine verilen vezir, hem silahlı kuvvetlere hem de sivil bürokrasiye hâkim duruma gelmiştir. Böylece vezirlik devlet içinde en gözde makam haline gelmiştir.

Abbâsî devletinde tefvîz ve tenfiz vezirliği olmak üzere iki çeşit vezirlik mevcuttu. Tefvîz vezirliği, halifenin yetkilerinin tamamına sahip kılınmıştı. Bu tür

¹⁸³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 623; Abdülkerim Abduh Hatâmile, *el-Binyetü'l-İdariyye li'd-Devleti'l-Abbasiyye fi'l-Karni's-Salis el-Hicri / et-Tasi' el-Miladi*, Amman, 1985, s. 103; Emine Baytâr, *Târîhu'l-Asri'l-Abbâsî*, Dimeşk, 1997, s. 323; Aykaç, Mehmet, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar*, Ankara, 1997, s. 21; Sefa Hafız Abdülfettah, *Nüzumül-Hüküm fi'd-Devleti'l-Abbasiyye*, Kahire, trz., s. 41.

vezirlerin yetkisiz oldukları tek husus, kendi yerlerine atanacak kişilerin tayin ve tespiti idi. İkinci çeşit vezirlik ise tenfîz vezirliği idi. Tenfiz grubuna ait olan vezirlerin yetkileri tefvîz grubuna ait olan vezirlerin yetkilerinden sınırlı idi. Müstakil icraattan ziyade halife veya hükümdarın emîrlerini yerine getirmekle yükümlü idiler ve vezir naibi ünvanını taşıyorlardı.¹⁸⁴

Abbâsîler döneminde vezirliğe tayin hususi bir merasimle yapılmakta ve bu göreve atanan kişi vezirlere has bazı alametler taşımaktaydı. Vezirliğe tayin edilmesi kararlaştırılan kişiye halife tarafından özel ulakla bir mektup gönderilirdi. Halifenin sarayına gelen vezir namzedine hil'at, cübbe, sarık, kılıç, divitten oluşan vezirlik alametleri verilirdi. Saraydan vezaret makamına gitmek için ayrılan vezir adayı süslü bir ata biner, ileri gelen devlet ricali de arkasından yaya olarak yürürlerdi. Vezaret makamında vezirliğe atanan kişiye ve devlet ricaline vezirin tayin yazısı okunur ve vezir görevine başlamış olurdu.

Halife Nâsır li-Dinillâh yaklaşık 46 yıllık hilafeti boyunca çok sayıda kişiyi vezirlik makamına getirmiş ancak bunlardan sadece dört ya da beş kişi vezir unvanı taşımıştır.¹⁸⁵ Halife Nâsır li-Dinillâh kısa aralıklarla vezir veya vezir naiblerini, halka zulmetmeleri, görevlerini kötüye kullanarak gayr-i meşru servet edinmeleri gibi gerekçelerle görevlerinden azletmiş, mallarına el koymuştur.¹⁸⁶

Nâsır li-Dinillâh'ın hilafetinin ilk yıllarında Bağdat'ı ziyaret eden İbn Cübeyr şöyle demektedir: “ Halife Nâsır'ın veziri bulunmayıp, vezir naibi olarak isimlendirilen bir yardımcısı vardır. Elindeki emîrnamelere göre işleri yürütür. İşlerinin yoğunluğu sebebiyle halk arasında pek görünmez. Halifeye dua edildiği zaman vezir naibine de dua edilir.”¹⁸⁷

Halife Nâsır li-Dinillâh halife olduğunda devletin yönetimi Vezir Zahirüddin İbnü'l-Attâr ile Sâhibü'd-Dâr İbnü's-Sâhib'in elinde idi. Halife Nâsır li-Dinillâh, kendisine biat edildikten 13 gün sonra Vezir İbnü'l-Attâr görevinden azledildi, bütün

¹⁸⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 628; İbrahim Eyyüb, *et-Târîhu 'l-Abbâsî: es-Siyâsî ve 'l-Hadarî*, Beyrut, 1989, s. 215.

¹⁸⁵ Faruk Ömer Fevzî, *el-Hilâfetü 'l-Abbâsîyye: es-Sukût ve 'l-İnhiyâr*, Amman, 1998, s. 210.

¹⁸⁶ Kelbî, a.g.e., s. 165.

¹⁸⁷ İbn Cübeyr, a.g.e., s. 166.

mal varlığına el konularak öldürüldü.¹⁸⁸ Cesedi bir hamalın sırtında saraydan dışarı çıkarıldı. Durumdan haberdar olan halk maktul vezirin cesedini hamalın sırtından alarak ayaklarına ip bağlamak suretiyle Bağdat sokaklarında sürüklemişlerdir. Zahirüddin İbn Attâr'ın cesedi askerler tarafından halkın elinden alınarak defnedilmiştir. Vezir İbnü'l-Attâr'ın bu muameleye maruz kalması garipsenmiştir. Çünkü vezir halk arasında cömert, halka yardım eden, iyi bir insan olarak biliniyordu. Vezirin bu vahşete maruz kalmasında Sâhibü'd-Dâr İbnü's-Sâhib'in kışkırtmalarının etkili olduğu kaynaklarda zikredilmektedir.¹⁸⁹ Vezir İbnü'l-Attâr'ın öldürülmesinin en önemli sebebi onun Halife Nâsır li-Dinillâh'ın hilafetine karşı takınmış olduğu tavrıdır. İbnü'l-Attâr, Halife Müstezî'nin hasta olduğu süreçte onun emrine rağmen Nâsır li-Dinillâh'ın isminin hutbelerde veliaht olarak okunmasını bir hafta geciktirmiştir. Halife Müstezî, büyük oğlu Ebü'l-Abbas Ahmed'i veliaht olarak ilan etmeden vefat etmiş olsaydı, belki de Vezir İbnü'l-Attâr ve taraftarları Halife Nâsır li-Dinillâh yerine küçük kardeşi Ebu Mansur Haşim'e halife olarak biat edeceklerdi. Ayrıca Vezir İbnü'l-Attâr'ın hasta olduğu gerekçesiyle devlet erkânının biat ettiği ilk günde halifeye biat etmemesi halife tarafından kendisine bir tepki olarak anlaşılmıştır. Halife Nâsır li-Dinillâh veliahtlık ilanı aşamasında Vezir İbnü'l-Attâr'ı tavrını bir darbe teşebbüsü olarak algılamış onu ve yandaşlarını kendisi için tehdit olarak görerek ortadan kaldırmıştır. Vezir ile birlikte Nâsır li-Dinillâh'ın hilafetine karşı çıkan emîrlerden Sungur es-Sağîr ve Hüsâmüddin Gargalı da farklı gerekçelerle öldürülmüştür. Her iki komutanın malları da vezirin malları gibi müsadere edilmiştir.¹⁹⁰

Halife Nâsır li-Dinillâh, Vezir Zahirüddin İbnü'l-Attâr'ın öldürülmesinden sonra Fahrüddin b. Muttalib'i vezir tayin etmek istemiş, Fahrüddin'in bu görevi kabul etmemesi üzerine yine onun tavsiyesi ile Süleyman b. Haris'i "Hüsâmüddin" unvanıyla vezir naibi olarak tayin etmiştir.¹⁹¹ Kısa bir süre sonra vezir naibliği

¹⁸⁸ İbn Vâsıl, a.g.e., II, 90; Nüveyrî, a.g.e., XXIII, 309.

¹⁸⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 98 ; İbnü't- Tıktıkâ, a.g.e., s. 323; Nüveyrî, a.g.e., XXVIII, 309; Ebü'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 425; İbnü'l-Verdî, a.g.e., II, 136; Safedî, *Nektü'l-Himyân*, s. 93.

¹⁹⁰ Eyyübî, a.g.e., s.118; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yan*, VIII/2, 355.

¹⁹¹ İbn Vâsıl, a.g.e., II, 91.

görevinden azledilen Süleyman b. Haris'in yerine Hibetullah b. el-Buhârî vezir naibi olarak tayin edilmiştir.¹⁹²

Hibetullah b. el- Buhârî 580/1185 yılında vefat edinceye kadar vezir naibliği görevinde kalmıştır. Halife Nâsır li-Dinillâh, İbnü'l-Buhârî'nin yerine Üstâdü'd-Dâr'ın tavsiyesi ile İzzeddin b. Sadaka'yı "Celaleddin" ünvanı ile vezir naibliği görevine getirmiştir.¹⁹³ Kısa zaman sonra İbnü's-Sâhib ile iktidar mücadelesine başlayan İzzeddin b. Sadaka, onu halifenin gözünden düşürmek amacıyla halifeye İbnü's-Sâhip hakkında jurnal mektupları göndermiştir. Başlangıçta İbnü's-Sâhib'in sözünden çıkmayan İzzeddin b. Sadaka, daha sonraları Üstâdü'd-Dâr'ın isteklerini yerine getirmediği gibi ona: "Burası Divan-ı Ebniye değil Divan-ı Azizdir. Biz sadece halifenin emîrlere boyun eğriz" demiştir. Bu durum üzerine Üstâdü'd-Dâr halifenin üzerindeki etkisini kullanarak İzzeddin b. Sadaka'yı vezir naibliği görevinden azlettirmiş, yerine Muhammed b. Abdülbâkî ed-Darancî'yı getirtmiştir. Üstâdü'd-Dâr İbnü's-Sâhib'in vezir naibini görevden aldırması halkın arasında: "Üstâdü'd-Dâr devleti ele geçirmiş eğer halifeyi azletmek isterse onu dahi azledebilir" şeklinde söylentilere sebep olmuştur.¹⁹⁴

Halife Nâsır li-Dinillâh, Üstâdü'd-Dâr Mecdüddin İshak Ebu'l-Fadl İbnü's-Sâhib'i Rebiü'l-Evvel 583/ Haziran 1187 tarihinde öldürmüştür. Üstâdü'd-Dâr'ın öldürülmesine yetiştirdiği adamlardan Ubeydullah b. Yunus sebebiyet vermiştir. Ubeydullah b. Yunus, Üstâdü'd-Dâr'ı halifeye kötölemekteydi. Halife Nâsır li-Dinillâh, Ubeydullah b. Yunus'un kışkırtmaları neticesinde Üstâdü'd-Dâr Mecdüddin İshak İbnü's-Sâhib'i öldürmüştü, mallarını da müsadere ettirmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh, Üstâdü'd-Dâr'ın öldürülmesine sebebiyet veren Ubeydullah b. Yunus'u "Celaleddin" ünvanı ile vezir naibi tayin etmiştir. Ubeydullah b. Yunus'un vezir naibliği görevine getirilmesinde onun halifenin annesine olan yakınlığı da etkili olmuştur.¹⁹⁵ Ubeydullah b. Yunus'un vezir naibi olarak atanmasından sonra gerçekleştirilen merasimde başta Kâdı'l-Kudât İbn Yusuf olmak üzere bütün devlet erkânı ata binmiş olan Ubeydullah b. Yusuf'un arkasından yaya olarak

¹⁹² İbnü's- Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 60.

¹⁹³ Eyyübî, a.g.e., s. 201.

¹⁹⁴ Eyyübî, a.g.e., s.236.

¹⁹⁵ Ebû Şâme, *Terâcim*, s. 12.

yürümüşlerdir. Kâdî'l-Kudât hem vezirin atının arkasından yürümüş hem de; “ Allah uzun ömre lanet etsin” diye beddua etmiştir.¹⁹⁶

Halife Nâsır li-Dinillâh, Vezir Celaledin Ubeydullah b. Yunus'un komutasında bir orduyu Irak Selçuklu sultanı II. Tuğrul ile savaşan Atabeg Kızıl Arslan'a yardıma göndermiştir. Vezir Celaledin Ubeydullah b. Yunus, Atabeg Kızıl Arslan'la birleşmeden 8 Rebiü'l-Evvel 587/17 Mayıs 1188 tarihinde Hemedan şehri yakınlarında vuku bulan Day Merk savaşında Sultan II. Tuğrul'a yenilmiş ve esir düşmüştür. Sultan II. Tuğrul, Celaledin Ubeydullah b. Yunus'a güzel muamelede bulunarak serbest bırakmıştır.¹⁹⁷ Ancak Halife Nâsır li-Dinillâh, Sultan II. Tuğrul karşısında alınan mağlubiyetten Vezir Ubeydullah b. Yunus'u sorumlu tutmuş ve görevinden azletmiştir. Vezirlik görevinden azledilen Ubeydullah b. Yunus halife tarafında Üstadü'd-Dâr olarak tayin edilmiştir. 592/1196 yılında haca giden Ubeydullah b. Yunus Bâtınî fedâilerce öldürülmüştür.¹⁹⁸

Halife Nâsır li-Dinillâh, Celaledin Ubeydullah b. Yunus'tan sonra Ebu Abdullah Muhammed b. Ali b. el-Kassâb'ı önce vezir naibliğine sonra da “Müeyyedüddin” unvanıyla vezirlik makamına getirmiştir.¹⁹⁹ İbnu'l-Kassâb olarak meşhur olan bu vezir İran asıllıdır. Babası Bağdat'ta kasaplık yapmakta idi. Bundan dolayı İbnu'l-Kassâb olarak isimlendirilmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın en meşhur vezirlerindendir, hem kılıç hem de ilim erbabı olarak bilinmekte idi.²⁰⁰

Halife Nâsır li-Dinillâh, Vezir İbnu'l-Kassâb'ı Irak Selçuklu Devletini yıkıp İran'a hâkim olan Harezmsah Alâeddin Tekiş'in üzerine göndermiştir. Vezir İbnu'l-Kassâb, yerel beylerin desteği ile Harezmsah'ı geri çekilmeye zorlamış, Huzistan bölgesi, İsfahan, Hemedan ve Rey şehirlerini ele geçirmiştir. Vezir İbnu'l-Kassâb, Harezmsah Tekiş ile mücadele halinde iken Şaban 592/Temmuz 1196 tarihinde Hemedan şehrinde vefat etmiştir. Vezirin vefatından sonra Harezmsah ordusu Hemedan şehrinin ele geçirmiş, İbnu'l-Kassâb'ın mezarı açılmış, cesedin başı koparılarak

¹⁹⁶ İbnu'l-Verdî, a.g.e., II, 99.

¹⁹⁷ Bkz. Irak Selçukluları ile ilişkiler

¹⁹⁸ Ebu Şâme, *Terâcim*, s.9; İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, a.g.e., IV, 313.

¹⁹⁹ İbnu'l-Esîr, a.g.e., X, 233; Sibt İbnu'l-Cevzî, a.g.e., VIII/2, 450; Ebu Şâme, *Terâcim*, s. 10.

²⁰⁰ İbnu't- Tıktıkâ, a.g.e., s.324; Zehebî, *Târîh*, XII, 987; Faruk Ömer Fevzî, a.g.e., ss. 63-64.

Harezmşah Tekiş'e gönderilmiştir.²⁰¹ Vezir İbnü'l-Kassâb'ın vefatından sonra oğlu Ebu'l-Fazl, halife tarafından vezir naibi ilan edilmiş, ancak kısa bir süre sonra görevinden azledilmiştir.²⁰² Ebu Cafer Muhammed b. el-Hadîde halife tarafından vezir naibi olarak tayin edilmiş, 602/1205 yılında da görevinden azledilmiştir.²⁰³

Halife Nâsır li-Dinillâh, 602/1205 yılında Reyli asil bir aileye mensup olan Nasr b. Mehdî el-Alevî'yi "Nasirüddin" ünvanıyla önce vezir naibliği daha sonra da vezirlik görevine getirmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh, Nasirüddin b. Mehdî el-Alevî'ye vezirlik görevine getirdiği zaman ona hil'at, gömlek giydirmiş, beline kılıç kuşatmış, başına sarık sarmıştır. Daha sonra Vezir el-Alevî halifenin seçme birliklerinin başında bütün Bağdat sokaklarında gezmiş, vezir atlı olduğu halde bütün devlet ricali yaya olarak onun arkasından yürümüştür. Halife Nâsır li-Dinillâh ayrıca Vezir el-Alevî'ye bir nevbet takımı hediye etmiş, bu nevbet takımı akşam, yatsı ve sabah vakitlerinde veziri selamlamak için vezirin sarayının önünde nevbet çalmıştır.²⁰⁴

Halife Nâsır li-Dinillâh, veziri el-Alevî'yi 604/1207 tarihinde görevinden azletmiştir. Vezirin görevinden azledilmesi ile ilgili kaynaklarda farklı sebepler zikredilmekle beraber vezirin azledilmesinin en büyük sebebi halifenin memlûkleri ile anlaşamaması idi. Halifenin memlûklerinden Muzafferüddin Sungur, Nasirüddin el-Mehdî el-Alevî'den korkarak Şam'a kaçmış, Mısır Eyyübî sultanı el-Âdil'in hizmetine girmek istemiştir. Ancak daha sonra halifeden özür dileyerek, onun hizmetine geri dönmüştür. Yine halifenin emîrlerinden Seyfeddin Kuştemîr vezirden kaçarak Suriye'ye gitmiş, halifeye gönderdiği bir mektupla, vezirin halifenin yanındaki emîrleri devre dışı bırakarak, hilafeti zayıflatmak istediğini, vezirin asıl amacının Abbâsî hilafetini yıkarak yönetimi ele geçirmek olduğunu, bu konunun halkın arasında Şiîrlere bile konu olduğunu bildirmiştir.²⁰⁵

²⁰¹ Geniş bilgi için bakınız; Harezmşahlar ile İlişkiler

²⁰² Ebu Şâme, *Terâcim*, s. 10; Erbilî, a.g.e., s. 209.

²⁰³ Ebu Şâme, *Terâcim*, s. 53.

²⁰⁴ Ebu Şâme, *Terâcim*, s. 52; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yan*, XIII/2, 525.

²⁰⁵ İbn Furât, a.g.e., V, 61; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 343; Nüveyri, a.g.e., XXVIII, 315.

Vezir Nâsırüddin el-Âlevî'nin Harezşah Muhammed ile görüştüğü ve onu halifeye karşı kışkırttığı iddiaları da kaynaklarda yer almaktadır.²⁰⁶ İbnü'l-Esîr ise haksız yere mal biriktirmesinden dolayı halifenin Vezir Nâsırüddin el-Âlevî'yi azlettiğini söylemektedir.²⁰⁷

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Vezir el-Âlevî'yi azletmesinin sebepleri arasında halifenin memlûkü Otamış'ı öldürtmek için plan yaptığı, planının ortaya çıkması sebebiyle Bağdat halkının ve şairlerin diline düştüğü, halifenin de bu sebepten dolayı Vezir Nâsırüddin el-Âlevî'yi görevinden azlettiği rivayetler arasında yer almaktadır.²⁰⁸

604/1207 yılında halifenin memlûklerinden Otamış vefat etmiştir. Vezir Nâsırüddin el-Alevî, Otamış'ı halifeye olan yakınlığından dolayı kışkırtıyordu. Halife Nâsır li-Dinillâh, Otamış'a Dakuka ve Düceyl bölgesini iktâ olarak vermişti. Ancak bu bölge daha önce Vezir Nâsırüddin el-Alevî tarafından Hıristiyan olan İbn Sâve'ye verilmişti. İbn Sâve halka kötü davranan zalim bir kişiydi. Ağır vergilerle halkın malını zorla ellerinden alıyordu. Aldığı vergilerin bir kısmını vezire gönderiyor, vezir de istediğini kendine alıyor, kalanını ise devlet hazinesine koyuyordu. Halifenin Otamış'ı İbn Sâve'nin yerine Dakuka ve Düceyl bölgesine vali olarak tayin etmesi üzerine akıbetlerinden korkan vezir ve İbn Sâve, Otamış'ı ortadan kaldırmaya karar verdiler. Otamış, İbn Sâve'nin emri ile bir Hıristiyan doktor tarafından zehirlenerek öldürüldü. Halife Nâsır li-Dinillâh duruma vakıf olunca İbn Sâve tutuklandı. İbn Sâve'nin tutuklanması üzerine kendi akıbetinden endişe eden Vezir Nâsırüddin el-Alevî, Halife Nâsır li-Dinillâh'a bir mektup yazarak Hıristiyanların İbn Sâve'nin bağışlanması için 50 bin dinar ödemek istediklerini bildirdi. Ancak halife, vezirin bu talebine olumsuz yanıt verdi. Bütün mal varlığı müsadere edilen İbn Sâve, Otamış'ın memlûkleri tarafından öldürüldü ve cesedi yakıldı.²⁰⁹

²⁰⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yan*, XIII/2, 534; Ebû Şâme, a.g.e., V, 90.

²⁰⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 343; Sibt el-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yan*, VIII/2, 534

²⁰⁸ Ebû Şâme, a.g.e., s. 60; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yan*, VIII/2, 534.

²⁰⁹ Ebû Şâme, *Terâcim.*, s. 61.

İbn Sâve'nin öldürülmesi üzerine akıbetinden korkan Vezir Nâsiruddin el-Alevî, halifeye bir mektup yazarak, Bağdat'a geldiğinde hiç parasının olmadığını, ancak halifenin himmeti ile 500 bin dinarlık bir servete eriştiğini, bu paranın alınmasını ancak canına kıyılmamasını rica etmiştir. Ayrıca Vezir Nâsiruddin el-Alevî artık siyasetle uğraşmak istemediğini Meşhed-i Ali de ibadet maksadı ile ikametine izin verilmesini halifeden istemiştir. Halife Nâsir li-Dinillâh, vezire hakkındaki söylentiler sebebiyle görevinden azledildiğini, mallarının müsadere edileceğini ancak canına dokunulmayacağını cevabi bir mektupla bildirmiştir.²¹⁰ Taraftarlarının yoğun olduğu Meşhed-i Ali de ikametine izin verilmeyen Nâsiruddin el-Alevî ölümüne kadar Bağdat'taki evinde tutuklu olarak kalmıştır.²¹¹

Halife Nâsir li-Dinillâh, Sahibu'l-Mahzen Hasan b. Nasr b. en-Nâkîd'ı "Şerefüddin" ünvanı ile vezir naibi ilan etmiş, ancak kısa zaman sonra görevinden azlederek hazine sorumlusu Sâhibu'l-Mahzen olarak tayin etmiştir. en-Nâkîd halkın arasında İbnü'l-Kanber olarak biliniyordu. Halife Nâsir li-Dinillâh, İbnü'l-Kanber'i 604/1207 yılında halka zulmettiği gerekçesi ile tutuklanmasını ve idam edilmesini emretmiştir. İbnü'l-Kanber kötü huylu, zalim bir insandı. Bağdat'a eşi benzeri olmayan bir köşk yaptırmıştı. Halife Nâsir li-Dinillâh, İbnü'l-Kanber'in bütün mallarını müsadere ettirdiği gibi güzelliği ile dillere destan köşkünün de ibret olması için temeline kadar yıkılmasını emretti.²¹²

Halife Nâsir li-Dinillâh'ın son veziri Ebu'l-Hasen Muhammed b. Muhammed el-Kummî'dir. Kummî, Divan-ı İnşâ kâtibi iken halife tarafından 606/1209 yılında vezirlik görevine getirilmiş ve 629/1232 tarihindeki ölümüne kadar bu görevi yürütmüştür. Halife Nâsir li-Dinillâh, el-Kummî'yi "Müeyyedüddin" ünvanı ile vezir ilan ettikten sonra bizzat kendi el yazısı ile yazdığı bir fermanın halka okunmasını emretmiştir. Fermanda halife şöyle demiştir: "Kim el-Kummî'ye itaat ederse bana itaat etmiş, bana itaat eden ise Allah'a itaat etmiş olur. Allah'a itaat eden ise onun rızasını ve cennetini kazanır. Kim vezire isyan ederse bana isyan etmiş, bana isyan

²¹⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 342; Ravendî, a.g.e., II, 348; İbnü't-Tıktakâ, a.g.e., s. 327; İbn Furât, a.g.e., V, 62-63; Muhammed Mâhir Hammâde, a.g.e., s. 154.

²¹¹ Ebû Şâme, *Terâcim.*, s. 61.

²¹² Ebu Şâme, *Terâcim.*, s. 93.

eden ise Allah'a isyan etmiş olur. Allah'a isyan edenin sonu ise cehennemde azaptır.²¹³

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın uzun süren hilafeti döneminde sadece dört kişi vezir ünvanını taşımış, diğerleri vezir naibi ünvanıyla göreve getirilmişlerdir. Halifenin vezir olarak görevlendirdiği kişiler şunlardır. Celaleddin Ebu'l-Muzaffer Ubeydullah b. Yunus, Muizzüdevle Ebu'l-Meâlî Said b. Ali b. Hadîde, Müeyyedüddin Ebu'l-Fadl Muhammed b. İbnü'l-Kassâb, Nasirüddin Ebü'l-Hasen İbnü'l-Mehdî el-Alevî.²¹⁴ Ayrıca Nâsır li-Dinillâh döneminde on dört kişi vezir naibliği görevinde bulunmuştur. Şerefüddin Ebu Davud b. Arslan, Celaleddin Ebu'l-Muzaffer b. Muhammed İbnü'l-Buhârî, İmadüddin Sadaka b. Muhammed, Şemseddin Ahmed b. Müeyyedüddin, Fahrüddin Ebü'l-Velid Muhammed b. Emsinâ, Müeyyedüddin Ebü'l-Hasen Muhammed b. Abdülkerim el-Kummî vezir naibliği görevinde bulunmuştur. Bunların haricinde halifenin vezirlik makamına getirdiği şahıslar bu göreve getirilmezden önce vezir naibliği görevinde bulunmuşlardır.²¹⁵

3.2. Hâcipler

Hâcip saray teşkilatında mabeynci manasına kullanılan bir terimdir. Bu görev ve unvan Emevîler döneminde Bizans ve Sasanî tesirleri altında saray hayatının başlaması ile ortaya çıkmıştır. Hâcip, saraydaki teşrifatı organize ve idare eden, özellikle halifenin kabulleri sırasında protokol vecibelerini yerine getiren, halife ile devletin ileri gelenleri arasında irtibatı temin eden görevlidir.²¹⁶

Abbâsîler döneminde sarayda ve devlet yönetiminde en etkili yetkili görevli vezir ve hâcip idi. Hâcipler makam olarak vezirden daha aşağı konumda olmasına rağmen halifenin en mahrem sırlarına vakıf olmaları sebebiyle devlet yönetiminde büyük nüfuz sahibi olmuşlar ve Abbâsî tarihi boyunca vezirler ve hâcipler iktidar mücadelesi yapmışlardır.

²¹³ İbnü't-Tıktakâ, a.g.e., s. 153.

²¹⁴ Gassânî, a.g.e., s. 408.

²¹⁵ Gassânî, a.g.e., s. 409.

²¹⁶ Taneri, Aydın; "Hâcip", DİA, XIV, 509-511; İbrahim Eyyüb, a.g.e., s. 218.

Abbâsî sarayının debdebe ve ihtişamı arttıkça haciplerin sayısı da artmıştır. Bütün hâciplerin amiri Hâcibü'l-hüccab olarak isimlendiriliyordu. Hâcibin resmi görevleri sarayda halifeyi korumak, saray görevlilerini kontrol etmek, merasimleri düzenlemek, halife ile vezir ve divan üyeleri arasında yazışma, konuşma ve buluşmayı temin etmek, yabancı konukları, elçileri ve eşrafı usulüne uygun olarak halifenin huzuruna çıkarmaktı. Hâcipler bugünkü anlamda genel sekreterlik görevini yürütmekteydiler.²¹⁷

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın uzun hilafeti döneminde şu kimseler Hâcibü'l-huccablık görevinde bulunmuşlardır. Ebu Talib Yahya b. Ziyade, Ebu'l-Feth Ahmed b. Hubeyra, Ebu'ş-Şuca' Muhammed b. Saîd Tahirî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Nasr b. Kanber, Ebu Ca'fer el-Mubarek Hasen b. Ali (halifenin amcası), Ebu Ca'fer Muhammed b. Muhammed en-Nâim, Ebu Ali Talha b. Abdullah b. Hamza.²¹⁸ Kaynaklarda Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Hâcibü'l-hüccablarının faaliyetleri ve aralarındaki ilişkiler hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Bağdat'ın özel bölgelerinde de hâcibler bulunuyordu. Nubî, Basra ve Meratib kapılarının özel hacipleri bulunuyordu. Hacıpler Bağdat kapılarının açılıp kapanmasına refakat ediyorlardı.²¹⁹ Yine Bağdat'ın surlarının bakım ve onarımından sorumlu hâcipler bulunuyordu.²²⁰

3.3. Üstâdü'd-Dâr

Üstâdü'd-Dâr, saray nazırı olup, saraya ait bütün malları korumaya, saray giderleri için harcama yapmaya yetkili olan, saray teşkilatındaki bütün hademe ve memurların âmiri konumundaki saray görevlisidir.²²¹ Üstâdü'd-Dâr, sarayda Hâcibü'l-Hüccâb'dan sonra en yetkili görevlidir. Sarayın kapılarının açılıp kapanmasını sağlar, sarayın bütün birimlerinin ihtiyaçlarını ve saray personelinin maaşlarını hazineden tahsis edilen gelirlerden karşıladı. Üstâdü'd-Dâr her ne kadar

²¹⁷ Algül, Hüseyin, *İslam Târîhi*, İstanbul, 1986, III, 418; Emine Baytâr, a.g.e., s. 326; Aykaç, a.g.e., s. 24.

²¹⁸ İbnü's-Sâî, *el-Câmiu'l-Muhtasar*, IX, 80, 100, 110, 216; Erbilî, Ebu Muhammed Bedrettin Abdurrahman b. İbrahim, *Hulasatü ez-Zehbü'l-Mesbûk*, 1885, yer yok. s. 209.

²¹⁹ İbnü's-Sâî, *el-Câmiu'l-Muhtasar*, IX, 97, 108, 131.

²²⁰ İbnü's-Sâî, *el-Câmiu'l-Muhtasar*, IX, 156.

²²¹ Aksoy, Zeynep, "*Türk İslam Devletlerinde Kullanılan İdari ve Askeri Terim ve Ünvanlar*", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniv. Sos. Bil. Ens., 2006, Tokat, s. 93.

mevkii olarak vezir ve Hâcibü'l-Hüccab'ın aşağısında da olsa halifeye olan yakınlığından dolayı devlet görevlilerinin üzerinde baskı ve nüfuz kurabiliyor, böylece devlet yönetiminde etkili olabiliyordu.²²²

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın ilk ve meşhur Üstâdü'd-Dâr'ı Mecdüddin İshak Ebü'l-Fazl İshak İbnü's-Sâhib'tir. Bu göreve Müstezî döneminde getirilmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın veliaht olarak tayin edilmesinde etkili olmuş, onun halife olmasından sonra üzerinde kurmuş olduğu etki ile devlet yönetimini ele geçirmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın halife olduktan hemen sonra Vezir İbnü'l-Attâr'ı öldürtmesinde Üstâdü'd-Dâr İbnü's-Sâhib'in kışkırtmalarının da etkisi olmuştur. Üstâdü'd-Dâr İbnü's-Sâhib halifenin vezir atamalarında da etkili olmuştur. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın vezirlerinden Celaleddin b. Sadaka, İbnü's-Sâhib'in tavsiyesi ile halife tarafından vezaret makamına getirilmiş, yine onun isteği üzerine bu makamdan azledilmiştir. Üstâdü'd-Dâr'ın veziri bile görevinden azlettirmesi insanlar arasında; "Üstâdü'd-Dâr devleti ele geçirmiş, isterse halifeyi dahi azledebilir" şeklinde söylentilere sebep olmuştur.²²³

Üstâdü'd-Dâr İbnü's-Sâhib, Halife Nâsır li-Dinillâh'ı tamamen kontrol altına almıştı. İnsanlar halifenin İbnü's-Sâhib tarafından hacredildiğini düşünüyorlardı. Hiç kimse İbnü's-Sâhib'in izni olmaksızın halife ile görüşmeye cesaret edemiyordu. Bu durum Halife Nâsır li-Dinillâh'ın huzurunda bile dile getiriliyordu. Halife Nâsır li-Dinillâh yakın dostları ile otururken içlerinden birisi halifeye; "Emîrü'l-Mü'minîn, İbnü's-Sâhib'i veliaht tayin etse İbnü's-Sâhib kabul etmez. Çünkü o bugün halife gibidir" demiştir.²²⁴ Halifenin huzurunda söylenen bu söz Üstâdü'd-Dâr İbnü's-Sâhib'in devlet yönetiminde ne kadar etkin olduğunu ortaya koymasından çok önemlidir.

Halife Nâsır li-Dinillâh, Üstâdü'd-Dâr Mecdüddin İshak İbnü's-Sâhib'i 583/1187 tarihinde görevinden azletmiş, mallarını müsadere ettirip öldürtmüştür.²²⁵ Halife Nâsır li-Dinillâh, İbnü's-Sâhib'i baskısından kurtulmak için öldürtmüşse de,

²²² Kucur, Sadi, "Vekil-i Hasslık ve Selçuklu Saraylarında Üstâdü'd-Dârlık", Türk Kültürünü İnceleme Der., 2006, İstanbul, sy. 14, s. 1-10.

²²³ Eyyübî, a.g.e., s. 236.

²²⁴ Eyyübî, a.g.e., s. 110.

²²⁵ Nüveyrî, a.g.e., XXVIII, 310.

kaynaklarda İbnü's-Sâhibin görevinden azledilip, öldürülmesi ile ilgili olarak, insanlara zulmedip mallarını haksızca ellerinden alması,²²⁶ aşırı derecede Şiî olması²²⁷ gibi farklı sebeplerde zikredilmektedir. Üstâdü'd-Dâr İbnü's-Sâhib'in öldürülmesinden sonra halife Ubeydullah b. Yunus'u bu makama tayin etmiştir. Ubeydullah b. Yunus'un vezir naibliğine atanmasından sonra Muhyeddin Ebu Muhammed Yusuf, Bahaüddin Ebu Nasr Mübarek b. Dahhâk, Ebu'l-Feth b. Rezin ve Bahaüddin Ebu Nasr Mübarek sırasıyla Üstâdü'd-Dârlık makamına getirilmiştir.²²⁸

3.4. Kâdı'l-Kudât

Abbâsîlerde Adliye teşkilatı mahkeme ve mezalim mahkemeleri olmak üzere iki bölümden oluşmakta idi. Halifeler kazâî yetkilerini fakîhler arasından seçilen kadılar vasıtasıyla icra ediyorlardı. Ancak Halife Harun er-Reşîd döneminden itibaren bu günkü Adalet Bakanlığı mesabesinde olan Kâdı'l-Kudâtlık müessesesi ihdas edildi. Bu müessesenin ihdasından sonra kadılar Kâdı'l-Kudât tarafından tayin edilmeye başlanmıştır.²²⁹

Mezalim mahkemeleri ise mevki ve nüfuz sahibi kişilerin zulüm ve haksızlıklarını engellemek için kurulmuş müesseselerdir. Kadıların bakmaktan aciz kaldıkları davalara Sâhibü'l-Mezâlim veya Kadı'l-Mezâlim denilen görevliler bakar, halife adına hüküm verirlerdi. Çoğu zaman halifeler veya valiler mezalim mahkemelerine başkanlık ederlerdi. Halife Nâsır li-Dinillâh kendisinden önceki halifelerden farklı olarak mahkemesine başkanlık etmiştir.²³⁰

Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde Kâdı'l-Kudâtlık görevine Ebû Talib el-Buhârî, Ebü'l-Hasen el-Hillî, Ebul'l-Kâsım Abdullah ed-Demegânî, Ziyaüddin Ebu'l-Fadl eş-Şehrezûrî gibi meşhur âlimler atanmıştır.²³¹ Halife Nâsır li-Dinillâh 595/1198 yılında Şehrezûrî'yi Bağdat'a davet ederek Kâdı'l-Kudât olarak tayin etmiş, bütün vakıfları ve mezheplere ait mezheplerin idaresini onun uhdesine

²²⁶ İbnü'l-Verdî, a.g.e., II, 246.

²²⁷ Yâfiî, a.g.e., III, 323.

²²⁸ İbnü's-Sâî, *el-Câmiu'l-Muhtasar*, IX, 128, 204, 285; Erbilî, a.g.e., s. 209; Gassânî, a.g.e., s. 410.

²²⁹ Subhi Salih, a.g.e., s. 196.

²³⁰ İbnü't- Tıktıkâ, a.g.e., s. 323.

²³¹ Safiyye Saade, *Min Tarihi Bağdâd el-ictimâî Tatavvuru Mensibi Kâdı'l-kudât fi'l-Fetreteyn el-Büveyhiyye ve's-Selcûkiyye*, Beyrut, 1988, s. 182.

birakmiştir. Ziyaüddin eş-Şehrezûrî yaklaşık olarak 2 buçuk yıl görev yaptıktan sonra Bağdat'ın havasına alışamadığı gerekçesi ile halifeden görevden azlini ve Şam'a gitmek üzere izin istedi. Halife Nâsır li-Dinillâh, Şehrezûrî'nin bu talebini kabul etmedi. Ancak eş-Şehrezûrî, halifenin annesini araya koymasıyla halife, Şehrezûrî'yi Kâdı'l-Kudâtılık görevinden azletti ve Şam'a gitmesine izin verdi. Şehrezûrî'nin Kâdı'l-Kudâtılık'tan ayrılmasının gerçek sebebi onun halifeye olan yakınlığından dolayı kıskanılması idi. Şehrezûrî, diğer devlet görevlileri tarafından kıskanılmasının başına bela açacağından korkarak halifeden Kâdı'l-Kudâtılık'tan azlini ve Şam'a gitmek için izin istemiştir.²³²

Şehrezûrî'den sonra Ebü'l-Hasen Ali b. Süleyman el-Hillî, Ebu'l-Menakıb Mahmud er-Rencâlî ve Ebu Abdullah Muhammed b. Yahya b. Fadlan sırasıyla Kâdı'l-Kudâtılık görevine tayin edilmişlerdir.²³³ Halife Nâsır li-Dinillâh Muhammed b. Fadlan'ı Kâdı'l-Kudâtı olarak tayin ederken kendisine verdiği talimatnamede; haram, helal hassasiyeti, âlimlerle istişare edilmesi, halkın içinde ve halkla beraber olması, daima kapısının herkese açık tutulması, işlerin haciplere bırakılmaması, ticaretin sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi için hisbe teşkilatına önem verilmesi, halk içindeki fakir ve yetimlerin gözetilmesi, gibi tavsiyelerde bulunmuştur.²³⁴

Halife Nâsır li-Dinillâh devlet görevlilerinin suç işlemesi halinde şiddetle cezalandırıyordu. 601/1204 yılında Dakuka valisi Muinüddin Aybek vezirin başkanlığında toplanan mezalim mahkemesinde yargılanarak idam edilmiştir. Kaynaklarda emîr Aybek'in suçuna dair bir bilgi bulunmamaktadır.²³⁵

605/1208 yılında Düceyl kapısı kadısı Ebu Muhammed b. Abdullah b. Me'mun yalancı şahitlik yaptığı suçlamasıyla yargılanmış, suçu sabit görülerek idam edilmiştir. Ebu Muhammed'in kesik başı ibret olamsı için halka gösterilmiştir.²³⁶ 601/ 1204 yılında Hac emîrliği görevini yürüten Alp Kara hacıların şikâyeti üzerine

²³² Ebû Şâme, *Terâcim*, s. 36.

²³³ Erbîlî, a.g.e., s. 209.

²³⁴ Kalkaşendi, *Subhu'l-A'şâ*, X, 286-291.

²³⁵ İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 119.

²³⁶ İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 194.

Mezalim mahkemesince yargılanarak dayak cezasına çarptırılmıştır. Emîr Alp Kara yediği dayağın tesiriyle vefat etmiştir.²³⁷

3.5. Valiler

Abbâsî devletinde idari teşkilat Emeviler devletinin aksine merkezi bir karakter taşıyordu. Emeviler dönemindeki Ziyad b. Ebîhi, Hacac b. Yusuf gibi güçlü ve müstakil valiler yerini Abbâsî devrinde müstakil otoriteden mahrum, çoğu zaman sadece askeri yetkilere sahip valilere bırakmıştır. Abbâsî halifeleri çoğu zaman valinin yanına hazine sorumlusu, posta müdürü ve kadı gibi sadece halifeye karşı sorumlu görevliler tayin ederek valinin idari yönünü zayıflatıyor, merkezi idareyi kuvvetlendiriyorlardı.

Abbâsî halifeleri itaatlerini temin etmek üzere güçlü emîrleri bazı bölgeleri iktâ yoluyla vali tayin ediyorlardı. Emîrler sahibi oldukları bölgenin gelirleri ile askerlerinin maaşını verirler, gerekli olan diğer harcamaları yapar ve kalan kısmı merkeze devlet hazinesine gönderirlerdi.²³⁸

Abbâsî halifeleri her ne kadar bütün İslâm dünyasında nazari olarak devlet başkanı olarak kabul edilseler de Halife Nâsır li-Dinillâh halife olduğunda Abbâsî Devleti sadece Irak'ta Tikrit şehrinden güneye Basra'ya kadar uzanan bölgeye hâkimdi. Bu bölgede başlıca Bağdat, Basra, Vâsıt, Tikrit, Ahvaz ve Hille şehirleri bulunuyordu. Bu bölgeleri halifenin tayin ettiği valiler yönetiyordu

Halife Nâsır li-Dinillâh, halife olmadan önce kendisine hizmet eden emîrlerden Tuğrul er-Rûmî'ye Basra bölgesini iktâ olarak vermiştir.²³⁹ Ancak Tuğrul er-Rûmî Basra'ya gitmemiş, Basra'yı onun adına Muhammed b. İsmail isimli birisi yönetmiştir. 588/1192 yılında Âmir b. Sa'sa'a kabilesine mensup bedeviler Basra'yı ele geçirip yağmalamışlardır. Bedevilere karşı başarılı olamayan Muhammed b. İsmail diğer bedevi kabilelerden asker toplayarak Âmir b. Sa'sa'a bedevilerine saldırmışsa da tekrar yenilmiştir. Bu mücadeleler esnasında Basra

²³⁷ İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'-Muhtasar*, IX, 103.

²³⁸ Demîrci, Mustafa, *Abbasilerde Toprak Sistemi*, (basılmamış doktora tezi), Marmara Üniv. Sos. Bil. Ens. İstanbul, 2001, s. 209.

²³⁹ Eyyübî, a.g.e., s. 140.

ahalisinden pek çok kişi katledilmiştir.²⁴⁰ Karışıklılara son vermek üzere Basra'ya giden Tuğrul er-Rûmî Basra'dan halifenin hazinesine göndermesi gereken malları göndermeyerek isyan etmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Tuğrul er-Rûmî'ye uzun bir mektup yazarak, isyanının sonucunun kendisi için hayırlı olmayacağını bildirmesi üzerine Tuğrul er-Rûmî halifeden özür dileyerek itaatini bildirmiştir.²⁴¹

Vasıt bölgesi Halife Nâsır li-Dinillâh tarafından emîrlerinden Şahin en-Nâsırî'ye iktâ olarak verilmiştir. Şahin en-Nâsırî sert yapılı zalim bir kimseydi. Vergisini zamanında ödemediği için yaşlı bir adamı kırbaçlatarak öldürtmüştür.²⁴² Halife Nâsır li-Dinillâh, emîrlerinden Sungur et-Tavîl'e Dakuka ve Tikrit bölgelerini iktâ olarak vermiştir.²⁴³

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın büyük emîrlerinden Taştekin'i Huzistan'a vali olarak tayin etmişti. Emîr Taştekin'in vefatından sonra halife tarafından Taştekin'in damadı Kutbeddin Sencer en-Nâsırî Huzistan valisi tayin edildi. Sencer en-Nâsırî 607/1210 yılında halifeye isyan ederek Bağdat'a göndermesi gereken vergileri göndermedi. Halife Nâsır li-Dinillâh, vezir naibi el-Kummî ve Emîr İzzeddin Necâh eş-Şerâbî komutasında bir orduyu âsi vali Sencer en-Nâsırî'nin üzerine göndermiştir. Hilafet ordusuna mukavemet edemeyeceğini anlayan Sencer en-Nâsırî ailesi ve bütün hazinesiyle Şiraz Atabegi İzzeddin Sa'd b. Dekle'ye sığınmıştır. Halife Nâsır li-Dinillâh, Şiraz atabegine mektup yazarak Sencer en-Nâsırî'nin Bağdat'a gönderilmesini emretmesine karşın Atabeg Sa'd halifenin bu isteğini geri çevirmiştir. Bu durum üzerine halife, Huzistan'da bulunan emîr İzzeddin Necah eş-Şerâbî'ye Şiraz üzerine sefer yapmasını emretmiştir. Hilafet ordusuna karşı koyamayacağını anlayan Atabeg Sa'd, emîr Sencer en-Nâsırî'nin bütün mallarına el koyarak, emîr İzzeddin Necah eş-Şerâbî'ye teslim etmiştir. Muharrem 608/ Haziran- Temmuz 1211 tarihinde Bağdat'a dönen hilafet ordusu halk tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Sencer en-Nâsırî ellerine ayaklarına prangalar vurulmuş halde bir katırın sırtında, halkın ağır hakaretleri altında Bağdat'a sokulmuştur. Vezir naibi

²⁴⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 214 ; Zehebî, *Târih*, XII, 711; İbn Haldûn, *Târih*, III, 654.

²⁴¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, VIII, 269-274; Muhammed Mâhir Hammâde, a.g.e., s. 233.

²⁴² İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 46.

²⁴³ İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 27.

Müeyyedüddin el-Kummî'nin başkanlığında toplanan yüksek mahkemede yargılanan Sencer en-Nâsırî, halife tarafından affedilmiştir.²⁴⁴

Halife Nâsır li-Dinillâh, bazı şehirlere de daha düşük dereceden valiler göndermiştir. Bu valilerin görevi askeri olmaktan ziyade idarî ve ekonomikti. Bu tip valilere Nâsır ismi veriliyordu. Bu cümleden olmak üzere Halife Nâsır li-Dinillâh, Nehr-i İsa bölgesine Tacüddin el-Alevî'yi tayin etmiştir. Bu şahıs yolsuzluk yapması üzerine halife tarafından sorguya çekilmiş ve görevinden alınmıştır.²⁴⁵ Tacüddin el-Alevî'den sonra Nehr-i İsa bölgesine İbrahim b. Muhammed vali olarak tayin edilmiş, bu şahıs da halka yaptığı zulüm sebebiyle halife tarafından 597/1200 yılında idam edilmiştir.²⁴⁶

Düceyl ve Ahvaz bölgesine halife tarafından İzzeddin Ebu'l-Heyca²⁴⁷, bu şahsın azlinden sonra Ebü'l-Hasen Ali b. Yahya,²⁴⁸ onun vefatından sonra ise bir Hıristiyan olan Ebü'l-Ganâim Nasr b. Sâve vali tayin edilmiştir. İbn Sâve kendisinden sonra Ahvaz valisi olan halifenin memlûkü Otamış'ın zehirlenerek öldürülmesinde rolü olduğu gerekçesi ile 604/1207 yılında idam edilmiştir.²⁴⁹

Halife Nâsır li-Dinillâh tarafından Hille'ye Ebü'l-Ferec b. Hidad,²⁵⁰ ondan sonra Ebu Meyamin Ali b. Ahmed 604/1207 yılında vali tayin edilmiştir.²⁵¹

4. Nâsır li-Dinillâh Döneminde Abbâsî Ordusu

Abbâsî ordusunun çekirdeğini halifenin "Haras" ismi verilen hassa ordusu oluşturmaktaydı. Hassa birlikleri para ile tutulmuş, maceraya düşkün, yabancılardan teşekkül etmekteydi. Ordunun geri kalan kısmı ise halifenin özel askeri birliğinin etrafında kümelenmiş kabile askerleri ve gönüllülerden oluşmaktaydı. Abbâsî halifelerin özel birlikleri genelde Türk askerlerinden oluşuyordu. Halife Nâsır li-

²⁴⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yan*, VIII/2, 544; İbnü'l-Esir, a.g.e., X, 352.

²⁴⁵ İbnü's-Sâî, *el-Câmiu'l-Muhtasar*, IX, 16-17.

²⁴⁶ İbnü's-Sâî, *el-Câmiu'l-Muhtasar*, IX, 44.

²⁴⁷ İbnü's-Sâî, *el-Câmiu'l-Muhtasar*, IX, 140.

²⁴⁸ İbnü's-Sâî, *el-Câmiu'l-Muhtasar*, IX, 90.

²⁴⁹ İbnü's-Sâî, *el-Câmiu'l-Muhtasar*, IX, 219; Ebu Şâme, *Terâcim*, s. 92.

²⁵⁰ İbnü's-Sâî, *el-Câmiu'l-Muhtasar*, IX, 213.

²⁵¹ İbnü's-Sâî, *el-Câmiu'l-Muhtasar*, IX, 218.

Dinillâh dönemi ünlü şairlerinden Sıbt b. et-Teâvizî, Abbâsî Halifesi Nâsır li-Dînillâh'ı överken onun etrafındaki Türk askerlerini şöyle tanımlamaktadır:

“Savaşlarda onun etrafını ay parçası gibi güzel Türk gençleri kuşatırlar. Başlarına daima tolga giymelerine rağmen, onların saçları dökülmüş değildir. Onların keman gibi kaşlarından attıkları oklar, kalplere isabet etmekte hata etmez. Onlar ne kadar pek giyimli ve aynı zamanda fidan boyu iseler de, savaş ateş saçmaya başlayınca kaplan kesilirler. Zırhların içinde aslan olan bu güzel gençlerin yüzleri, tolganın içinden ay gibi görünür, savaşa giderlerken hiçbir korku duymazlar. Çünkü korku kendileridir. Tutuşan ateşin kıvılcımları onlardır.”

“Senin ordudaki Türk aslanları, kargıların teşkil ettiği ormanlardan başka orman bilmezler. Onlar ceylanlar gibi iseler de, hücum ederken ürkütülmüş kurtlar gibi hücum ve hamle ederler. Ellerinde kınlarından sıyrılmış olan kılıçların yeşilimtırak yüzleri bir bahçe gibidir. Kendileri de havuzlardan bir zırh giymişlerdir (Havuzların yüzeyinde hafif rüzgârlardan meydana gelen ufacık dalgacıkların zırha benzetilmesi eskiden pek revaçta idi.) Savaş kızışınca bunlar orman aslanıdır. Barış zamanında da ovanın ceylanıdır .”²⁵²

Abbâsî ordusunun bel kemiğini Türk memlûklerden oluşan hassa ordusu oluşturuyordu. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın hassa ordusu 5 bin kişiden oluşuyordu. Ancak halife Nâsır li-Dinillâh, Türk, Arap, Kürt ve İranlılardan 100 bin kişilik ordu toplama kapasitesine sahipti.²⁵³ Hilafet ordusunun büyük bir bölümü de Kuzey Irak bölgesine yerleşmiş olan Yıva Türkmenlerinden oluşuyordu. Yıva Türkmenlerinin emîri halife tarafından tayin ediliyordu.²⁵⁴

Irak Selçuklu sultanı Mesud ile Abbâsî halifesi el-Müktefî arasında yapılan bir anlaşma ile Türklerin köle olarak alınıp satılması yasaklanmıştı.²⁵⁵ Ancak Abbâsî halifeleri bu anlaşmaya rağmen Türk köleler satın alıp, orduda istihdam etmeye devam etmişlerdir. Halife Nâsırmemlûklerinin çoğunu babasından devralmasına

²⁵² Yaltkaya, Şerafettin, “*Türklerle İlgili Arapça Şiirler*”, haz. Musa Yıldız, Şarkiyat Araştırmaları Der. sy. 21, Ankara 2006, s.17.

²⁵³ Râvendî, a.g.e., s. 377.

²⁵⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 360; Emine Baytâr, a.g.e., s. 335.

²⁵⁵ Bündârî, a.g.e., s. 214.

rağmen az da olsa kendisi de memlûk satın almıştır. Güzelliği ile meşhur Emîr Akbaş 15 yaşındayken halife tarafından 15 bin dinara satın alınmıştır.²⁵⁶

Halifenin yakın çevresi Türk memlûklerden oluşuyordu. Türkler halifeye av esnasında, Dicle nehri üzerindeki eğlencelerde, resmi merasimlerde ve Bağdat caddelerinde yaptığı gece kontrollerinde refakat ediyorlardı.²⁵⁷ İbn Cübeyr, Bağdat'ı ziyaretinde gördüğü halifeyi Türk memlûklerin arasında Türk kıyafetleri ile gördüğünü ifade etmektedir.²⁵⁸

Halife, Türk memlûklerine çok değer veriyordu. Halife Nâsır li-Dinillâh bütün ülkesi dâhilinde kendisine Seyfeddin Tuğrul isimli memlûkünden daha yakın kimsenin olmadığını ilan ettirmiştir.²⁵⁹ Türk memlûkler devlet yönetiminde de çok etkiliydiler. Halifenin çok değer verdiği Mücahidüddin Halis isimli memlûkün isteği ile Halife Nâsır li-Dinillâh, İbnü'l-Asîl isimli bir İranlıyı vezir naibi olarak görevlendirmişti.²⁶⁰ Yine halife birçok önemli memuriyete Türk memlûkler getirmişti. Bu memuriyetlerin başında ise hac emîrliği gelmektedir. Dönemin karışık siyasî ve sosyal yapısı nedeniyle hac emîrliği maharetli emîrlere tarafından yürütülürdü. Bu mühim görev yıllarca halifenin memlûklerinden Taştekin tarafından yürütülmüştür. Onun vefatından sonra ise Muzafferüddin Sungur ve Akbaş hac emîrliği görevinde bulunmuşlardır.

Halifenin özel birliklerinin yanında “Murtezika” ismi verilen muntazam askeri birlikler de vardı. Bu grup askerlerin masrafları devlet tarafından karşılanmaktaydı. Ayrıca savaşa gönüllü olarak katılıp, ganimetten pay alan “Mütetavvia” adı verilen gönüllü grubu da bulunmaktaydı.

Sürekli askerlerin paraları başlangıçta hazineden ödenmekteydi. Devletin gelirleri azalınca askerlerin masrafları merkez hazineden değil eyalet hazinelerinden karşılanmaya başlamıştır. Bu sisteme göre şehirler veya bölgeler bir emîr'e iktâ olarak veriliyordu. İktâ' sahibi olan emîr merkeze yıllık belli bir miktâr vergi

²⁵⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yan*, VIII/2, 332.

²⁵⁷ Angelika Hartmann, *An-nasir li-din Allah: 1180-1225 Politik Religion Kultur in der Spaeten Abbasidenzeit*, Walter De Gruyter, Berlin, 1975, s. 193-195.

²⁵⁸ İbn Cübeyr, a.g.e., s. 166.

²⁵⁹ Eyyübî, a.g.e., s. 118.

²⁶⁰ Eyyübî, a.g.e., s. 102.

ödemenin yanı sıra savaş esnasında belli sayıdaki teçhizatlı askere hilafet ordusuna gönderiyordu. iktâ sahibi olan emîr ve valiler mutlak idare sahibi oldukları bölgelerde adeta askeri derebeylikler kurmuşlardır. Bu sistem halife Nâsır li-Dinillâh zamanında da uygulanmıştır. 578/ 1183 tarihinde Hille şehri halifenin huzurunda yapılan bir pazarlıkla 100 bin dinar karşılığında İbrahim b. İbrahim'e verilmiştir.²⁶¹

Abbâsî ordusu bünyesinde barındırdığı Türk askeri birliklerinin etkisi ile klasik Türk ordu yapılanma tarzı olan on'lu sistemde yapılanmıştı. En büyük askeri birlik 10 bin askerden oluşan Emîr'in komutasındaki Fırka idi. Fırka Kâid'in yönettiği bin askerden oluşan Ketîbelere, Ketîbeler de başında Nakîb'in bulunduğu Vahde ismi verilen askeri birliklere bölünüyordu. Vahdeler ise Ârif'in yönettiği 10 askerden oluşan Fasîle adı verilen mangalara bölünüyordu.²⁶²

Abbâsî ordusu temelde süvari (Fursan) ve yaya (Müşat) sınıflarına ayrılmaktaydı. Askerler mızrak, kılıç, kalkan ve okla teçhiz edilmişlerdi. Ayrıca süvari askerler uzun mızrak ve savaş baltaları da kullanıyorlardı.

Nâsır li-Dinillâh döneminde İslâm askerî teknolojisi dünyanın en ileri askerî teknolojisi idi. Askerler klasik savaş aletlerinin yanı sıra petrolden mamul yangın çıkaran el bombaları da kullanıyorlardı. Genelde büyük kapların içine doldurulan yanıcı maddeler mancınkla düşman üzerine atılıyor ve büyük zayıata sebep oluyordu. Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde yetişen İbn Sabir el-Mancınkî, askerî teknolojide adını duyurmuş, bu alanda eserler vermiş büyük bir mühendisti.²⁶³ Halife Nâsır li-Dinillâh, III. Haçlı seferine karşı kendisinden yardım isteyen Salâhaddin Eyyübî'ye yanıcı-yakıcı maddeler konusunda uzman teknik bir askeri birliği göndermiştir. Bu birlik haçlıların Akka muhasarasında büyük zayıat vermelerine sebep olmuştur.

Arapların cahiliye döneminde kullandıkları petrol mamulü ateşle dahi sönmeyen "Hadar Ateşi" Rumlar tarafından daha gelişmiş şekliyle "Rum Ateşi" adıyla askeri alanda asırlarca kullanılmıştır. Müslümanlar ise Rumlardan öğrendikleri

²⁶¹ Eyyübî, a.g.e., s. 208.

²⁶² İbrahim Eyyüb, a.g.e., s. 221.

²⁶³ Zehebî, *Târih*, XIII, 826; Hitti, a.g.e., II, 504.

yanıcı silahı çeşitli kimyasallarla karıştırarak “Neffat” ve “Zerrab” adı ile bomba olarak kullanmışlardır. Fındık büyüklüğünden fıçı büyüklüğüne kadar birçok çeşidi bulunan petrol bombaları kimi zaman ok ucuna takılarak kimi zaman da mancınıklarla düşman üzerine atılırdı. Küçük çömlere doldurularak el bombası şeklinde kullanılanları da bulunuyordu.²⁶⁴

Barut Çinliler tarafından icat edilmiş patlayıcı ve yanıcı bir maddedir. Müslümanlar barutu Çinlilerden öğrenmişlerdir. Barut her ne kadar Çinliler tarafından icat edilmiş olsa da onun itme gücünü kullanıp silahlarda kullananlar Müslümanlar olmuşlardır. Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde fütüvvet ehlinin kullanmasına müsaade edilen Bندوق esasen ağızdan dolma barutla ateşlenen ve fındık büyüklüğünde taşlar, güller atan ilkel bir tüfektir. Esasen bugün Arapça’da tüfeğe bندوق denilmektedir ki ismini bu ilkel silahtan almıştır. Bندوق Haçlılar tarafından Avrupa’ya taşınmış, burada geliştirilerek tüfek olarak kullanılmıştır. Top da bندوقla aynı prensipler ile çalışan bir silahtır ve ilk defa Müslümanlar tarafından kullanılmıştır.²⁶⁵

Bندوق ateşli silah modellemesi

5. Halife Nâsır li-Dinillâh Döneminde Divanlar

Divan, İslâm devletlerinde resmî işlerin görüşülüp karara bağlandığı meclis ve buna bağlı devlet daireleridir. Divan teşkilatı, İslami fetihlerin genişlemesi ile ortaya çıkan ihtiyaç neticesinde İranlı bir asilzadenin tavsiyesi ile Hz. Ömer döneminde uygulamaya konulan bir müessesedir.²⁶⁶ Hz. Ömer, bu sistemi İran’dan aldıktan sonra devletin ihtiyaçlarına göre uyarlamış, askerlerin kaydedilmesi için

²⁶⁴ İbrahim Eyyüb, a.g.e, s. 228; Numan Sabit, *el-Askeriyye fi Ahdi'l-Abbâsiyyîn*, Bağdat, 1987, s. 120.

²⁶⁵ Sezgin, Fuat; *İslam'da Bilim ve Teknik*, İstanbul, 2008, V, 133.

²⁶⁶ Hz. Ömer’in Divan Teşkilatı, bkz. Mustafa Fayda, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, II, 107-176.

Divanü'l-Cünd ve devletin gelir-giderlerini hesaplamak üzere Divanü'l- Harac'ı kurmuştur. Emeviler döneminde Bizans devleti ile artan ilişkiler nedeniyle devlet yönetiminde Bizans tesiri artmış, buna bağlı olarak da divan sayısı artmıştır.²⁶⁷

Abbâsîler döneminde devlet tekrar İran tesirine girmiş, İranlıların idari tecrübesinden istifade eden Abbâsîler divan teşkilatını yetkilerini genişletmek suretiyle geliştirmişlerdir. Bugünkü Arapça ile “Divan” hükümet dairesi, yönetim bürosu, sekreterlik, bakanlık anlamlarına gelmektedir.²⁶⁸

Nâsır li-Dinillâh döneminde çok sayıda divan olmasına rağmen o dönemde en etkin olan divanlar şunlardır.

Divanü'l-Aziz: Vezire bağlı olarak çalışan bütün divanlardan yetkililerin bulunduğu merkez divandır.²⁶⁹

Divanü'l-Ceyş: Günümüzde Savunma Bakanlığı görevini yürüten divandır. Divanü'l-Ceyş, askerlerin idari, mali ve diğer işlemlerini yürütmekle görevli divandır.²⁷⁰

Divanü'l-Mahzen: Darphane ve devlet hazinesinden sorumlu olan divandır.

Divanü'z-Zimam: Devlet kontrol dairesidir. Bugünkü karşılığı devletin harcamalarının usulüne uygun olup olmadığını denetlemekle görevli olan Sayıştay'dır.²⁷¹

Divanü'l-Vukûf: Halife Nâsır li-Dinillâh ve yakınları tarafından bir çok gayri menkul kamu yararı için vakfedilmiştir. Bu vakıfların yönetilebilmesi için Halife Nâsır li-Dinillâh tarafından Divanü'l-Vukûf geliştirilmiştir. Söz konusu divan Halife Nâsır li-Dinillâh'tan önce kurulmuş, ancak onun döneminde vakıf mallarının artması nedeniyle işlerlik kazanmıştır.²⁷²

²⁶⁷ Aykaç, a.g.e., s. 39; Abdülkerim Abduh Hutamile, *Binyetü'l-İdariyye*, s. 15.

²⁶⁸ Abdülaziz ed-Dûrî, “*Divan*”, DİA, , IX, 377-379, Hasan İbrahim Hasan, a.g.e., II , 286.

²⁶⁹ Abdülaziz ed-Dûrî, “*Divan*”, DİA, IX, 377.

²⁷⁰ Aykaç, a.g.e., s. 138

²⁷¹ Hüsâmeddin Samerraî, *el-Müessesetü'l-İdariyye fi'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, Mekke, 1983, s. 196, Mekke, 1983.

²⁷² Ömer Faruk Fevzî, a.g.e., s. 212.

Divanü'l-Ebniye: Ülkede gerçekleştirilen imar faaliyetlerini yürütmekle görevli olan divandır. Surların inşası ve tamiri, yeni pazar yerlerinin kurulması, medrese, kütüphane ve ribatların yapılması gibi imar faaliyetlerinin yürütülmesi için kurulmuştur.²⁷³

Divanü'l-Cevâlî: Gayr-i Müslimlerin cizyelerin miktârını tespit ve cizyeleri toplamakla sorumlu olan divandır.²⁷⁴

Divanü'l-Terikât: Mirasçı bırakmadan vefat eden kişilerin mülklerini devlet adına idare etmekle görevli olan divandır.²⁷⁵

Divanü't-Tabak: Fakirlere, düşkünlere, kimsesizlere ihtiyaçlarının karşılanması için kurulan divandır. Bu divan istihbarat teşkilatından yardım alarak fakirleri, muhtaçları tespit edip, onların ihtiyaçlarını karşılıyordu.²⁷⁶

Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde divan teşkilatı köklü bir değişikliğe uğramadan devam etmiştir. Ancak bu dönemde bazı divanların adı değiştirilmiştir. Devletin vergilerini toplayan ve gelirlerini hesaplayan Divanü'l-Harac, Divanü'l-Mahzen, askeri işlere bakan Divanü'l-Cünd, Divanü'l-Ceyş olarak değiştirilmiştir. Ayrıca Halife Nâsır li-Dinillâh tarafından dönemin ihtiyaçlarına göre bazı yeni divanlar da ihdas edilmiştir.²⁷⁷

²⁷³ Eyyübî, a.g.e., ss. 92, 170.

²⁷⁴ İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 259.

²⁷⁵ Ömer Faruk Fevzî, a.g.e., s. 211.

²⁷⁶ Ömer Faruk Fevzî, a.g.e., s.211.

²⁷⁷ Ömer Faruk Fevzî, a.g.e., s. 211.

İKİNCİ BÖLÜM

HALİFE NÂSİR Lİ-DİNİLLÂH'IN DIŞ SİYASETİ

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın en büyük hedefi Abbâsî hilafetine bağımsızlığını ve eski gücünü kazandırmaktı. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın dış politikası bu amaç uğrunda şekillenmiştir. O hiçbir yabancı gücün abbâsî hilafeti üzerinde otorite kurmasına müsaade etmemiştir. Bunu sağlamak amacıyla dönemin büyük güçleri arasında denge siyaseti gütmüş, kendisi için rakip olarak gördüğü sultanın karşısına diğer bir sultanı düşman olarak dikmiştir.

1. Abbâsî- Irak Selçukluları İlişkileri

Irak Selçuklu Devleti, Selçuklu büyük sultanı Sencer'in yeğeni Mahmud'a Selçuklu imparatorluğunun batı bölümünün yönetimini vermesiyle oluşmuş bir devlettir. Irak Selçukluları, İran, Irak ve Azerbaycan'a hâkim durumdaydılar. Bağdat'ta hutbe Irak Selçuklu sultanı adına okunmaktaydı. Yaklaşık bir asır boyunca Abbâsî halifeleri Irak Selçuklu sultanlarının hâkimiyetinden kurtulmaya çalışmışlardır. Halifeler bu amaç uğruna tahtlarından ve hayatlarından olmuşlardır. Nâsır li-Dinillâh halife olduğunda Irak Selçuklu Devleti şeklen bir sultan tarafından yönetiliyormuş gibi görünse de hakikatte Azerbaycan atabegleri olan İldenizlilerin yönetimi altındaydı.

2 Zilka'de 575/ 30 Mart 1180 tarihinde halife olan Nâsır li-Dinillâh kendisine biat edilmesi için İslam ülkeleri yöneticilerine elçiler göndermiştir. Bu amaçla Şeyhu's-Şuyûh Sadreddin'i de Atabeg Cihan Pehlivan ve onun gözetimi altındaki Sultan II. Tuğrul'a* gönderdi. Atabeg Cihan Pehlivan yeni halifeye biat etmek istememesi üzerine halifenin elçisi Sadreddin, Atabeg Cihan Pehlivan'a ağır sözler söyleyerek huzurda bulunan emîrlere; "Atabeg Cihan Pehlivan, Emîrû'l-Mü'minîn'e biat etmedikçe siz de ona itaat etmek zorunda değilsiniz, hatta onu

* Rüknu'd-Dünya ve'd-Din Ebu Talib Tuğrul b. Arslan (590/1194). Irak Selçuklu Devleti'nin son sultanıdır. Kaynaklar dedesi Tuğrul b. Mahmud'u I. Tuğrul, kendisini de II. Tuğrul olarak isimlendirmişlerdir. Bazı kaynaklar ise Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i de I. Tuğrul kabul ederek, Tuğrul b. Arslan'ı III. Tuğrul olarak kaydetmişlerdir.. Bkz. Sümer, Faruk, "II. Tuğrul", DİA, XL, 342-344.

emîrlikten azletmek ve onunla savaşmanız gerekir” dedi. Bu tehdit üzerine Atabeg Cihan Pehlivan halife Nâsır li-Dinillâh’a biat etmek zorunda kaldı.²⁷⁸

Bazı kaynaklarda ise Atabeg Cihan Pehlivan’ın, Halife Nâsır li-Dinillâh’a biat etmeyeşinin sebebi olarak, halifenin Sultan Salâhaddin’e kendisinden önce elçi göndermesine kızması olarak gösterilmektedir. Halife Nâsır li-Dinillâh, Atabeg Cihan Pehlivan’ın gönlünü almak için ona “Nusreddin” ünvanını verip, zengin hediyeler göndermiştir. Mevcut durumdan yararlanmak isteyen Atabeg Cihan Pehlivan yıllık 62 bin dinar vergi ödemesi karşılığında kendisine biat edebileceğini halifeye bildirdi. Halifenin bu teklifi kabul ederek, istenen meblağı göndermesi üzerine Atabeg Cihan Pehlivan, Halife Nâsır li-Dinillâh’a biat etmiş ve Irak Selçuklularının hâkim olduğu topraklarda Halife Nâsır li-Dinillâh adına hutbe okunmuştur.²⁷⁹

Atabeg Cihan Pehlivan hilafet kurumunun statüsünün Selçukluların Bağdat’a hâkim oldukları dönemdeki haline dönmesini istiyordu. Atabeg Cihan Pehlivan’a göre, halife işlerin en güzeli, hareketlerin en büyüğü olan hutbe ve imamlıkla meşgul olmalı, hükümdarlığı ve dünya işlerini sultanlara bırakmalıydı. Atabeg Cihan Pehlivan, fırsat buldukça Bağdat’a haber gönderiyor, sultanın sarayının imarını istiyordu.²⁸⁰

Halife Nâsır li-Dinillâh ile Atabeg Pehlivan arasındaki ilişki Pehlivan’ın 582/1186-1187 yılındaki ölümüne kadar bu şekilde devam etti. Atabeg ölümüne yakın çocuklarına amcaları Kızıl Arslan Osman’a itaat etmelerini vasiyet etti. Vasiyetinde daima sultan II. Tuğrul’un hizmetinde bulunmalarını, ona karşı kalplerinde fenalık beslememelerini, ona itaatten çıkmamalarını emretmiş, bir vaka karşısında kaldıklarında halifeye müracaat etmelerini, çünkü halifenin müşkilat zuhurunda sığınılacak bir rükün ve ilticagah olduğunu söylemiştir.²⁸¹

²⁷⁸ İbnü’l-Esîr, a.g.e., X, 98; Ebu Şâme el-Makdisî, *Ravzateyn*, III, 34; Bündârî, a.g.e., s.174.

²⁷⁹ Hüseyinî, a.g.e., s. 121.

²⁸⁰ Râvendî, a.g.e., II, 309; Barthold Vasilij Viladimiroviç, *Moğol istilasına kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız Ankara, 1990, s. 370.

²⁸¹ Hüseyinî, a.g.e., s. 121; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Târîhi*, red. Hakkı Dursun Yıldız, VII, 330.

Atabeg Pehlivan'ın yerine kardeşi Kızıl Arslan geçti. On yıla yakın Irak Selçuklu devletini idare eden Atabeg Pehlivan'ın ölümünün üzerine o zaman kadar devlet işlerinden uzak tutulmuş olan Sultan II. Tuğrul, fiilen de sultan olmak istemiş, ancak Kızıl Arslan, Sultan II. Tuğrul'a fırsat vermeksizin Atabeg sıfatıyla devlet işlerini yürütmeye başlamıştır. Bu durum gerek Sultan II. Tuğrul'u gerekse kendi çocuklarını iktidara getirmek isteyen Atabeg Pehlivan'ın dul eşi Kuteybe İnanc Hatun'u memnun etmedi. Ordu ve devlet görevlileri Sultan II. Tuğrul ve Atabeg Kızıl Arslan taraftarı olmak üzere ikiye ayrılmaya başladılar. Kuteybe İnanc Hatun da Sultan II. Tuğrul'un safında yer almaktaydı. Ancak Kızıl Arslan'ı destekleyen komutanlar daha ağırlıktaydı. Bunların hapiste bulunan Selçuklu meliklerinden birini tahta geçirmelerinden çekinen Sultan II. Tuğrul, Atabeg Kızıl Arslan'ı Azerbaycan'daki üssünden uzaklaştırmak amacıyla devlet merkezi olan Hemedan'a davet etti.²⁸²

Sultan II. Tuğrul'un davetine icabet ederek Hemedan'a gelen Atabeg Kızıl Arslan devlet merkezinde kendi otoritesini yerleştirmek amacıyla sultanın tarafını tutan komutanları hapsetmeye, sultanın danışmanlarını görevlerinden uzaklaştırmaya başladı. Bu arada ölen kocası Atabeg Pehlivan'ın ileri gelen komutanlarından Ayaba ve Rus'u para karşılığı kendi tarafına çekmeyi başaran Kuteybe İnanc Hatun, Sultan II. Tuğrul ile temasa geçerek, Atabeg Kızıl Arslan aleyhine anlaştı. Düzenlenen tertipten haberi olmayan Atabeg Kızıl Arslan yanında Sultan II. Tuğrul olduğu halde İnanc Hatun ve taraftarlarının üzerine sefer düzenledi. Bu seferde bir fırsatını bulan Sultan II. Tuğrul kendisine bağlı askerlerle Ayaba ve Rus'un yanına gitti. Durumun kendi aleyhine geliştiğini gören Atabeg Kızıl Arslan Azerbaycan'a çekilerek hem kendisi hem de halife için büyük bir tehdit haline gelen Sultan II. Tuğrul'a karşı halifeden yardım istedi.²⁸³

Halifeye mektup gönderen Atabeg Kızıl Arslan; "Kendisinin Abbâsîlerin memlûkü olduğunu ve daima Emîrül-Mü'minîn'in güzel reylerine itimad ettiğini, halifenin âkilâne fikir ve reylerinden daha önceden istifade edilmesi lazım gelse de

²⁸² Bündârî, a.g.e., s. 268; Hüseyinî, a.g.e., s. 122; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 141; Ebu'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 439; Müneccimbaşı, a.g.e., s. 195.

²⁸³ Müneccimbaşı, a.g.e., s. 195; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 163; Hüseyinî, a.g.e., s. 123; İbnü'l-Verdî, a.g.e., II, 149; İbn Haldun, *Târîh*, III, 653.

artık iş işten geçmiş olduğunu ve durumun Emîrû'l-Mü'minîn'in bildiği vahim dereceye gelmiş olduğunu, askerlerden vefasız olanların kendisine cefa ettiklerini, cümlesinin sultan Rükneddin Tuğrul'un ile beraber olduklarını, şayet bu mesele vakti zamanında bitirilmez ise ileride halifenin dahi âciz kalacağı bir hal alacağını" beyan etti. Atabeg Kızıl Arslan, halifeden kendisinin Azerbaycan'dan halifenin ise Bağdat'tan Sultan Tuğrul'un üzerine yürümesini istiyordu. Yapılan anlaşmaya göre Atabeg Kızıl Arslan, Sultan Tuğrul bertaraf edildikten sonra halifeye Irak'ın tamamını terk edecekti.²⁸⁴

Bu arada devlet merkezi Hemedan'a hâkim olup, durumunu iyice kuvvetlendiren II. Tuğrul Bağdat'ı da hâkimiyeti altına almak istiyordu. Bu maksatla 583/1187-1188 yılında halifeye gönderdiği bir elçi ile Bağdat'ta bulunan Selçuklu hükümet sarayının Abbâsî hükümeti Dârü'l-Azize tarafından tamir edilmesini, kısa bir zamanda Bağdat'a gelip yerleşeceğini bildirdi. Sultan II. Tuğrul'un elçisini cevap vermeksizin gönderen Halife Nâsır li-Dinillâh, Bağdat'ta Selçuklu hâkimiyetinin sembolü olan Selçuklu hükümet sarayının tamamen yıkılmasını emretti.²⁸⁵ Selçuklu hâkimiyetine karşı böylesi bir tepkiye Halife Nâsır-li Dinillâh'tan önceki Abbâsî halifelerinden hiç biri cesaret edememişti.²⁸⁶

Sultan II. Tuğrul'un kinayeli bir şekilde dahi olsa Halife Nâsır li-Dinillâh'ı tehdit etmesi halifeyi telaşlandırmıştır. Abbâsî halifeleri öteden beri Selçuklu melik ve beylerinin arasındaki iktidar mücadelelerini destekleyerek Selçuklu devletini zayıflatma siyaseti gütmekteydiler. Bu siyaset Halife Müktefi'nin başlattığı ve başarıyla uyguladığı bir siyasetti.²⁸⁷ Halife Nâsır li-Dinillâh da aynı siyaseti devam ettirdi. Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'a karşı Atabeg Kızıl Arslan'a yardım sözü verdi. Halife çok sayıda asker toplayarak veziri Celaleddin Ubeydullah b. Yunus komutasında 584/1188-1189 yılında Atabeg Kızıl Arslan'a yardıma gönderdi. Vezir Celaleddin Hemedan şehri yakınlarına kadar ilerlemesine rağmen Atabeg Kızıl Arslan'ın ordusu ile birleşemedi. Sultan II. Tuğrul, halifenin ordusunu 8 Rebülevvel 584/ 17 Mayıs 1188 tarihinde Hemedan şehri yakınlarındaki Day Merk mevkiinde

²⁸⁴ Hüseyinî, a.g.e., s. 124.

²⁸⁵ Bündârî, a.g.e., s. 268; Hüseyinî, a.g.e., s. 123; Zehebî, *Târih*, XII, 675; İbn Haldun, *Târih*, III, 653.

²⁸⁶ Faruk Ömer Fevzi, a.g.e., s. 205; Salih Ahmed Ali, *el-Irak fi't-Târih*, Bağdat, 1983, s. 458.

²⁸⁷ Hüseyin Ali Kays Muhammed el-Kaysî, a.g.e., s. 46.

mağlup ederek Vezir Celaleddin Ubeydullah'ı esir aldı. Abbâsî ordusunun bütün ağırlıkları Sultan II. Tuğrul'un eline geçti. Sultan II. Tuğrul, Vezir Celaleddin Ubeydullah'a güzel muamelede bulunarak serbest bıraktı.²⁸⁸ Day Merk savaşı çok şiddetli geçmiştir. Sultan II. Tuğrul bu savaşta ne kadar zorlandığını bizzat söylediği bir şiirle şöyle dile getirmiştir:

“Felek elinin çıkardığı bu fitnede canım bir kıla bağlanmış gibiydi.

İkbal elimi tuttu, yoksa felek hiçbir sebep olmadan kanımı dökcekti.”²⁸⁹

Vezir Celaleddin Ubeydullah b. Yunus'un Sultan II. Tuğrul karşısında mağlup olması üzerine Halife Nâsır li-Dinillâh ikinci bir ordu hazırlayıp Emîrül-Hâs Mücahidüddin komutasında Sultan II. Tuğrul'un üzerine gönderdi. Sultan II. Tuğrul halifenin ordusu karşısında tutunamayarak Azerbaycan'a çekildi. Halifenin ordusu Irak Selçuklu devletinin başkenti Hemedan şehrini ele geçirdi. Atabeg Kızıl Arslan halifenin teveccühüne mazhar oldu, kendisine “Nâsıru Emîri'l-Mü'minîn” ünvanı verildi.²⁹⁰

Atabeg Kızıl Arslan, Hemedan şehrini ele geçirdikten sonra, taraftarlarını artırarak durumunu kuvvetlendirmeye çalıştı. Bu amaçla Sultan II. Tuğrul'un en büyük destekçisi durumundaki Kuteybe İnanc Hatun'u kendi tarafına çekerek onunla evlendi. Kardeşi Pehlivan'ın oğlu İnanc Mahmud'u atabegliğe tayin etti. Bu arada Sultan II. Tuğrul, kendisini destekleyen iki büyük emîri Rus ve Ayaba'nın çok güçlendikleri, kendisi için tehlikeli olabilecekleri düşünerek Rus'u hapsetti. Akibetinden korkan Ayaba ise Atabeg Kızıl Arslan'ın yanına kaçtı. Sultanın Ayaba ve Rus'a bu şekilde davranmasından rahatsız olan diğer emîrlere Sultan II. Tuğrul'un teslim edilmesi hususunda Atabeg Kızıl Arslan'la irtibat kurdular. Ravendî, mektupların bir değnek içine saklanarak Atabeg Kızıl Arslan'a ulaştırıldığını kaydetmektedir.²⁹¹

²⁸⁸ Ravendî, a.g.e., II, 319-320; Hüseyinî, a.g.e., s. 124; Ebû Şâme, *Teracim*, s. 6; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 179; Müneccimbaşı, a.g.e., s. 196; İbnü'l-Verdî, a.g.e., II, 151.

²⁸⁹ Râvendî, a.g.e., II, 320.

²⁹⁰ Hüseyinî, a.g.e., s. 125; Müneccimbaşı, a.g.e., s. 196.

²⁹¹ Ravendî, a.g.e., II, 322.

Vaziyetin aleyhine değiştiğini gören Sultan II. Tuğrul, halifenin desteğini sağlamak amacıyla oğlu Alparslan'ı Halife Nâsır li-Dinillâh'a göndererek affedilmesini, istenirse huzura bizzat geleceğini ve layık görüldüğü takdirde ülkenin kendisine tevcihini rica etti. Halife elbise yerine kefen giyerek elindeki kılıcıyla huzurunda yer öpen sultanın küçük yaştaki çocuğuna hil'at giydirip babasını affettiğini söyledi. Sultan Tuğrul'a da haber gönderip işler düzelinceye kadar bulunduğu yerde kalmasını bildirdi.²⁹²

Bütün destekçilerini kaybeden, halifeden de istediği desteği bulamayan Sultan II. Tuğrul, vey amcası Atabeg Kızıl Arslan'la aralarındaki akrabalık bağına güvenerek atabeg'e teslim oldu. Sultan, Atabeg Kızıl Arslan tarafından Azerbaycan'da Khran kalesine hapsedildi.²⁹³

Böylece siyasi rakibini saf dışı bırakmayı başaran Atabeg Kızıl Arslan, Süleymanşah'ın hapiste bulunan oğlu Melik Sencer'i Hemedan şehrine getirterek tahta oturttu. Mevcut duruma rıza göstermeleri için de emîrlerin iktâ ve menşurlarını artırdı. Ancak Sultan II. Tuğrul'un hapsedilmesini yeterli bulmayan Halife Nâsır li-Dinillâh, Kızıl Arslan'a hâkimiyet menşuru göndererek, onu Irak Selçuklu Devleti tahtına oturma hususunda ikna etti. Halifeden hâkimiyet menşuru alan Atabeg Kızıl Arslan, Melik Sencer'i tahtan indirerek, Irak Selçuklu Devleti tahtına oturdu.²⁹⁴

Atabeg Kızıl Arslan'ın saltanatı uzun sürmedi. Iki ve kadınlara düşkünlüğü sebebiyle hanımı Kuteybe İnanc Hatun ile anlaşamıyordu. Bu arada Sultan II. Tuğrul'a ihanet edip onun Atabeg Kızıl Arslan'ın eline geçmesine sebep olan emîrler de Atabeg tarafından istediklerini elde edemediklerini düşünüyorlardı. Bu emîrlerin de desteğini alan Kuteybe İnanc Hatun, Atabeg Kızıl Arslan'ı evinde ikili bir halde uyurken şaban 587/ Ağustos- Eylül 1191 yılında kölelerine öldürttü.²⁹⁵

Sultan II. Tuğrul, Atabeg Kızıl Arslan'ın öldürülmesinden sonra, iki yıldır hapis kaldığı kaleden serbest bırakıldı. Sultan hapisten kurtulduktan sonra birçok

²⁹² Ravendî, a.g.e., II, 331; Bndârî, a.g.e., s. 269; Hüseyinî, a.g.e., s. 126; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yan*, VIII/2, 400.

²⁹³ Ravendî, a.g.e., II, 332; Hüseyinî, a.g.e., s. 126; Müneccimbaşı, a.g.e., s. 197.

²⁹⁴ Bndârî, a.g.e., s. 269; Ravendî, a.g.e., II, 333.

²⁹⁵ Bndârî, a.g.e., s. 269; Hüseyinî, a.g.e., s. 127; Ravendî, a.g.e., II, 333; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 212; Müneccimbaşı, a.g.e., s. 197.

emîr kendine iltihak etti. Sultan II. Tuğrul, Kızıl Arslan'ın öldürülmesinden sonra devlet yönetimini ele geçiren Kutlug İnanc Mahmud ve annesi Kuteybe İnanc Hatun'la yaptığı mücadelenin sonunda devlet merkezi olan Hemedan şehrini ele geçirdi. Kuteybe İnanc Hatun, Sultan II. Tuğrul'a mektup göndererek; "Ben öteden beri sana mâilim, uzaktan yakından sana adavet edenlere ben de düşmanım. Şimdi Allah sana babanın ve ecdadının mülk ve saltanatını ihsan etti. Ben de senin cariyelerindenim. Yanımda birçok mal ve hazine var, sen beni hizmetine nikâhla, bir cariye gibi kabul et, şayet ahdine riayet edersen, elimde bulunan hazine ve malları sana teslim ederim" dedi.²⁹⁶ Bu teklifi kabul edip Kuteybe İnanc Hatunla evlenen Sultan II. Tuğrul büyük askeri ve mâlî güce sahip oldu. Ancak kısa bir süre sonra Kuteybe İnanc Hatun vefat etti. Bazı tarihçiler onun normal bir şekilde vefat ettiğini rivayet ederken, bir kısım tarihçi ise Sultan II. Tuğrul'un Kuteybe İnanc Hatun'u zehirletmek veya boğdurtmak suretiyle öldürttüğünü rivayet etmektedirler.²⁹⁷

Kuteybe İnanc Hatun'un oğlu Kutluk İnanc Mahmut Sultan II. Tuğrul'un hizmetine girmeyi reddederek Rey şehrine kaçmıştı. Sultan II. Tuğrul'un Rey şehrini ele geçirmek için sefer düzenlemesinden korkan Kutluk İnanc Mahmut, Harezmşah Alâeddin Tekiş'e haber göndererek, Sultan II. Tuğrul'a karşı yardım talebinde bulundu. Öteden beri topraklarını batı yönünde genişletmeyi düşünen Harezmşah Alâeddin Tekiş, Kutluk İnanc Mahmud'un yardım talebine olumlu cevap verdi. Alâeddin Tekiş'i davet ettiğine pişman olan Kutluk İnanc Mahmut, Harezmşah'dan korkarak Rey şehrinden kaçtı. Rey şehrini ele geçiren Harezmşah Tekiş kardeşi Sultanşah'ın ayaklandığını duyunca İran seferine son vererek Harezm'e dönmek zorunda kaldı.²⁹⁸

Harezmşah Tekiş'in Rey seferini yakından takip eden Sultan II. Tuğrul, Tekiş'in harekâtını daha ileriye götürmesini engellemek ve muhtemel bir Harezm istilasını önlemek amacıyla değerli hediyelerle elçilerini Harezmşah Alâeddin Tekiş'e gönderdi. İki sultan arasında barış anlaşması yapıldı. Irak Selçuklu Devleti

²⁹⁶ Hüseyinî, a.g.e., s. 129.

²⁹⁷ Hüseyinî, a.g.e., s. 123; Ravendî, a.g.e., II, 337.

²⁹⁸ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 232.

ile Harezmsahlar arasında dostluğun gelişmesi için Sultan II. Tuğrul'un kızı ile Harezmsah'ın oğlu Yunus Han'ın evlenmesine karar verildi.²⁹⁹

Harezmsah Alaeddin Tekiş'in Harezm'e döndüğünü duyan Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul, Harezmsah'la yaptığı anlaşmayı çiğneyerek bir baskınla Rey şehrini ele geçirdi. Çok hırslı bir sultan olan II. Tuğrul'un başarıları Halife Nâsır li-Dinillâh'ı endişelendirmekteydi. Halife Nâsır li-Dinillâh siyasî hayatı boyunca kendisi için tehdit oluşturan emîr veya sultanları bir diğerini kullanarak bertaraf etmekteydi. Bu defa kendisi için daimi bir tehdit oluşturan Irak Selçuklu sultanı II. Tuğrul'un karşısına Harezmsah Alâeddin Tekiş'i düşman olarak çıkardı. Halife, Harezmsah'a gönderdiği elçisiyle Sultan II. Tuğrul'dan şikâyetçi oluyor, Sultan II. Tuğrul'un hâkim olduğu yerleri kendisine iktâ ettiğini, bu sebepten onun üzerine yürümesini istiyordu.³⁰⁰

Halifenin çağrısına olumlu yanıt veren Harezmsah Tekiş, Rey üzerine yürüdü. Kutluk İnanc Mahmut ve beraberindekiler Harezmsah'ın ordusuna iltihak ettiler. Sultan II. Tuğrul, Harezmsah'ın geldiğini duyduğunda askerleri dağınmıktı. Sultan II. Tuğrul askerlerinin toplanmasını dahi beklemeden yanında bulunan kuvvetlerle Harezmsah Alâeddin Tekiş'in üzerine yürüdü. Her iki devletin ileri gelen devlet adamları iki Müslüman kuvvet arasında kanlı bir savaşın olmasını istemiyorlardı. Hatta bizzat Sultan II. Tuğrul dahi savaş taraftarı değildi. Ahbâr isimli eserde bu görüşü teyit edici şöyle bir bilgi geçmektedir. Harezmsah Alâeddin Tekiş'in ulu hacibi Şahabeddin Mesud gizlice Sultan Tuğrul'a bir mektup yazarak şu tavsiyede bulundu; "Ben her ne kadar Sultan Alâeddin Tekiş'in adamlarından ve onun nimetiyle beslenmiş, yetişmiş isem de sana şu nasihati etmekten kendimi alamadım. Hiçbir asker başına börk koymamıştır ki senin hanedanının onun üzerinde hakkı olmasın. Çünkü onlar sultan ve sultanoğlu sultanlardır, onların hükmü her yere yayılmıştır. Bütün insanlar onlara hizmet etmişlerdir. Ben sana Rey'den çekilip Sâve'ye gitmeni ve oradan musalaha için Sultan Alâeddin Tekiş ile muhabere etmeni tavsiye ederim, biz bu konuda sultanın indinde sana tavassutta bulunuruz. Onun her

²⁹⁹ Ravendî, a.g.e., II, 336.

³⁰⁰ Bündârî, a.g.e., s. 270; Hüseyinî, a.g.e., s. 136; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 232; Zehebi, *Târîh*, XII, 710; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 430.

şeyden evvel senden isteyeceği, senin Rey'den el çekmenliğidir. Bu onun için diğer meliklere karşı namus meselesidir. Çünkü herkes Rey'in onun olduğunu biliyor. Şimdi onun adamlarının şehri terk etmesi ve başkalarının oraya girmesi pek ayıp olur. İşte bu sebepten Alâeddin Tekiş senden bundan başka bir şey istemez, eğer sen Rey'den vazgeçersen o bununla iktifa eder ve Harezm'e döner, yerine oğlunu bırakır, oğlu ise senin hükmün altında olur, sen ne emredersen onu yapar. Sultan Alâeddin Tekiş döndüğü zaman kan dökülmemiş, kimsenin şerefi çiğnenmemiş olur.”³⁰¹

Ulu Hacib Şehabeddin Mesud'un mektubunu alan Sultan II. Tuğrul emîrlerini çağırarak istişarede bulundu. Emîrler sultana; “Bu muvafık bir fikirdir, bizim için yapılacak şey buradan hareketle Sâve'ye gitmek, İsfahan ve Zencan'dan askerlerimiz gelinceye kadar orada beklemektir. Eğer Harezmşah bizi takip edecek olursa dar geçitlerde durur, ilerlemesine engel oluruz. O memleketini bırakıp bizi şehir şehir takip edemez. Bu surette Müslümanların salahı ve sulhu vaki olur.” Bu tavsiye üzerine Sultan II. Tuğrul; “Evet bu muvafıktır, ben böyle yaparsam, kimse benim için; “Rükneddin bu adamdan kaçtı diyemez” dedi.³⁰²

Alınan istişare kararını uygulamak üzere Rey'den ayrılan Sultan II. Tuğrul'un önu Kutluk İnanç Mahmud'un askerleri tarafından kesildi. Çok cesur bir asker olan Sultan II. Tuğrul bizzat düşmana saldırmasına rağmen askerlerince terk edildi, yanında sadece 60 asker kaldı, buna rağmen mücadeleyi sürdüren Sultan II. Tuğrul gözüne isabet eden bir okla atından düştü. Sultan II. Tuğrul kendisini esir alan Kutluk İnanç Mahmud'a; “Mahmud beni Harezmşah'a götür, bu senin ve benim için daha hayırlı olur” demesine rağmen Kutluk İnanç Mahmud Sultan II. Tuğrul'u öldürüp kafasını Harezmşah Alâeddin Tekiş'e götürdü. Bu durumu tasvip etmeyen Harezmşah; “Eğer onu bana canlı olarak getirseydiniz, bu benim daha çok hoşuma giderdi, fakat ecel böyle hükmetti” diyerek Sultan II. Tuğrul'un ölümüne üzüldüğünü söyledi.³⁰³

³⁰¹ Hüseyinî, a.g.e., s. 135.

³⁰² Hüseyinî, a.g.e., s. 135.

³⁰³ Ebu Şâme, *Terâcim*, s. 5; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 232; Hüseyinî, a.g.e., s. 136; Zehebî, *Târih*, XII, 909.

Cüveynî ise Sultan II. Tuğrul'un cesedinin bir deveye yüklenerek Harezmsah Tekiş'e getirildiğini, Tekiş'in düşmanı olan Sultan II. Tuğrul'u bu şekilde görünce şükür secdesine kapandığını kaydetmektedir.³⁰⁴

Sultan II. Tuğrul'un başarısızlığının en büyük sebebi kendisine daima ihanet eden güvenemediği emîrlere idi. Emîrlere her ne kadar Sultan II. Tuğrul'un emîrlere mûti gibi görünseler de gerçekte ona muhalif idiler. Sultan II. Tuğrul'un devlete çeki düzen verme gayretleri, onların sadece kendi çıkarlarını gözeterek anlayışları ile bağdaşmıyordu. Gulam sistemi ile devlet hizmetine giren ve daha sonra devlet kademelerinde yükselen emîrlere, hükümdarları avuçlarına alarak devleti kendi istedikleri doğrultuda yönetmek istemişlerdir. Bu durumun bilincinde olan Sultan II. Tuğrul, emîrlere ihanetinden yakınmış, devletin içinde bulunduğu durumdan onları sorumlu tutmuştur. Sultan II. Tuğrul, mücadelesinde ne kadar yalnız olduğunu ve nasıl ihanetlere maruz kaldığını bir şiirinde şöyle dile getirmiştir:

“Kimsenin bana yardım ettiğini sanma, kılıç zafer kazandı, talih uyandı.

Etrafımdaki kullardan bana yalnız Mahmut Anasıoğlu ile Dizmârî vefa gösterdi.”³⁰⁵

Sultan II. Tuğrul kendi menfaatlerinden başka bir şey düşünmeyen, hadsiz hesapsız hareket eden ümerayı dizginlemek için var gücüyle mücadele etmiştir. Ancak çok genç ve tecrübesiz olan sultan heyecanına mağlup oluyor, bir gün iltifat ettiği emîri ertesi gün telef edip, mallarını müsadere ediyordu. Sultanın tutarsız tavrından tedirgin olan ümera Sultana ihanet etmek zorunda kalıyordu.

Sultan II. Tuğrul harbe hazırlandığı vakit emîrlere; “Eğer mağlup olursak nerede toplanacağız, mülakat yerimiz neresi olacak?” diye sormuşlar. Sultan II. Tuğrul; “ Beni atların ayakları arasında ölü bulursunuz, benim mev'idi mülakatım orasıdır” demiştir.³⁰⁶

³⁰⁴ Cüveynî, Alâeddin Ata Melik b. Muhammed, *Târîh-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 1988, II, 26.

³⁰⁵ Ravendî, a.g.e., II, 339;

³⁰⁶ Hüseyinî, a.g.e., s. 136.

Son Irak Selçuklu Sultanı Rükneddin II. Tuğrul'un cesedi Büyük Selçuklu Devletinin kurucusu Tuğrul Beyin Rey'deki türbesine defnedilmiş, başı ise Bağdat'a halifeye gönderilmiştir. Sultan II. Tuğrul'un başı günlerce Babü'n-Nûbi'de bir mızrağın ucunda asılı kalmıştır.³⁰⁷ Ebû Şâme, Sultan II. Tuğrul'un başının halifenin düşmanlarına ait kesik başların konulduğu bir depoya konduğunu bir farenin Sultan II. Tuğrul'un burnunu ve kulaklarını yediğini ve Sultan II. Tuğrul'un ve diğer zevata ait başların 601/ 1204 yılında halifenin sarayında çıkan bir yangınla yok olduğunu söylemektedir.³⁰⁸

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın kışkırtması sonucunda vuku bulan bu savaş neticesinde Irak Selçuklu Devleti son bulmuş, Halife Nâsır li-Dinillâh Irak'ta siyasî bağımsızlığını kazanmıştır. Bazı tarihçilere göre Sultan Mesud'un ölümünden sonra Bağdat'ta Selçuklular adına hutbe okunmamış, şahneleri bulunmamıştır.³⁰⁹

2. Abbâsî- Haremşahlar İlişkileri

Harezm, Harizm veya Harzem şeklinde farklı telaffuzlarla ifade edilen Harezm bölgesi Aral gölünün güneyinde uzanan coğrafi bölgedir. İslâm öncesi dönemden itibaren bu bölgeye hâkim olan hükümdar, vali veya emîrlere "Haremşah" unvanı verilmiştir. Tezimizin bir bölümünü teşkil eden ve tarihte meşhur olan Haremşahlar Devleti, Selçuklu Sultanı Melikşah'ın emîrllerinden Kutbeddin Muhammed'i Harezm'e vali tayin etmesiyle ortaya çıkmıştır. Haremşahlar Devleti, daha ziyade Kutbeddin Muhammed'in oğlu Atsız döneminde bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. Haremşah Atsız iktidarının ilk yıllarında Selçuklu Büyük Sultanı Sencer'a sadakatle hizmet ederek, onun birçok seferine askerleri ile iştirak etmiştir. Bir müddet sonra kendisini Sultan Sencer'a karşı koyabilecek güçte gören Haremşah Atsız Selçuklulardan istiklalini kazanmak amacıyla Sultan Sencer'e isyan etmiştir. Atsız'ı itaat altına alabilmek için Harezm bölgesine üç sefer

³⁰⁷ Bündârî, a.g.e., s. 270; Hüseyinî, a.g.e., s. 136; İbnü'l-Esir, a.g.e., X, 233; Köymen, Mehmet Altay, "II. Tuğrul", İA, XII/2, 19-25; Cüveynî, a.g.e., II, 26.

³⁰⁸ Ebû Şâme, *Terâcim*, s. 6.

³⁰⁹ Bündârî, a.g.e., s. 250; Hüseyinî, a.g.e., s. 136; Ebü'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 467; Kafesoğlu, İbrahim, *Haremşahlar Devleti Târîhi*, Ankara, 2003, s.123-126; Merçil, a.g.e., s. 84; Mustafa Şakir, *Mevsuatu Düveli'l-Alemi'l-İslâmî ve Ricâlihâ*, Beyrut, 1993, III, 689.

yapan ve her defasında Atsız'ı mağlup eden Sultan Sencer, kuzey sınırlarını Müslüman olamayan göçebe Türklerin akınlarına karşı koruyan bu kudretli valiyi görevinden almamıştır.

Harezmşah Atsız'ın vefatından sonra yerine oğlu İlarıslan (1156-1172) geçti. İlarıslan'ın Harezmşahlığı Sultan Sencer tarafından da tasdik edildi. Sultan Sencer'ın vefatıyla bölgenin en güçlü hükümdarı haline gelen İlarıslan, Maverâünehri istila eden Karahıtaylarla mücadele etse de başarısız oldu ve Karahıtaylara yıllık vergi vermek zorunda kaldı. Harezmşah İlarıslan, Irak Selçukluları ile iyi ilişkiler kurdu. Irak Selçuklu Sultanı Muhammed ile Halife Müktefi'nin arasındaki anlaşmazlığı düzeltmeğe çalıştı. Halifeye yazdığı mektupta; "Horasan'da Oğuzlar sebebiyle soygun ve çapulun hüküm sürdüğünü, Maverâünehrin ise kâfir Karahıtayların boyunduruğunda bulunduğunu, Sultan Muhammed'den başka hiç kimsenin İslâm'ın bu zilletini kaldırmağa muktedir olamayacağını, bu ülkelerdeki halkın Sultanı beklediğini, böyle bir zamanda halifenin sultana karşı düşmanlık yapmaması gerektiğini" bildirmiştir.³¹⁰

2.1. Alâeddin Tekiş Dönemi Abbâsî- Harezmşah İlişkileri

Harezmşah İlarıslan'ın vefatından sonra veliaht seçtiğı küçük oğlu Sultanşah hükümdar oldu. Ancak Karahıtaylar'dan aldığı destekle ağabeyi Tekiş onu tahtan indirdi. Harezm tahtını kaybeden Sultanşah destek aramak amacıyla Gur hükümdarı Gıyasüddin'e sığındı. Kardeşi Tekiş'e karşı saltanat mücadelesinde başarılı olamayan Sultanşah Horasan bölgesinde küçük bir emîrlik kurdu ve 590/1193 yılındaki vefatına kadar bu emîrliği yönetti.

Harezm'de iktidarını sağlamlaştıran Tekiş, doğu bölgelerine hâkim olan Karahıtaylar sebebiyle hâkimiyetini batı yönünde genişletmek istedi. Harezm Devletinin batısında bulunan İran'da siyasî durum Harezmşah Tekiş açısından çok müsait idi. Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul henüz yirmili yaşlarında savaşçı ama siyasî anlamda kifayetsiz bir yönetici idi. Yönetim daha ziyade emîrlerin elinde idi. Emîrler ise devlet menfaatinden ziyade kendi menfaatlerini düşünüyor, bir devlet

³¹⁰ Kafesoğlu, a.g.e., s. 75.

adamından ziyade bir harami gibi davranıyorlardı. Yağma, çapul adeta sıradanlaşmıştı. Ravendi'nin bildirdiğine göre emîrlere yağma edecek bir şey bulamayınca vakıf kütüphanelerini yağmalıyorlar, kitapların üzerindeki vakıf damgalarını sildirerek, Hemedan nakkaşlarına kendi adlarını yazdırıyorlar ve birbirlerine hediye ediyorlardı.³¹¹

Selçuklu hâkimiyetinden kurtulmak isteyen Halife Nâsır li-Dinillâh her zaman kullandığı düşmanın karşısına düşman dikme siyasetini kullanarak Harezmsah Tekiş'i Irak Selçuklu sultanını II. Tuğrul'a karşı kışkırtmıştır. Harezmsah'dan II. Tuğrul'a karşı hilafetin haklarını savunmasını isteyen halife, buna karşılık halife Harezmsah'a Irak Selçuklu sultanı II. Tuğrul'un hâkim olduğu yerlerin hâkimiyet menşurunu göndermiştir.³¹²

Halifenin kendisini desteklemesini devletin sınırlarını batıya doğru genişletmek için kaçınılmaz bir fırsat olarak gören Harezmsah Tekiş'in İran seferi neticesinde Irak Selçuklu sultanı II. Tuğrul yenilerek öldürülmüş, Irak Selçuklu Devleti yıkılmış, böylece Abbâsî hilafeti yaklaşık bir asır sonra Selçuklu hâkimiyetinden kurtulmuştu.

Irak Selçuklu Devletinin yıkılmasından sonra halife ile Harezmsah toprak paylaşımı konusunda anlaşamadılar. Harezmsah Tekiş'in Selçuklulardan aldığı toprakları kendisine terk etmesini isteyen halife, veziri İbnü'l Kassâb'ı Harezmsah'a saltanat ahdi, hilatler ve diğer hediyelerle gönderdi. Vezir İbnü'l-Kassâb, 10 bin kişilik bir kuvvetle Esedabad'a gelerek, Harezmsah'a, Halife Nâsır li-Dinillâh'ın da sahip olduğu anlayışı açığa vuran şu haberi gönderdi: "Saltanat ahdi ve bu teşrifler Sultana hilafet divanının bir lütfudur. Bütün memleketin işlerinden sorumlu olan yalnızca biziz. Sultan bu nimete gereği gibi karşılık vermek isterse, az bir adamıyla alçak gönüllülükle bizi karşılamaya gelmeli, hilatleri çadırımızda giymeli ve rikabımızda yaya yürümelidir."³¹³

³¹¹ Ravendî, a.g.e., s.336.

³¹² Bkz. Dipnot 83.

³¹³ Cüveynî, a.g.e., s.27.

Kendisine bir komplo kurduğu düşüncenen Harezmşah, İbnü'l-Kassâb'ın üzerine asker gönderdi. Vezir İbnü'l-Kassâb yakında bulunan bir dağa sığınarak Harezmşah'ın askerlerinin eline geçmekten kurtuldu. Halife Nâsır ile Harezmşah Tekiş arasındaki derin siyasî görüş ayrılıkları bulunmaktaydı. Halife Nâsır'ın hedefi, halifeliğin dünyevî kudretini yeniden tesis etmektir. Bu maksatla bütün Irak ve İran topraklarını ele geçirmek istiyordu.³¹⁴ Ancak Harezmşah Alâeddin Tekiş ise başka tasavvurların peşindeydi. O sahip olduğu ülkeleri halifenin bir ikramıyla değil, kılıcının hakkı olarak elde ettiğini ve bundan fedakârlık yapmayacağını gösteriyordu. Harezmşah dünyevi kudretine ve nüfuzuna güvenerek Selçuklu mirasının tamamına sahip olmak, Selçukluların yaptığı gibi halifeyi nazarî ve itibarî bir hâkim olarak Bağdat'a bırakmak suretiyle, gerçek devlet hâkimiyetini elinde bulundurmak istiyordu. Böylece Harezmşahlar Devleti, İslâm dünyasının siyasî merkezi durumuna gelecekti.³¹⁵ Harzemşah Alâeddin Tekiş kendisini yıkılan Selçuklu Devleti'nin varisi olarak görmekteydi. Bunun bir işareti olarak Harezmşah, Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılmasının ardından "Sultan" unvanını kullanmaya başladı.³¹⁶ Alâeddin Tekiş Harzem'e dönmeden evvel İran'da ele geçirdiği toprakları komutanları arasında paylaştırdı. İsfahan, Hemedan ve civarını Atabeg Cihan Pehlivan'ın oğlu Kutluk İnanç Mahmud'a diğer şehirleri ise başlarında emîr Mayacık olduğu halde diğer emîrlere iktâ olarak verdi.

Harezmşah Alâeddin Tekiş'den çok sert tepki gören Halife Nâsır li-Dinillâh klasik politikasını uygulayarak bu sefer Harezmşah'ı Gur Sultanı Gıyasüddin ile bertaraf etmek istemiştir. Bir mektupla Harezmşah'ı Gur Sultanı Gıyasüddin'e şikâyet eden halife, ondan hilafetin hakkını Harezmşah'a karşı korumasını istemiştir. Halifenin kendisine teveccühünden memnun olan Gur Sultanı Gıyasüddin, Harezmşah Tekiş'i halifeye karşı olan tutumundan dolayı kınamış ve hâkim olduğu ülkelerini istila etmekle tehdit etmiştir. Gur sultanın tehdidi karşısında Harezmşah Tekiş, Karahıtaylardan yardım istedi. Harezmşah'a yardım amacıyla Gur ülkesine saldıran Karahıtay ordusu bir gece baskısıyla Gurlular tarafından tamamen imha

³¹⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 252 ; Zehebî, *Târîh*, XII, 719; Bernard Lewis, , *Haşîşiler*, çev. A. Aktan, İstanbul, 1995, s. 66.

³¹⁵ Hitti, a.g.e., III, 759; İsmâüddin Abdür-rauf Fâkî, *ed-Devletü 'l-Abbâsîyye*, Kahire, 1987, s. 277.

³¹⁶ Algül, a.g.e., III, 79.

edildi. Karahıtay ordusunun mağlup olması ile zor duruma düşen Sultan Tekiş, Gur hükümdarından barış istemişse de Sultan Gıyasüddin, Harezmsah ile arasının düzelmesini onun halifeye itaat etmesine bağlamıştır.³¹⁷

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın kışkırtması sonucu başlayan ve uzun yıllar devam eden Gur-Harezmsah mücadelesi Gur Devletinin yıkılmasıyla sonuçlanmıştır. Güçlü İslâm devletlerinin arasındaki uzun süren yıpratıcı mücadeleler İslâm ülkelerinin zayıflamasına ve Moğol istilasının kolaylaşmasına sebebiyet vermiştir.

Gur Sultanı Gıyasüddin'i Harezmsah Alâeddin Tekiş'e karşı kışkırtan Halife Nâsır, Harezmsah'ın meşguliyetini fırsat bilerek, Veziri İbnü'l- Kassâb olarak bilinen Müeyyedüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ali'yi 591/1193-1194 yılında Huzistan'ı* ele geçirmek için gönderdi. Hûzistan hâkimi ibn Şemle et-Türkmânî ölünce oğulları yönetim konusunda anlaşmazlığa düşmüşlerdi. İbnü'l-Esîr bu görevi bizzat İbnü'l-Kassâb'ın istediğini, vezirin Huzistan'ı ele geçirecek halifeden ayrı müstakil bir yönetim kurmayı amaçladığını kaydetmektedir. Vezir İbnü'l-Kassâb Huzistan'ı ele geçirdi ve ibn Şemle'nin çocuklarını Halife Nâsır li-Dinillâh yanına Bağdat'a gönderdi.³¹⁸ İbnü'l-Kassâb'ın Huzistan'ı ele geçirmesinden sonra Kutluğ İncan Mahmud yanındaki bir grup emîrle gelerek hilafet ordusunun hizmetine girdi.

Kutluk İncan Mahmud, Harezmsah'ın Irak seferinde Irak Selçuklu sultanı II. Tuğrul ile yapılan savaşa Harezmsah'ın öncü kuvvetleri komutanı olarak iştirak etmiş, hatta Sultan II. Tuğrul'u savaşta bizzat öldürmüştü. Bu hizmetlerinden dolayı Harezmsah Tekiş, Kutluk İncan Mahmud'a İsfahan şehrini ve civarını iktâ olarak vermişti. Ancak Kutluk İncan Mahmud, Harezmsah'a tabi bir emîr olmaktan ziyade, babası ve dedesinin hâkim olduğu topraklarda bağımsız bir devlet kurmayı istiyordu. Kutluk İncan Mahmud'un bu düşüncesinden haberdar olan Halife Nâsır, Kutluk İncan'ı Harezmsah'ın Irak'taki valisi olan Harezmsah'ın oğlu Yunus Han'a ve onun Atabegi Mayacık'ın üzerine yürümesi hususunda teşvik etmiştir. Mayacık kumandasındaki Harezmsah ordusuyla Kutluk İncan Mahmud arasında Zencân yakınlarında cereyan eden savaşta Kutluk İncan mağlup olmuş ve Vezir

³¹⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 252.

* İran'ın güneybatısında yer alan Irak'a sınırı, Basra Körfezine ise sahili olan bir bölge.

³¹⁸ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 232 ; Nüveyrî, a.g.e., XXII, 312; Zehebî, *Târih*, XII, 929.

Müeyyedüddîn'e sığınmıştı. Vezir, Kutluk İnanc Mahmud'a at, çadır ve ihtiyaç duyduğu diğer seyleri vermiş, Kutluk İnanc'a ve yanındaki emîrlere de hil'at giydirmiştir.³¹⁹

Vezir Müeyyidüddin Hûzistan'ı ele geçirdikten sonra Hemedan'a yöneldi. Harezmsah'ın oğlu Yunus ile Atabegi Mayacık Hâmedan'da idiler. Halifenin askerleri yaklaşınca Harezmsah ordusu Rey'e doğru çekildi. Vezir de Şevval 591 /Eylül - Ekim 1195 Hâmedan'ı istila etti. Vezir daha sonra Harkan, Sâve ve Âve'yi zapt ederek Rey'e girdi. Harezmliler ise Rey'den ayrılp Huvâru'r-Rey'e yöneldiler. Vezir onların peşinden asker sevk etti; bunun üzerine Harezmliler, Damgan, Bistam ve Cürcan'a çekildiler.

Kutluk İnanc Mahmud, Hemedan şehri başta olmak üzere birçok Irak-ı Acem şehrinin ele geçirilmesinden sonra bu bölgelerin kendisine iktâ edilmesini umuyordu. Ancak şaklen Kutluk İnanc Mahmud'a yardım için gönderilen Vezir İbnü'l-Kassâb'ın asıl amacı Harezmlilerden ele geçirilen bölgelere halife adına fiili hâkimiyet kurmaktı.³²⁰ Halifenin amacını anlayan ve aldatıldığını düşünen Kutluk İnanc Mahmud, Vezir İbnü'l-Kassâb'ın elindeki şehirleri kuvvet yoluyla ele geçirmek için Rey şehrini kuşattı. Rey şehri Rafizîlerin yardımıyla Kutluk İnanc Mahmud'un eline geçti. Vezir İbnü'l-Kassâb Rey şehrini ikinci defa ele geçirerek, Kutluk İnanc'a yardım ettikleri gerekçesiyle halkı cezalandırmak amacıyla şehri yağmalattı. Ravendî'nin ifadesine göre, İslâm memleketlerinde müslümanların kanını ve malını hiçe sayan böylesi bir merhametsizlik görülüş değildi.³²¹

Halife Nâsır li-Dinillâh, komutanlarından Seyfeddin Tuğrul komutasında başka bir orduyu Harezmsah'ın oğlunun vali olarak bulunduğu İsfahan şehrine gönderdi. Halifenin askerleri İsfahan şehrine gelince Harezmsah birlikleri şehri terk etti. Seyfeddin Tuğrul Harezmsah ordusunu takip etti ve artçı birlikleri imha etti.³²²

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın emelleri gerçekleşmiş gibi idi. Halifenin ordusu Irak'ı ve İran'ın büyük bir bölümümü ele geçirmişti. Vezir İbnü'l-Kassâb ele

³¹⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 235; Zehebî, *Târih*, XII, 929.

³²⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e., XI, 235; Kafesoğlu, a.g.e., s. 133.

³²¹ Ravendî, a.g.e., s. 378.

³²² İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 238; Nüveyrî, a.g.e., XXII, 314.

geçirilen bölgelerde halifenin mutlak hâkimiyetini yerleştirmek için şiddete başvuruyor, mülk hukuku tanımıyor; “ Bütün zemin Emîrû'l-Mü'minîn'e aittir. Emlak sahibi olmak başkaca kimsenin haddi değildir” iddiasında bulunuyordu.³²³

Kutluk İnanc Mahmud ve yanındaki emîrlere Âve şehrine yürüdüler. Vezirin şahnesi onları şehre sokmadı. Yersiz yurtsuz kalan Kutluk İnanc Mahmud'u bertaraf etmek isteyen İbnü'l-Kassâb Hemedân'da yakladığı Kutluk İnanc'ı müthiş bir bozguna uğrattı³²⁴ Bütün topraklarını halifeye kaptıran Kutluk İnanc Mahmud, Mayacık tarafından halifeye karşı birlikte mücadele etme vaadiyle kandırılarak, idam edildi. Kutluk İnanc'ın öldürülmesinde Yunus Han'ın hanımı Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un kızının etkisi olmuştur.³²⁵

İran'ın büyük bölümünü hilafet ordusu tarafından ele geçirilmesi üzerine Harezmşah Tekiş, ele geçirilen şehirlerin iadesini ve anlaşma şartlarının belirlenmesi için Vezir İbnü'l-Kassâb'a elçilerini gönderdi. Harezmşah'ın anlaşma teklifini reddeden İbnü'l-Kassâb kısa bir süre sonra vefat etti. Vezir İbnü'l-Kassâb'ın vefatı üzerine Harezmşah Tekiş Hemedan üzerine yürüdü. Harezm ordusu ile başsız kalan hilafet ordusu arasında Şaban 592/ Temmuz 1196 tarihinde vuku bulan ve çok şiddetli geçen savaşta hilafet ordusu mağlup oldu. Hemedan şehrini ele geçiren Mayacık, mütevaffa vezirin cesedini mezardan çıkartarak, başını kestirip Harezmşah'a yolladı.³²⁶ Harezmşah Alâeddin Tekiş, vezirin savaşta öldürüldüğünü ilan etti.³²⁷ Cüveynî, vezirin cesedinin kabirden çıkarılıp başının kesilmesinin Harezmşah'ın emriyle olduğunu kaydederek: “ Bu hareket ne insanlığa ne de saltanat şanına yakışmaz” demektedir.³²⁸

Harezmşah Alâeddin Tekiş, Vezir İbnü'l-Kassâb'ın tersine halka karşı çok müşfik davrandı. Ordusundan kimseye zarar gelmeyeceğini ilan etti. Bu meyanda

³²³ Ravendî, a.g.e., s. 381-382.

³²⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 235.

³²⁵ Cüveynî, a.g.e., II, 381.

³²⁶ Ravendî, a.g.e., s. 383; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 235.

³²⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 235; Nüveyrî, a.g.e., XXIII, 313; Zehebî, *Târih*, XII, 929.

³²⁸ Cüveynî, a.g.e., II, 38.

halka kötü davranan emîrlerden Cemâlüddin Ali'ye meydan dayağı attırmıştır. Halk Harezmsah Tekiş'ten çok memnun olmuş, şenlikler yapmıştır.³²⁹

Harezmsah Tekiş'in Irak-ı Acem'i tekrar ele geçirmesi üzerine halife başında Bağdat Nizâmiyye Medresesi müderrislerinden Fakih Mücirüddin Ebü'l-Kasım Bağdâdî'nin bulunduğu bir elçilik heyetini Harezmsah'a göndermiştir. Harezmsah Alâeddin Tekiş halifenin elçilerini hürmetle karşılamış, ayaklarının altına atlas serdirmiş, başlarından altın saçtırmıştır. Ancak görüşmelerde Halife Nâsır li-Dinillâh'ın fikirlerinden vazgeçmediği ortaya çıktı. Halifeye göre, Harezmsah Tekiş babasına ve dedesine hilafetçe verilmiş olan mülkü kâfi görmeli, fazlasına sahip olmağa kalkmamalı, Irak-ı Acem'i halifeye iade etmeli idi. Aksi takdirde halife, Harezmsah'ın topraklarında gaza yapmağa mecbur olacaktı. Sultan Tekiş, halifenin bu talebine tehdidvârî bir mukabelede bulunmuştur: “Vakıa hüküm Emîrû'l-Mü'minîn'e aittir, biz ancak bir şahneyiz. Divanımızın kayıtlarına göre askerlerimizin mevcudu 170 bin kişidir. Askerlerimizin beslenebilmesi bakımından aramız dardır. Bu itibarla halifenin elinde bulunan Huzistan'ı da bize inâm etmesi muvafık olur.”³³⁰ Süyûtî ayrıca Harezmsah Tekiş'in halifeden Bağdat'a geldiğinde ikamet etmesi için, halifenin emri ile yıkılan Bağdat Selçuklu sarayının yeniden inşasını istediğini de kaydetmektedir.³³¹

Irak-ı Acem'i ele geçiren Harezmsah Alâeddin Tekiş, bu bölgenin Harezm'den gönderilecek valilerle yönetilemeyeceğini bildiğinden Azerbaycan hâkimi Ebu Bekir b. Pehlivan'a mektup yazarak Hemedan ve Irak-ı Arap işlerini deruhte etmesini istedi. Ebu Bekir b. Pehlivan da Harezmsah'ın bu isteğine karşılık kardeşi Özbek'i gönderdi. Böylece Hemedan ve çevresini Özbek b. Pehlivan, Harezmsah adına yönetmeğe başladı.³³²

Halife Nâsır li-Dinillâh, Harzemşah Alâeddin Tekiş'in tehditlerine rağmen Hemedan ve Batı İran topraklarını ele geçirme girişimlerinden vazgeçmedi. Nureddin Gökçe ve Atabeg Özbek gibi emîrleri tarafına çekerek maksada vasıl

³²⁹ Ravendî, a.g.e.,382.

³³⁰ Ravendî, a.g.e., s. 354-355; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 370.

³³¹ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 302.

³³² Ravendî, a.g.e., s. 388.

olmaya çalıştı. Ayrıca Kudüs'teki iktânın elinden alınması üzerine huzuruna gelen Mısır ümerasından Ebu'l Heyca'yı yeni iktâ vaadiyle Hemedan'a gönderdi. Hemedan'a giren Ebü'l-Heyca, şehre hâkim olan Özbek b. Pehlivan'ı tevkif ettirdi. Özbek'i kendi safına çekmeye çalışan Halife Nâsır li-Dinillâh gönderdiği bir mektupla Ebu'l-Heyca'nın hareketini tasvip etmediğini, Melik Özbek'in makamına iadesini istedi. Ayrıca Özbek'in gönlünü almak için hediye olarak bir kılıç bağı ve hil'atler gönderdi.³³³

Halife Nâsır li-Dinillâh, Harezmsâhla direkt olarak mücadele etmektense yerel emîrlerden istifade cihetine gitti. Atabeg Pehlivan'ın ölümünden sonra Rey civarında bulunan atabeg'in memlûkleri Gökçe isimli bir emîri kendilerine lider seçmişlerdi. Gökçe, Rey şehrini ele geçirdikten sonra Harezmsâhların idaresindeki İsfehan'a yönelmiş, ancak halifenin komutanı Seyfeddin Tuğrul ondan önce davranarak İsfehan şehrini ele geçirmişti. Emîr Gökçe, Seyfeddin Tuğrul aracılığı ile halifenin hizmetinde olduğunu bildirdi ve Rey, Save, Kum, Kaçan şehirlerinin kendisine iktâ edilmesini istedi. Harezmsâh ile arasında bir tampon bölge oluşturmak isteyen Halife en-Nâsır, emîr Gökçe'nin bu talebine olumlu yanıt vererek, ona menşur ve hil'atler gönderdi. Böylece halifenin elinde İsfehan, Hemedan, Zencan ve Kazvin şehirleri kalıyor, İran'ın doğu bölümleri Gökçe'ye bırakılıyordu.³³⁴

Halife taraftarı olan emîrlerle, Harezmsâh'ın komutanı Mayacık arasında sürekli bir mücadele söz konusu idi. Mayacık, halifenin komutanı Ebu'l-Heyca tarafından ele geçirilen Hemedan şehrini geri almak için bir sefer düzenledi. Taraflar arasında vuku bulan savaşta Ebu'l-Heyca yenildi. Ancak Mayacık'ın karargâhı Emîr Gökçe'nin baskınına uğradı. Gökçe, Mayacık'ın çok sayıda askerini katletti. Bu defa Mayacık, Gökçe'den intikam almak üzere onun hâkim olduğu bölgeye saldırdı. 21 Rebiülevvel 594/ 2 Mart 1198 tarihinde vuku bulan savaşta halifenin taraftarı Özbek ve Gökçe'nin müttefik kuvvetleri Mayacık'ın ordusuna yenildi. Irak-Acem'de yeni bir durum ortaya çıkmıştı. Halifenin taraftarı olan emîrler yenilmiş, Harezmsâh'ın bölgedeki temsilcisi Mayacık askerî anlamda onlara üstün gelmişti. Irak-ı Acem'i ele geçirme planları Mayacık karşısında sekteye uğrayan Halife Nâsır li-Dinillâh, askeri

³³³ Ravendî, a.g.e., s. 388; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 245.

³³⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 239; Nüveyrî, a.g.e., XXII,315.

yolla başsedemediği Mayacık'ı iltifatlar ile tarafına çekmeye çalıştı. Halife bu amaçla Mayacık'a gönderdiği bir mektupta “Melik-i muazzam İskender-i zaman, Hüsrev-i Afak Cihan Pehlivan, Rüstem-i Sani Kışver-küşay Şemsüddin Mayacık” diye başlayan tantanalı unvanlarla dolu mektubunda Mayacık'a “Emîr'ül-müminin'in naibi” payesini veriyordu.³³⁵

Halifenin Mayacık'a gönderdiği mektuptan ve halifenin Mayacık'ı ayartma faaliyetlerinden haberi olan Harezmsah Tekiş, Mayacık'a hemen bir mektup yolladı. Hemedan imamları ve ileri gelenleri önünde okunan fermanda; “ Mayacık bizim bendemizdir ve adaleti herkesçe malumdur. Kendisine evvelce emrettiğimiz hususların icrası için Irak'a tarafımızdan nasedilmiştir. Oradaki kadıların, amillerin reisi odur.” deniliyordu.³³⁶ Harezmsah Tekiş fermanında Mayacık'a kim olduğunu ve görevlerini hatırlatıyor, halifenin vaatlerine ve kışkırtmalarına kanmamasını zimmen bildiriyordu.

Harezmsahın desteği ile Irak- Acem'e mutlak hâkim olan Mayacık, kuvvetini yeterli görerek bağımsızlık davası gütmeye başladı. Bu maksatla ağır vergiler topladı, Harezm'e gönderilen vergilere el koydu, halka zulmetti. İsfahan'da bulunan Harezmsah'ın torunu Er-boz Han'ı bölgeden sürdü. Ravendî, Mayacık'ın bölgede halka yaptığı zulümleri şöyle kaydetmektedir;

“Mayacık Irak'ta etrafı gezdi, dolaştı. Kuvvet ve kudretini artırmak için toprak üstünde alınacak bir şey kalmayınca yer altlarını kazdırdı, gizli emval aradı. Onun ve askerlerinin yaptığı zulmü ne bir Abhaz kâfiri ne bir Hata Türkü (Karahıtay) ne de bir Şam Frengi reva görmemiştir. Kalplerinde Müslümanlık merhameti yoktu. Su gibi insan kanı akıttılar.”³³⁷

Olaylardan haberdar olan Harezmsah Tekiş, 595/1198 yılı sonunda Irak-ı Acem üzerine yürüdü. Sultana karşı koyamayacağını bilen Mayacık kaçsa da yakalanarak sultanın huzuruna çıkarıldı. Mayacık bir yıl hapis cezasının ardından Irak'tan uzaklaştırılarak, Seyhun ötesindeki bölgelerin müdafaasıyla görevlendirildi.

³³⁵ Ravendî, a.g.e., s. 396.

³³⁶ Ravendî, a.g.e., s. 397.

³³⁷ Ravendî, a.g.e., s. 398.

Harezmşahın bu başarısının ardından Bağdat'a sefer yapamamasından korkan halife, hilat ve hediyelerle birlikte Horasan, Türkistan ve Irak memleketlerinin saltanat menşurunu Harezmşah Tekiş'e göndermiştir. Cüveynî, bu durumu şöyle ifade etmektedir; “ Divân-ı Aziz cihetinden ferağ-ı dil hâsıl olmuş, böylece meşgul olunması gereken umur ortadan kalkmıştır.”³³⁸ Böylece Sultan Tekiş saltanatının son iki yılında Irak'ta istediği neticeyi elde etmenin huzurunu yaşadı.

2.2. Alâeddin Muhammed Dönemi Abbâsî- Harezmşah İlişkileri

Harezmşah Alâeddin Tekiş'in 19 Ramazan 596/ 4 Temmuz 1200 tarihinde vefat etmesi üzerine oğlu Kutbeddin Muhammed 20 Şevval 596/3 Ağustos 1200 tarihinde Harezm tahtına oturdu. Kutbeddin'in lakabı Alâeddin'e çevrildi. Her tarafa durumu bildirilen mektuplar gönderildi.³³⁹

Sultan Muhammed saltanatının ilk yıllarında halifenin kışkırttığı Gurlular ve Karahıtaylarla mücadele etmek zorunda kaldı. Bu arada Harezmşah Tekiş'in vefat edince Irak-ı Acem'de bulunan Harezm birlikleri Atabeg Özbek ve Nureddin Gökçe tarafından imha edildiler. Azerbaycan hâkimi Ebu Bekir b. Pehlivan Irak-ı Acem'e gelerek İsfehân'ı işgal etti. Gökçe, Rey ve civarını, Atabeg Özbek de Hemedan bölgesini ele geçirdi. Böylece Irak-ı Acem üçe paylaşıldı. Bu üç yöneticinin arasında herhangi bir ittifak söz konusu değildi. Emîr Nureddin Gökçe askeri kuvvetine güvenerek: “ Padişahlık Selçukluya bile kalmadı, Harezmşah toprağa gömüldü. İldenizlilerin padişahlığı ise şaşılacak bir şey olur” diyerek herkese meydan okumaktaydı.³⁴⁰ Kendisine bu denli güvenen Nureddin Gökçe kendi adamlarından Şemseddin Aydoğmuş'un isyanı neticesinde öldürüldü. Emîr Aydoğmuş, Atabeg Özbek ve Halife Nâsır li-Dinillâh ile geçinen şeci' fakat zalim bir adamdı.³⁴¹

Zalim bir yapıya sahip olması nedeniyle Aydoğmuş'a karşı adamlarından Nasirüddin Mengli komutasında isyan baş gösterdi. Mengli, Aydoğmuş'u mağlup ederek hâkim olduğu şehirleri ele geçirdi. Mengli'ye karşı yardım talep etmek üzere

³³⁸ Cüveynî, a.g.e., II, 43; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 262; Zehebî, *Târîh*, XII, 937.

³³⁹ Cüveynî, a.g.e., II, 47; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 266.

³⁴⁰ Ravendî, a.g.e., 395.

³⁴¹ Ravendî, a.g.e., 395; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 292.

Bağdat'a halifenin yanına giden Aydoğmuş, Halife Nâsır tarafından güzel karşılanıp, kendisine Mengli'ye karşı yardım sözü verildi.³⁴²

Halifenin Aydoğmuş'a hüsnü kabul göstermesi üzerine Mengli, oğlu Muhammed'i halifeye olan bağlılığını sunmak üzere Bağdat'a gönderdi. Halife en-Nâsır, Muhammed b. Mengli'yi güzel karşılayarak, ona ve maiyetine hil'atler giydirdi. Muhammed b. Mengli, Aydoğmuş'un öldürülmesine kadar Bağdat'ta kalmış, daha sonra babası Mengli'nin yanına gönderilmiştir.

Halife Nâsır li-Dinillâh tarafından asker ve paraca desteklenen Aydoğmuş Hemedan şehrinde Mengli'nin adamları tarafından öldürülmüştür. Aydoğmuş'un ölüm haberine çok üzülen Halife Nâsır li-Dinillâh, Mengli'yi kınayan ağır bir mektup yazmıştır. Emîr Mengli de halifenin mektubuna çok kaba ve sert bir üslupla cevap vermiştir.³⁴³

Hemedan, İsfehân ve Hey bölgelerini ele geçirerek Halife Nâsır li-Dinillâh için önemli bir tehdit haline gelen Emîr Mengli'ye karşı halifenin isteği ile Halife Nâsır li-Dinillâh, Atabeg Özbek ve Alamut Şeyhi Celaleddin III. Hasan arasında bir ittifak anlaşması yapıldı. İttifak anlaşmasına göre Mengli'nin bertaraf edilmesinden sonra ele geçirilen bölgeler üç müttelik arasında paylaşılacaktı. Halife Nâsır li-Dinillâh memlûklerinden Muzaffürriddin Sungur komutasında büyük bir ordu hazırlayarak Mengli üzerine gönderdi. Halife, Erbil, Şehr-i Zor ve civarının hâkimi Muzafferüddin Gökbörü'ye de haber göndererek askerleriyle beraber Mengli'ye karşı oluşturulan orduya katılmasını ve orduyu yönetmesini emretti. Ayrıca Mengli'ye karşı oluşturulan orduya Musul, Cezire ve Haleb askerleri de katıldı. Bu katılımlarla Mengli'ye karşı halife tarafından muazzam bir kuvvet vücuda getirilmiş oldu. Halifenin Mengli'ye karşı böylesine büyük bir ordu kurması, Mengli'yi bir tehdit olarak ne kadar önemseydiğini göstermektedir.

Halifenin teşkil ettiği müttelik ordusuna karşı koyamayan Mengli yakalanarak öldürüldü. Mengli'nin başı Atabeg Özbek tarafından Bağdat'a halifeye gönderildi. Hâkim olduğu bölgeler ise Halife Nâsır li-Dinillâh, Atabeg Özbek ve

³⁴² İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, ; Zehebî, *Târih*, XIII, 25.

³⁴³ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 320; Zehebî, *Târih*, XIII, 28.

Celalüddin Hasan arasında taksim edildi. Atabeg Özbek kendi hissesini düşen bölgeyi kardeşi Azerbaycan hâkimi Ebu Bekir'in memlüklerinden Ağlamış'a iktâ olarak verdi. Ağlamış bir müddet Harezmsah'ın hizmetinde kaldıktan sonra Atabeg Özbek'e intisap etmiş ve Mengli ile yapılan savaşta büyük yararlıklar göstermişti. Ancak Ağlamış kendisini Atabeg Özbek'ten ziyade Harezmsah Muhammed'e bağlı hissediyordu. Bu nedenle hâkim olduğu topraklarda Harezmsah Muhammed adına hutbe okuttu. Böylece Harezmsah Alâeddin Muhammed hükmü Irak-ı Acem'e kadar yayılmış oluyordu. Gelişmeden rahatsız olan Halife Nâsır li-Dinillâh, Ağlamış tehdidini ortadan kaldırmaya karar verdi. Ancak Halife Nâsır li-Dinillâh, Harezmsah'ın gücünden çekindiği için de ona karşı açıktân harekete geçemedi. Halifenin isteği üzerine Alamut hâkimi Celalüddin III. Hasan emriyle tertiplenen bir suikast sonucu Ağlamış öldürüldü. Katil işlemi, Ağlamış hacdan dönen Irak-ı Acem hacılarını karşılamaya çıktığı sırada hacı kıyafeti giymiş Bâtını fedâilerce gerçekleştirildi.³⁴⁴

Ağlamış'ın ölüm olayı vuku bulduğu sırada doğudaki işlerini yoluna koyan Harzemşah Alâeddin Muhammed, derhal hazırlıklarını tamamlayarak İran üzerine yürüdü.³⁴⁵ Bu arada Ağlamış'ın öldürülmesi ile savunmasız hale gelen Irak-ı Acem'i kolayca ele geçirebileceğini düşünen Atabeg Özbek İsfehân'ı, Fars Atabegi Sa'd da Rey, Har-ı Rey ve Kazvin, bölgelerini istila etmişti. Harzemşah'ın ordusu ile Rey civarında karşılaşan Fars Atabegi Sa'd, Harezm ordusunu Atabeg Özbek'in ordusu zannederek savaşa başladı. Ancak Harezmsah'ın çetresini görünce savaşa bırakarak Sultan Muhammed'e teslim oldu.³⁴⁶

Harezmsah Muhammed'in Irak-ı Acem'e geldiğini ve Rey civarında Fars Atabegini esir aldığını haber alan Atabeg Özbek işgal ettiği İsfehân'ı başaltarak Hemedan'a çekilmek istedi. Ancak daha Hemedan'a ulaşmadan Harzemşah'ın Hemedan'a girdiğini öğrendi. Azerbaycan'a çekilmeye karar veren Atabeg Özbek bütün ordusunu ve hazinesini geride bırakarak yanına aldığı 200 kişilik bir kuvvetle,

³⁴⁴ Cüveynî, a.g.e., II, 121; Kafesoğlu, a.g.e., s. 200.

³⁴⁵ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 371; Cüveynî, a.g.e., II, 121; Nesevî, a.g.e., s. 20.

³⁴⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 371; Nesevî, a.g.e., s. 20.

hiçbir şüphe uyandırmaksızın, patika yollardan Azerbaycan'a çekildi. Özbek'in geride bıraktığı ordusu dağıldı, hazinesi de Harezmsah'ın eline geçti.³⁴⁷

Ordusunu ve hazinelerini kaybeden Atabeg Özbek, kaçmış olduğu Azerbaycan'dan Harezmsah Alâeddin Muhammed'e tabiiyetini sunarak, Azerbaycan, Erran ve Şirvan'da hutbe ve sikkenin Harezmsah adına olacağını bildirdi. Ayrıca sultana Azerbaycan'ın kuzey bölgelerini işgal eden Gürcü kralını şikâyet etti. Harezmsah Alâeddin Muhammed, Atabeg Özbek'in şikâyeti üzerine Gürcistan kralına bir mektup göndererek, artık Özbek'in ülkesinin Harezmsah'a tabi olduğunu ve bundan sonra bu ülkelere taarruzdan sakınmasını bildirdi. Ayrıca Harezmsah, Özbek'in komutasında Gürcistan üzerine bir sefer yapılması için 50 bin kişilik bir ordunun hazırlanmasını emretti.³⁴⁸

Harezm ordusu ayrıca Bâtînî- İsmâîlî lideri Celalüddin III. Hasan'ın işgal etmiş olduğu Zencan ve Ebher şehirlerini de ele geçirdi. Böylece bütün Irak-ı Acem tekrar Harezmsahlar imparatorluğuna dâhil oldu.³⁴⁹

Sultan Alâeddin Muhammed döneminde Harezmsahlar İmparatorluğu büyüklüğünün son noktasına ulaşmıştı. Devletin sınırları Doğu Türkistan'da Çu havzasından Hind sahillerine, Kafkas dağlarından Bağdat civarına kadar uzanmaktaydı. Gücünün zirvesine ulaşan Harezmsah Muhammed, Anadolu, Suriye, Mısır ve Mezopotamya gibi sair İslâm beldelerini de ele geçirmeyi tasavvur ediyordu. Ancak bu tasavvurun önünde bilhassa manevî nüfuzu sayesinde Harezmsahla mücadele edebilecek kudrette bir Halife Nâsır li-Dinillâh bulunuyordu.

350

Harezmsah Alâeddin Muhammed, devletinin sınırlarını tehdit eden Gurlular ve Karahıtaylarla olan mücadeleler sebebiyle saltanatının ilk yıllarında Halife Nâsır li-Dinillâh ile iyi geçinmeye gayret göstermişti. Harezmsah Alâeddin Muhammed ile Halife Nâsır li-Dinillâh ilişkilerini geliştirmek üzere elçi teatisinde bulunmuşlardır. Bu maksatla Harezmsah Alâeddin Muhammed, 600/1203 yılında halifeye verdiği

³⁴⁷ Nesevî, a.g.e., ss. 27-29.

³⁴⁸ Nesevî, a.g.e., s. 30.

³⁴⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 371.

³⁵⁰ Kafesoğlu, a.g.e., s. 205.

değeri göstermek üzere veziri İbnü'l-Esbâğî'yi elçi olarak Bağdat'a göndermiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh, 601/1204 yılında Harezmşah'ın elçisine mukabele etmek üzere Bağdat Nizamiye medresesi müderrislerinden Fahrüddin İbnü'ş-Şeyh Mecdüddin Yahya'yı elçi olarak Harezm'e göndermiştir.³⁵¹

602/1204 yılında Harezmşah Alâeddin Muhammed, Nizamüddin Abdülkerim es-Sem'ânî'yi elçi olarak Halife Nâsır li-Dinillâh'a elçi olarak göndermiştir. Devrin meşhur âlimlerinden olan bu zat Bağdat'ta ikameti süresince muhtelif camilerde halka sohbet etmiştir.³⁵² 605/1208 yılında Halife Nâsır li-Dinillâh, İmad Cibril el-Mısrî'yi Harezmşah'a elçi olarak göndermiştir.

Harezmşah Alâeddin Muhammed ile Halife Nâsır li-Dinillâh arasındaki ilk ciddi ihtilaf Harezmşah'ın İran'da halifeye isyan eden emîrleri desteklemesi ile ortaya çıkmıştır. Halife Nâsır li-Dinillâh kendisine başkaldıran emîrlerin isyanını ancak erbil hâkimi Melik el-Eşref'in yardımıyla bastırabilmiştir.³⁵³

Halife Nâsır li-Dinillâh ile Harezmşah Alâeddin Muhammed arasında vuku bulan elçi teatisi her iki hükümdarın siyasî düşünce ve istek farklılıklarından dolayı başarılı olmamıştır. Harezmşah Alâeddin Muhammed Muhammed ile Halife Nâsır li-Dinillâh arasındaki ihtilaf daha ziyade Halife en-Nâsır'ın dünyevî otorite kurma çabalarından kaynaklanmakta idi. Harezmşah Tekiş zamanında ortaya çıkan bu ihtilaf zaman içerisinde derinleşmişti. Her iki taraf da birbirinin aleyhine olabilecek her türlü tedbiri almakta ve her fırsatı değerlendirmekteydi. Halife Nâsır li-Dinillâh siyasî hedeflerinin önünde bir engel olarak gördüğü Harezmşahlar Devleti'ni tıpkı Irak Selçuklularında olduğu gibi ortadan kaldırmayı bile göze almıştı. Bu amaçla Gur sultanı Gıyasüddin'i daha sonra da onun yerine geçen kardeşi Şihabüddin'i Harezmşah üzerine kışkırtmış, vuku bulan Gürganc savaşında Harzemşahlar Devleti büyük bir sarsıntı geçirmişti.³⁵⁴

Harezmşah Alâeddin Muhammed, Gazne'yi ele geçirdiğinde Gur Devleti'nin arşivini incelerken halifenin Gur sultanı Şihabüddin'i Harezmşah'a karşı kışkırtmak

³⁵¹ İbnü's-Sâî, *Câmiü'l-Muhtasar*, IX,143; Kafesoğlu, a.g.e., s.135.

³⁵² İbnü's-Sâî, *Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 167-168.

³⁵³ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 364.

³⁵⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 252; Cüveynî, a.g.e., II, 86.

üzere yazmış olduğu mektupları ele geçirdi. Yine Cüveynî'ye göre Halife Nâsır li-Dinillâh, Karahıtay hanını da Harezmsâh'a karşı kıskırtmıştır.³⁵⁵ Halifenin bu tutum ve davranışları Harezmsâh'ın halifeden ziyadesi ile nefret etmesine sebebiyet vermişti. Ayrıca Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Bâtînî- İsmâlî lideri Celaleddin III. Hasan ile ittifak kurması, onun fedâilerinden suikastlarda ve istihbarat toplamada istifade etmesi Harezmsâh için ayrı bir tehdit teşkil etmekte idi. Çünkü dönemin birçok ileri geleni Bâtîni fedâilerce gerçekleştirilen suikastlar sonucu öldürülmüştü. Bâtînîler bütün İslâm coğrafyasında terör ve dehşet saçmakta idiler.

Halife Nâsır li-Dinillâh, siyasî emellerini gerçekleştirme de Bâtînî- İsmâlî lideri Celalüddin III. Hasan'ın desteğine büyük önem veriyordu. Nitekim Celaleddin III. Hasan annesini haca gönderirken Bağdat'ta halifeyi ziyaret etmesini de istemişti. Bu sırada Harezm hacı kafilesi de halifeyi ziyaret etmek için Bağdat'ta bulunuyordu. Dâru'l-Hilâfe de gerçekleştirilen kabul merasiminde halife, sırf Harezmsâh'ı küçük düşürmek ve Celaleddin III. Hasan'a vermiş olduğu değeri göstermek maksadı ile Harezmsâh Muhammed'i temsil eden Harezm kafilesi emîrine ve maiyetindekilere Celaleddin III. Hasan'ın adamlarına göre protokolde daha aşağıda bir mevki vermişti.³⁵⁶

Harezmsâh Alâeddin Muhammed, Karahıtayları yenip Maverâünnehr'i kurtardıktan sonra adının "Sultanü'l-İslâm" olarak hutbelerde okunmasını talep etti. Harezmsâh bu durumu Selçuklu hanedanından kendisine intikal etmiş bir hak olarak addediyordu. Nasıl Bağdat'ta hutbe zamanında Büveyhîler ve Selçuklular adına okunmuşsa şimdi de "Sultanü'l-İslâm" olarak onun adına okunmalı idi.³⁵⁷

Harezmsâh Alâeddin Muhammed, bu isteğinin gerçekleşmesi için Halife Nâsır li-Dinillâh'a defalarca elçi göndermesine rağmen her defasında ret cevabı almıştır. Harezmsâh Alâeddin Muhammed, son bir elçi olarak Kadı Mecdüddin Ömer b. Sa'd 'ı Halife Nâsır li-Dinillâh'a gönderdi. Harezmsâh, elçisi ile gönderdiği mektupta halifeye şu teklifte bulunmuştur: "Sen benim katımda babalarının ve

³⁵⁵ Cüveynî, a.g.e., II, 120; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 374.

³⁵⁶ Cüveynî, a.g.e., II, 120-121; Nesevî, a.g.e., s. 51.

³⁵⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 371; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 302; Barthold, *Orta Asya Türk Târîhi Hakkında Dersler*, haz. Kazım Yaşar Koprıman- İsmail Aka, Ankara, 2006, s. 127.

dedelerinin Selçuklu sultanlarının katında oldukları gibi ol. Senden önceki halifeler Alp Arslan'a, Melikşah'a Sencer'e nasıl itaat etmişse sen de bana itaat et. Senin adın sadece hutbede olsun.”

Halife Nâsır li-Dinillâh, Harezmsah'ın bu teklifine şu cevabı vermiştir; “Bağdat'ın isyancılar tarafından zabtı üzerine şehirden ayrılmak zorunda kalan İmam Kâim bi-Emrillâh'ın Tuğrul Bey'den yardım istemesi neticesinde Selçuk oğullarının Bağdat'ta hâkimiyeti mümkün olmuştur. Böyle olmasaydı, halifenin istediği şekilde hükmetmesi gerekirdi. Cenab-ı Allah'ın o kadar geniş ülkeler bahşettiği Sultan Muhammed, Emîrû'l-Mü'minîn'in merkezi ve onun Sünnî halifeler olan dedelerinin ikametgâhı olan Bağdat'a tamah etmeden, dünya hırsını tatmin edecek başka bir şeye malik değil midir?³⁵⁸

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın hilafeti boyunca “Sultanü'l-İslâm” olma amacının gerçekleşmeyeceğini anlayan Harezmsah Alâeddin Muhammed askerî ve siyasî gücüne güvenerek, Abbâsî hilafetini ilga etme yoluna teşebbüs etti. Bu amaçla halifenin manevî gücünü kırmak için yoğun bir propaganda faaliyetine başladı. İlk olarak halifenin kâfirlere karşı gaza vazifesini yerine getirmediğini, dalalet ve bid'at ehlini hak yola davet etmediğini, bilakis İslâm düşmanı olan mülhitlerle işbirliği yaptığını, esasen hilafetin asıl sahibinin Abbasoğullarının olmadığını, onlar tarafından Hüseyin evladından gasp edildiğini imparatorluğun her yanında halka anlattı. Ayrıca Sultan Muhammed söylediklerinin doğru olduğuna ve Halife Nâsır li-Dinillâh'ın meşru halife olmadığına dair âlimlerden fetvalar aldı.³⁵⁹

Harezmsah Alâeddin Muhammed, halife ile olan politik mücadelesinde haklılığını ortaya koymak maksadı ile kendisinin ömrünü İslâm uğrunda feda ettiğini, bundan sonra da aynı yolda devam edeceğini, böyle bir sultanın İslâm âlemi için iş göremez bir hale gelmiş halifeyi görevden alıp yerine başka birisini kâim

³⁵⁸ Nesevî, a.g.e., s. 50; Cüveynî, a.g.e., II, 100.

³⁵⁹ Cüveynî, a.g.e., II, 121.

edebileceğini halka kabul ettirmeye çalıştı. Ayrıca Seyyid Alaüddeve Tirmîzî isimli bir zatı 609/1212 yılında yeni halife olarak nasb ettiğini ilan etti.³⁶⁰

Harezmşah'ın Bağdat üzerine sefer düzenlemesi durumunda ona karşı koyamayacağını farkında olan Halife Nâsır, zamanın büyük mutasavvıflarından Şihabüddin Ömer es-Sühreverdî'yi elçi olarak Harezmşah Alâeddin Muhammed'e gönderdi. Harezmşah Alâeddin Muhammed, halifenin elçisi Şeyh es-Sühreverdî'yi halifenin daha önce göndermiş olduğu elçilerden tamamen farklı olarak özel bir ilgi ile karşıladı. Onu sarayının avlusunda karşılayarak müzakere salonuna kadar eşlik etti. Şeyh es-Sühreverdî, sultan ile görüşmelere başlamazdan önce bir giriş konuşması yaparak: "Halife hükümeti adına konuşan herkes için söze bir hadis-i şerif okuyarak başlamak vazifedir. Böylece Allah'ın rahmetini celbi, fikirlerin selamete kavuşması umulur" dedi. Şeyh Şihabüddin es-Sühreverdî bu açıklamasının ardından Hz. Peygamberin Abbâsî ailesine eza etmekten kaçınılmasını emrettiği bir hadis-i şerifi okudu. Şeyhin hadis-i şerifi okumasından sonra Harezmşah şu mukabelede bulundu: "Gerçi ben Arapçaya az aşına bir Türküm. Ancak nakledilen hadisin manasını anladım. Ben Abbas ailesinden hiç kimseye bir fenalık yapmadım ve kendi hesabıma onlardan hiç kimseye bir kötü niyet beslemedim. Fakat Emîrül-Mü'minîn'in hapishanelerinde Abbâs ailesinden pek çok kişinin bulunduğunu da öğrenmiş bulunuyorum. Şeyh bu hadis-i şerifi bizzat halifeye duyurmuş olsa daha faydalı bir iş yapmış olur kanaatindeyim." Şeyh Şehabüddin es-Sühreverdî, Harezmşah'ın bu cevabına, halifenin bu uygulamayı İslâm ümmetinin selameti için yaptığını söyleyerek karşılık verdi.³⁶¹

Bazı kaynaklarda ise Sultan Muhammed'in halifenin elçisi Şeyh Şihabüddin es-Sühreverdî'yi iyi karşılamadığı, hatta müzakere esnasında oturmasına bile izin vermediği ve müzakerelerin çok sert geçtiği bilgisi yer almaktadır.³⁶² Şihabüddin es-Sühreverdî'nin ağzından Harezmşah Muhammed'le görüşmesini şöyle nakledilmektedir. Öncelikle Sühreverdî, Harezmşah'ın ihtişamını görmesi için özellikle muhtelif bölge valilerinin muhteşem çadırlarından geçirilerek Harezmşah

³⁶⁰ Nesevî, a.g.e., s. 16; Barthold, *Halife- Sultan*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul, 2006, s. 64-65; Hasan Bâşâ, a.g.e., s. 146.

³⁶¹ Nesevî, a.g.e., s. 52; İbn Vâsıl, a.g.e., IV, 36; Zehebî, a.g.e., XIII, 273.

³⁶² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü 'z-Zamân fi Târihi 'l-A 'yan*, VIII/2, 582.

Muhammed'in huzuruna çıkarılmıştır. Sühreverdi, sultanın huzurunda gördüğü muameleyi şöyle anlatmaktadır; "Harezmsah'a selam verdim ancak selama dahi selam vermedi. Sultan oturacak yer göstermediği için ayakta kaldım". Bu karşılamaadan sonra halifeyi medhederek söze başlayan Sühreverdi'ye Harezmsah Muhammed; " Bu söylediklerin gerçekten Bağdat'ta oturan halifede var mı?" diye sormuş, Sureverdi'nin olumlu yanıt vermesi üzerine Sultan; "Hayır, ama ben Bağdat'a hâkim olduğum zaman bu vasıflara haiz birini halife yapacağım" demiştir.³⁶³

Müzakerelerden bir sonuç elde edilemeyeceği kanaatine varan Sühreverdi'nin sultanın soruları karşısında sükût ettiği de kaynaklarda geçmektedir.³⁶⁴ Böylece Halife Nâsır li-Dinillâh'ın büyük ümit bağlamış olduğu Şeyh es-Sühreverdi'nin elçilik ve arabuluculuk faaliyetleri de bir sonuç vermemiş oluyordu.

Harezmsah Alâeddin Muhammed, 601/1204 yılında veliahtlıktân azledilen Zâhir'in azlini kabul etmemiş ve "Ebû Mansur Ali'nin veliahtlığı bizim katımızda makbuldur, azlini gerektirecek bir sebep yoktur" demiştir.³⁶⁵ Harezmsah'ın bu sözü ile Sührverdi'ye verdiği cevap birlikte düşünülecek olursa, Harezmsah'ın halife Nâsır yerine daha sakin yaradılışlı olan oğlu Ebû Mansur Ali'yi halife tayin etmek istediği anlaşılmaktadır.

Sultan Muhammed Harezmsah 614/1217 yılının Sonbahar mevsiminde Bağdat'ı ele geçirmek üzere Hemedan şehrinden yola çıktı. Harezmsah, Bağdat'ı ele geçireceğinden son derece emindi, hatta Bağdat ve civarını beyleri arasında iktâ olarak dağıtmıştı. Seçme askerlerinden oluşan bir birliği Hulvan emîrinin komutasında öncü olarak gönderdi, kendisi de ordusu ile yola çıktı. Harezmsah ordusu Esedabad geçidine gelince daha önce benzeri görülmemiş, korkunç bir kar fırtınasına yakalandı. Çadırların tepesine kadar yağın kar ve soğuklar sebebiyle ordunun atları ve develeri telef oldu. Askerlerin büyük bir kısmı donarak öldü. Harezmsah ordusu parçalandı, soğuktan kurtulanlar ise bölgede bulunan Kürt ve Türkmen aşiretleri

³⁶³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yan*, VIII/2, 583; İbn Tağriberdi, a.g.e., VI, 193; Zehebî, *Târîh*, XIII, 273.

³⁶⁴ Nesevî, a.g.e., s. 23.

³⁶⁵ Safedî, *el-Vâfi*, II, 69; Afaf Seyyid Sabra, *et-Târîhu's-Siyâsi li'd-Devleti'l-Harzemiyye*, Kahire, 1987, s. 140.

tarafından imha edildiler. Harezmşah'ın muazzam ordusu bütün ağırlıkları ile birlikte Bağdat yolunda yok oldu.³⁶⁶ Dönemin tanıklarından Nesevî'ye göre Harezmşah'ın muazzam ordusundan geriye sadece 4 bin asker kalmıştır.³⁶⁷

Harezmşah'ın ordusunun ağır kış şartları altında yok olmasından sonra durumdan azamî derecede istifade etmek isteyen halife, Şeyh Sühreverdî'yi tekrar elçi olarak Harezmşah'a göndermiştir. Harezmşah'a başına gelen felaketlerin Allah'ın korumasında olan mübarek halife ailesine isyan etmesinden geldiğini telkin eden Sühreverdî, Harezmşah Muhammed'e bir daha böyle bir sefere girişmemesini tembih etmiştir.³⁶⁸

Planlarının ve ümitlerinin boşa gittiğini gören Harezmşah Alâeddin Muhammed geri kalan askerleri ile Horasan'a döndü. Devrin tarihçileri Esedabad felaketini; “ Mübarek halife ailesinin Allah tarafından himaye edildiği, sultanın ordusunun ilahi bir ceza sonucu perişan olduğu” şeklinde nitelendirmişleridir.³⁶⁹ Dönemin şahitlerinden tarihçi Nesevî ise Bağdat'a karşı seferin bu şekilde son bulmasından sonra bizzat Sultan Muhammed Harezmşah'ın halifeye karşı olan tavrından ve Şeyh es-Sühreverdî'nin nasihatlerini dinlemekten dolayı çok pişman olduğunu kaydetmektedir.³⁷⁰ İbnü'l-Esîr ise her ne kadar Halife en-Nâsır'a karşı olumsuz duygular beslese de Harezmşah'ın Moğollara yenilerek tacını, tahtını kaybetmesini, Allah'ın halifeye isyan eden bir âsiye verdiği ceza olarak kabul etmektedir.³⁷¹

Irak seferinden ordusunu kaybederek dönen Harezmşah halifeye olan düşmanlığından ve kininden bir şey kaybetmemiştir. Merv şehrine ulaşan Harezmşah halifenin öldüğünü ilan ettirerek hutbede adının okunmasını yasakladı. Harezmşah'ın emriyle Belh, Serahs, Buhara'da halifenin adı hutbelerden kaldırıldı. Ancak

³⁶⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 372; Nesevî, a.g.e., s. 72-73; Cüveynî, a.g.e., II, 98; Zehebî, *Târih*, XIII, 273; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 298.

³⁶⁷ Nesevî, a.g.e., 75.

³⁶⁸ Nesevî, a.g.e., 64.

³⁶⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 372; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 298.

³⁷⁰ Nesevî, a.g.e., s. 64.

³⁷¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 372.

Harezmşah'ın annesi Terken Hatun'un etkin olduğu Semerkant ve Herat'ta Halife Nâsır adına hutbe okunmaya devam etti.³⁷²

2.3. Sultan Celaleddin Dönemi Abbâsî- Harezmşah İlişkileri

Harezmşah Alâeddin Muhammed'in 617/1220 tarihinde ölümü üzerine Harezmşah olan Celaddin Mengübertî dağınık vaziyette bulunan Harezm kuvvetlerini toplayarak Moğollara karşı yeni bir savunma hattı oluşturmaya çalıştı. Celaleddin Harezmşah zaman zaman kendisini takip eden Moğol kuvvetlerine karşı başarılı savaşlar yapsa da önce Afganistan'a daha sonra da Hindistan'a kaçmak zorunda kaldı. Hindistan'da tutunamayan Celaleddin Harezmşah üç yıl bu bölgede kaldıktan sonra önce Horasan'a oradan da Irak-Acem bölgesine geçti. Celaleddin Harezmşah kendisini sürekli takip eden Moğollara karşı halifeden yardım talep etmek üzere elçisi Ziyâü'l-Mülk'ü Bağdat'a gönderdi. Celaleddin Harezmşah'ın savaşı, maceraperest yapısını bilen, Moğollarla da arasını bozmak istemeyen Halife Nâsır li-Dinillâh, Harezmşah'ın yardım çağrısına olumsuz yanıt verdi. Bağdat'tan dönmekte olan Celaleddin Harezmşah'ın elçisi Ziyâü'l-Mülk, Dakûka kasabası halkı tarafından protesto edildi. Bu durum üzerine maiyetindeki askerlerle kasabaya saldıran Ziyâü'l-Mülk kasaba ahalisinden pek çok kişiyi öldürttü.³⁷³

Celaleddin Harezmşah babasının ve devletinin başına gelen felaketlerden Halife Nâsır li-Dinillâh'ı sorumlu tutuyordu. Birkaç Moğol ordusunu bozup biraz kuvvetlenince etrafında bulunanlara babasının yarım bıraktığı Bağdat seferini tamamlayacağını ve halifeyi öldüreceğini söylemiştir. Yine Huzistan seferi esnasında Eyyübî meliklerinden Muazzam'a mektup yazarak halifeye karşı birlikte hareket etme teklifinde bulunmuştur. Ancak Muazzam, Celaleddin Harezmşah'ın teklifini Müslümanların lideri olan halifeye isyan edemeyeceği gerekçesiyle kabul etmemiştir.³⁷⁴

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın, Moğollarla mücadelede işbirliği teklifini reddetmesi üzerine Celaleddin Harezmşah Irak bölgesine saldırdı. Huzistan

³⁷² İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 372.

³⁷³ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 372.

³⁷⁴ Devâderî, Ebu Bekir b. Abdillâh b. Aybek, *Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Ğurer*, thk. Said Abdulfettah Aşûr, Kahire, 1972, VII, 269; İbn Tağriberdî, a.g.e., VI, 260.

eyaletinin başkenti olan Tüster şehrini kuşatan Celaleddin Harezmsah, halifenin bölge valisi Muzafferüddin Sungur'un başarılı savunması neticesinde şehri ele geçiremedi.³⁷⁵

Tüster şehrini ele geçiremeyen Celaleddin Harezmsah, Basra'yı ele geçirmek üzere asker sevketmiş, ancak bu birlik de halifenin Basra'daki birliği tarafından bozguna uğratılmıştır. Tüster ve Basra harekâtı başarısızlıkla sonuçlanan Harezmsah Celaleddin, Bezâvic şehrini kuşatmış, şehir halkının eman dilemesi üzerine Celaleddin Harezmsah, yüklü bir vergi karşılığında kuşatmayı kaldırdı.³⁷⁶

Celaleddin Harezmsah'ın gittikçe Bağdat'a yaklaşması üzerine Halife Nâsır li-Dinillâh, memlûklerinden Kuş Timur komutasında 20 bin kişiden müteşekkil bir orduyu Harezmsah'ın üzerine gönderdi. Ayrıca halife, Erbil hâkimi Muzafferüddin Gökbörü'ye haber göndererek, ordusu ile Celaleddin Harezmsah'ın üzerine yürümesini emretti. Böylece Halife Nâsır li-Dinillâh, Celaleddin Harezmsah'ı iki kuvvet arasında bırakmayı hedefliyordu. Kendisine çok güvenen Kuş Timur, halifenin emrinin aksine, Gökbörü'yü baklemeden Harezm ordusuna saldırdı. Celaleddin Harezmsah, Kuş Timur'a elçi göndererek barış teklifinde bulunarak: “Halifeden yardım alır ise İslâm düşmanlarını def edebilecek yegâne insan olduğunu” söyledi. Harezmsah'ın barış teklifini onun zayıflığına hamleden Kuş Timur, sulh teklifini reddederek Harezm ordusuna saldırdı ise de savaşı kaybetti. Harezmsah Celaleddin, halifenin mağlup ordusunu Bağdat yakınlarındaki Bakuba'ya kadar takip etti. Harezmsah'ın Bağdat'a saldıracağını düşünen Halife Nâsır li-Dinillâh, şehir halkına silah dağıtarak şehirlerini düşmana karşı korumalarını istedi.³⁷⁷

Halifenin düşüncesinin aksine Bağdat'a saldırmayan Celaleddin Harezmsah, Irak'ı tamamen yağmalattı. Daha sonra kuzeye yönelerek halifenin emri üzerine kendi üzerine gelen Muzafferüddin Gökbörü'nün ordusunu bir baskınla mağlup etti.

³⁷⁵ Nesevî, a.g.e., s.192-193; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 443; Hemedânî, Reşidüddin Ebü'l-Fazl b. Ebi'l-Hayr Fazlullah, *Camiü't-Tevarih*, yay. Ahmet Ateş, Ankara, 1957,I, 393.

³⁷⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 443.

³⁷⁷ Nesevî, a.g.e., s. 356; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 444.

Sultanın huzuruna gelen Muzafferüddin Gökbörü, affını telep ederek sultanın hizmetine girdi.³⁷⁸

Halife Nâsır li-Dinillâh, Huzistan, Hemedan, Rey ve Azerbaycan bölgelerini ele geçirerek İran'da Harezmsâhlar devletini yeniden ihya ederek kendisi için büyük bir tehdit haline gelen Celaleddin Harezmsâh'ı meşgul etmek için yerel emîrleri kışkırttı. Celaleddin Harezmsâh devletinin başına gelen felaketlerden halifeyi sorumlu tutuyordu, Azerbaycan ve İran'a yerleştiği takdirde halifeye karşı harekete geçmesi muhakkaktı. Bundan dolayı Halife Nâsır li-Dinillâh, Harezmsâh'ın askerî gücünü parçalamak amacıyla, onun en kuvvetli emîrlerinden aynı zamanda da dayısı olan Yığan Taysı'yı Azerbaycan ve İran'ın hâkimiyet menşurunu göndermek suretiyle Celaleddin Harezmsâh'a karşı kışkırtmıştır. Harezmsâh'ın büyük emîrlerinden Aybek es-Sâki'nin desteğini de alan Yığan Taysi, Harezmsâh Celaleddin'e isyan etmiş, ancak başarılı olamamıştır.³⁷⁹

Celaleddin Harezmsâh, her ne kadar Irak'a saldırıp Bağdat yakınlarına kadar sefer düzenlemişse de, Halife Nâsır li-Dinillâh'a karşı babası zamanındaki gibi sert bir politika takip etmedi. Irak'ı terk eden Celaleddin Harezmsâh, Tebriz başkent olmak üzere Harezmsâhlar Devleti'ni yeniden ihya etme mücadelesine girişti. Celaleddin Harezmsâh yeni mücadele hayatında halifenin desteğine muhtaç olduğunun farkındaydı. Bu nedenle halife ile olan ilişkilerini daha fazla bozulmasını istemedi, hatta gergin olan ilişkileri yumuşatma cihetine gitti. Bunun en güzel örneğini Tebriz'i ele geçirdikten sonra kıldığı ilk Cuma namazında görmekteyiz. Cuma namazında hatip hutbede halifeye dua ederken ayağa kalkan Harezmsâh Celaleddin Mengübertî dua sona erinceye kadar ayakta beklemiştir.³⁸⁰

Bu davranışı Celaleddin Harezmsâh'ın yeni mücadele hayatındaki Abbasi hilafetine saygı esasına dayanan politikasını en güzel şekilde göstermektedir. Harezmsâh'ın politika değişikliğinde hilafet topraklarına komşu bir ülkede yeni hâkimiyet kurması, bu bölgede Halife Nâsır li-Dinillâh'ın son derece etkili olması, ayrıca can düşmanı olarak gördüğü Moğollara karşı halifenin yardımına muhtaç

³⁷⁸ İbn Vâsıl, a.g.e., IV, 146.

³⁷⁹ İbn Vâsıl, a.g.e., IV, 148.

³⁸⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 445; İbn Vâsıl, a.g.e., IV, 151.

olması etkili olmuş olmalıdır. Bu nedenle Celaleddin Harezmsah, Tebriz şehrini ele geçirdikten sonra daha ziyade Gürcüler ve Moğollarla mücadele etmiş, zaman zaman da yerel bölge hâkimleri ile savaşmak zorunda kalmıştır.

Halife Nâsır li-Dinillâh, mektuplarında Celaleddin Harezmsah'a Sultanın aşağısında bir hitap olan "Hakan" ünvanı ile hitap etmiştir. Celaleddin Harezmsah'ın Azerbaycan'a hâkim olmasından sonra halife ona "Şehinşah" ünvanını vermiştir. Celaleddin Harezmsah ise halifeye yazdığı mektuplarında ona "Seyyidina, Mevlana, Emîru'l-Mü'minîn, İmamü'l-Meşârik ve'l-Meğarib" gibi sıfatlarla hitap etmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın babasına ve kendisine "Sultan" ünvanını vermemesine karşılık Celaleddin Harezmsah da kestirdiği sikkelerde halifenin adını zikretmemiştir.³⁸¹ Abbâsî hilafeti ile Celaleddin Harezmsah arasındaki bu durum Celaleddin Harezmsah'ın vefat etmesine kadar devam etmiştir.

Harezmsahlar Devleti de Irak Selçuklu Devleti gibi Halife Nâsır li-Dinillâh'ın siyasî emellerinin sonucu yıkılmıştır. Halife Nâsır li-Dinillâh, Gur Devleti'ni, İran'daki yerel emîrleri, hatta Müslüman olmayan Karahıtayları dahi Harezmsahlar'a karşı kıskırtmıştır. Yıllarca süren mücadelelerin ardından Harezmsahlar, Gur Devleti'ni ve Karahıtayları yenerek tarih sahnesinden silse de kendisi de zayıflamıştır. Orta Asyadaki siyasî ortam Moğolların istilasına açık bir vaziyete gelmiştir. Nitekim Cengiz Han önemli bir direnişle karşılaşmaksızın, hatta önüne her hangi bir ordu çıkmaksızın Irak'a kadar bütün İslam ülkelerini işgal etmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın uyguladığı düşmanını düşmanıya yok et siyaseti onun işine değil Moğolların işine yaramıştır.

3. Abbâsî-Eyyübî İlişkileri

Adını kurucusu olduğu Salâhaddin Eyyübî'nin babası olan Necmeddin Eyyüb'tan alan Eyyübî Devleti, Mısır, Suriye, Hicaz, Yemen, Libya ve Kuzey Sudan'a hâkim olan Türk devletidir. Eyyübî Devleti, İmadüddin Zengî (541/1146)

³⁸¹ Nesevî, a.g.e., 247; Taneri, Aydın, *Celüddin Harizmşah ve Zamanı*, Ankara, 1977, s. 94-95.

tarafından kurulan oğlu Mahmud Nureddin Zengî tarafından genişletilen Zengîler Devleti'nin bir devamı niteliği taşır.

3.1. Salâhaddin Eyyübî Dönemi Abbâsî- Eyyübî İlişkileri

Salâhaddin Eyyübî'nin babası Necmeddin Eyyüb ve amcası Esedüddin Şirkuh, Zengî Devletinin Atabegi İmadüddin Zengî'nin önemli emîrleri arasındaydılar. İmadüddin Zengî'nin vefatından sonra Atabeg olan Mahmud Nureddin Zengî döneminde devlet yönetiminde etkisi artan Eyyübî ailesinden Esedüddin Şirkuh, Mahmud Nureddin Zengî tarafından ordu komutanlığına getirilmiştir.

Salâhaddin Eyyübî'nin kendisi ve babası Necmeddin Eyyüb da Mahmud Nureddin Zengî'nin en önemli emîrleri arasındaydı. Öyleki Necmeddin Eyyüb'ün dışındaki emîrlere Mahmud Nureddin'in huzurunda izinsiz oturamıyorlardı.³⁸² Özellikle Salâhaddin Eyyübî, Mahmud Nureddin Zengî tarafından çok seviliyor ve takdir ediliyordu.³⁸³ Gerek seferde gerekse diğer zamanlarında onu yanından ayırmayan Mahmud Nureddin Zengî, önemli işlerde Salâhaddin Eyyübî ile istişare etmeyi adet haline getirmişti.³⁸⁴

Fatımî Devletinin zayıflaması üzerine, Filistin bölgesine hâkim olan Haçlılar ile Mahmud Nureddin Zengî arasında Mısır'a hâkim olma savaşı başladı. 557/1161 yılında Kudüs kralının Mısır'daki karışıklıklardan istifade ederek Mısır'a sefer düzenlemesi üzerine Fatımî halifesi Adid bi'llâh, Mahmud Nureddin Zengî'den Haçlılara karşı yardım istemek zorunda kaldı. Esedüddin Şirkuh komutasında bir Mısır'a bir ordu gönderen Nureddin Zengî, Haçlıların Mısır istilasını durdurmuştur. Salâhaddin Eyyübî de amcasının komutasındaki Mısır seferine iştirak etmiştir. Mısır'a yönelik Haçlı istilasını bertaraf eden Esedüddin Şirkuh, Fatımî halifesi tarafından vezir tayin edildi.³⁸⁵ Esedüddin Şirkuh hem Fatımî vezirliği görevini yürütüyor, hem de Mahmud Nureddin Zengî'nin Mısır'daki ordusunun komutanlığını

³⁸² İbn Tağriberdî, a.g.e., VI, 5.

³⁸³ İbn Şeddâd, Ebü'l-Mehâsin Bahâeddin Yusuf b. Rafi' b. Temim, *en-Nevâdirü's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinü'l-Yusufiyye*, thk. Cemaleddin Şeyyal, Kahire, 1994, 32.

³⁸⁴ Makrîzî, a.g.e., I, 149; İbnü'l-Adîm, Kemalüddin Ebu'l-Kâsım Ömer b. Ahmed, *Zübdetü'l Haleb min Târihi'l-Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1996.s.354; Bündârî, a.g.e., s. 58.

³⁸⁵ Ebu Şâme, *Ravzateyn*, II, 68.

yapıyordu. Esedüddin Şirküh'un kısa bir süre sonra vefatı üzerine Salâhaddin Eyyübî, amcasının görevlerini üstlendi. Mısır'a yönelik Haçlı-Bizans saldırısını püskürten ve Fatimî devlet mekanizmasına kendi adamlarını yerleştiren Salâhaddin Eyyübî, 567/ 1171 tarihinde Mahmud Nureddin Zengî'nin emri ile Fatimî halifesini hal' ederek hutbeyi Abbâsî halifesi adına okutmaya başladı.³⁸⁶ Mahmud Nureddin Zengî'nin Fatimî hilafetine son vermesi emrini zamanın uygun olmadığı gerekçesi ile başlangıçta karşı çıkan Salâhaddin Eyyüb, Mahmud Nureddin Zengî'nin kati bir emîrle ikinci defa istemesi üzerine Fatimî hilafetine son vererek, Mısır'da hutbeyi Abbâsî halifesi adına okutmuştur.³⁸⁷

Mahmud Nureddin Zengî'nin 569/ 1174 yılında vefat edince yerine küçük yaştaki oğlu Melik Salih İsmail geçti. Mahmud Nureddin Zengî'nin vefat haberini alan Musul hâkimi yeğeni Seyfeddin Gazi istiklalini ilan ederek Cezire bölgesini ele geçirdi. Nureddin Zengî'nin Şam'da bulunan emîrleri de küçük yaştaki Melik Salih İsmail'in atabegliğini ele geçirmek için mücadeleye giriştiler. Halep emîri Gümüştekin rakiblerini bertaraf edip, küçük yaştaki hükümdarı güçlü olduğu Halep şehrine götürdü. Gümüştekin'e mağlup olan emîrler Mısır'a hâkim olan Salâhaddin Eyyübî'yi Şam'a davet ettiler. Böylece Mahmud Nureddin Zengî'nin uzun yıllar mücadele ederek kurmuş olduğu birlik Musul ve Cezire bölgesine hâkim Seyfeddin Gazi, Halep ve çevresine hâkim Melik Salih ve Mısır'a hâkim Salâhaddin Eyyübî arasında üçe bölünmüş oluyordu.³⁸⁸

Salâhaddin Eyyübî, el-Melikü's-Salih İsmail'e bağlı idi. Onun adına hutbe okutup, para bastırıyordu.³⁸⁹ Ancak Salâhaddin Eyyübî, Melik Salih'in atabegliğine en layık kişinin kendisi olduğuna, Mahmud Nureddin Zengî'nin vefatından sonra parçalanmış İslâm birliğini yeniden tesis edebilecek yegâne kişinin kendisi olduğuna inanıyordu. Başlangıçta Suriye'de gelişen olaylara müdahale etmeyen Salâhaddin Eyyübî, şartların olgunlaşmasını bekledi. Şam'dan gelen davet üzerine 570/1174

³⁸⁶ İbn Şeddâd, a.g.e., s. 86; Makrîzî, a.g.e., I, 150; İbn Adîm, a.g.e., s.354; Bündârî, a.g.e., s. 58.

³⁸⁷ Ebu Şâme, *Ravzateyn*, II, 190; İbn Tağriberdî, a.g.e., VI, 7; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhadara fî Târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, 1967, II, 6; Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *el-Muhtasarü'l-Muhtâc İleyhi min Târîhi İbn Dübeysî*, thk. Mustafa Cevad, Bağdat, 1951, I, 142.

³⁸⁸ Ebu Şame, *Ravzateyn*, II, 326; Bündârî, a.g.e., s. 75; Makrîzî, a.g.e., I, 168; İbn Haldûn, *Târîh*, V, 298.

³⁸⁹ Bündârî, a.g.e., s. 76; İbn Tağriberdî, a.g.e., VI, 22.

yılında Suriye'ye hareket etti. Busra, Şam, Baa'lbek, Hıms, Hama gibi önemli şehirleri ele geçirmesine rağmen Salâhaddin Eyyübî, Zengîler'in hâkim olduğu Halep ve Musul şehirlerini ele geçiremedi.³⁹⁰ Salâhaddin Eyyübî, Mahmud Nureddin Zengî dönemindeki birliği yeniden sağlamak için 10 yıl daha mücadele etmek zorunda kaldı.

Musul ve Haleb'in dışında Suriye'nin büyük bölümünü ele geçiren Salâhaddin Eyyübî, Abbâsî halifesi Müstezî bi-Emrillah'a mektup göndererek, Nureddin Mahmud Zengî'nin ölümü ile onun kurmuş olduğu birliğin bozulduğunu, Müslümanların parçalandığını, kendisinin ise daima Abbâsî hilafetine bağlı olduğunu, Mısır'da bulunan Fatimî hilafetine son vererek Abbâsîler adına hutbe okuttuğunu, Nureddin'in vefatı ile parçalanan Müslüman birliğinin yalnızca kendisi tarafından temin edileceğini bildirerek Mısır, Suriye, Yemen ve Nureddin Mahmud Zengî'nin hâkim olduğu yerlerin kendisine verilmesini istedi.³⁹¹

Şevval 571/Mayıs 1175 tarihinde Halife Müstezî bi-Emrillah, Salâhaddin Eyyübî'nin isteğine olumlu yanıt vererek, ona saltanat menşuru gönderdi.³⁹² Ancak halife, Salâhaddin Eyyübî'den Mahmud Nureddin Zengî'nin oğlu el-Melikü's-Salih İsmail ile anlaşmasını istedi. Halifenin bu talebi üzerine Salâhaddin Eyyübî, Melik Salih ile anlaşmaya vardı. Bu anlaşmaya göre vefatına kadar Halep şehri Melik Salih İsmail'e bırakılacak, onun vefatından sonra Halep şehri Salâhaddin'in hâkimiyetine geçecekti.³⁹³ Bu anlaşmadan sonra Salâhaddin Eyyübî sultanlığını ilan ederek kendi adına para bastırmaya ve hutbe okutmaya başladı.³⁹⁴

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın 10 Şevval 575/ 9 Mart 1180 tarihinde halife olduğunda Salâhaddin Eyyübî'nin elçisi Ziyaüddin eş-Şehrezûrî Bağdat'ta bulunuyordu. Yeni halifeye biat merasimine iştirak eden Şehrezûrî, Sultan Salâhaddin'i durumdan haberdar etmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh'a biat edildiğini öğrenen Salâhaddin Eyyübî hâkim olduğu bölgelerde onun adına hutbe okutmuştur.

³⁹⁰ İbn Şeddad, a.g.e., s. 93; Ebu Şâme, *Ravzateyn*, II, 345; İbn Adîm, a.g.e., s. 366; Bündârî, a.g.e., s. 86; İbn Tağriberdî, a.g.e., VI, 22; İbn Haldûn, *Târih*, VI, 300; Makrîzî, a.g.e., I, 168.

³⁹¹ İbn Vâsıl, a.g.e., II, 25; Ebu Şâme, *Ravzateyn*, II, 357; Makrîzî, a.g.e., I, 169.

³⁹² Ebu Şâme, *Ravzateyn*, II, 384.

³⁹³ İbn Vâsıl, a.g.e., II, 34; Bündârî, a.g.e., s. 89; İbnü'l-Adîm, a.g.e., s. 369; Süyûtî, *Hasenü'l-Muhâdara*, II, 20.

³⁹⁴ Makrîzî, a.g.e., I, 169.

Halife Nâsır li-Dinillâh, Salâhaddin Eyyübî'nin elçisi Ziyâuddin eş-Şehrezûrî sultanın yanına dönerken kendi elçisi Abdurrahman b. İsmail'i de onunla birlikte Salâhaddin Eyyübî'ye göndermiştir.³⁹⁵

576/1182 tarihinde Musul ve Cezîre hâkimi Seyfeddin Gazi vefat edince onun vasiyeti üzerine hâkim olduğu bölgeler kardeşi İzzeddin Mesud'un eline geçti.³⁹⁶ İzzeddin Mesud'un bölgeye hâkim olmasını kabul etmeyen Salâhaddin Eyyübî, Musul ve Cezîre bölgesinin sabık halife Müstezi bi-Emrillah tarafından kendisine verildiği iddiasıyla durumu Halife Nâsır li-Dinillâh'a bildirdi. Ayrıca Salâhaddin Eyyübî önceki halife tarafından kendisine verilen hâkimiyet menşurunun yeni halife tarafından da tasdik edilmesini istiyordu. Salâhaddin Eyyübî, halifeye yazdığı mektupta Abbâsî hilafetine bağlılığından ve yaptığı hizmetlerden bahsetmekte, özellikle Mısır, Mağrib ve Yemen'de 250 yıldır başkaları adına okunan hutbenin onun vesilesi ile Abbâsî hilafeti adına okunduğunu hatırlatmakta, İslam dünyasını tehdit etmekte olan haçlı seferlerinin ancak Müslümanların onun komutasında birleşmeleri ile mümkün olabileceğini bildirmekteydi. Ebu Şâme el-Makdîsî, Salâhaddin Eyyübî'nin halifeye yazdığı mektubun metnini kitabı *Kitabu'r-Ravzateyn*'de nakletmiştir.³⁹⁷

Salâhaddin Eyyübî'nin bu isteğine olumlu yanıt veren Halife Nâsır li-Dinillâh elçisi Şeyhu's-şuyûh Ebu'l-Kasım Abdurrahman ve Şihabüddin Beşîr el-Hass ile Musul ve Cezire de dâhil olmak üzere hâkimiyetini tasdik eden bir menşuru Salâhaddin Eyyübî'ye göndermiştir. Halifenin elçilerini Şam'ın dışında karşılayan Salâhaddin Eyyübî, halifeye saygısını ve bağlılığını göstermek amacıyla elçilerin huzurunda yer öpmüştür.³⁹⁸

Mahmud Nureddin Zengî'nin vefatından sonra küçük yaştaki oğlu Melik Salih İsmail tahta geçmiş ve Atabegi Gümüştekin'in yardımı ile Halep şehrine hâkim olmuştu. Gerek Halife Müstezî gerekse de Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Salâhaddin

³⁹⁵ İbn Vâsıl, a.g.e., II, 91; Ebu Şâme, *Ravzateyn*, II, 53; Makrîzî, a.g.e., I, 180; Bündârî, a.g.e., s. 174.

³⁹⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 100; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yan*, VIII/I, 364-365; Ebu Şâme, *Ravzateyn*, II, 63; İbn Kesîr, a.g.e., XII, 535; Nüveyrî, a.g.e., XXVII, 183.

³⁹⁷ Ebu Şâme, *Ravzateyn*, III, 61.

³⁹⁸ İbn Vâsıl, a.g.e., II, 95; Bündârî, a.g.e., s. 181; Ebu Şâme, *Ravzateyn*, III, 66; Makrîzî, a.g.e., I, 183.

Eyyübî'ye vermiş olduğu hâkimiyet menşurunda Halep şehri de dâhil olmak üzere Mahmud Nureddin Zengî'nin hâkim olduğu bütün bölgeler Salâhaddin Eyyübî'ye bırakılmıştı. Ancak Halife Müstezî bi-Emrillah, Salâhaddin Eyyübî'den Melik Salih'le anlaşmasını da talep etmişti. İki hükümdar arasında yapılan anlaşmaya göre Melik Salih yaşadığı sürece Haleb'e hâkim olacaktı. Ancak Melik Salih, Salâhaddin Eyyübî ile yapmış olduğu anlaşmanın hilafına olarak hâkim olduğu bölgeleri amcasının oğlu Musul hâkimi İzzeddin Mesud'a bıraktığını vasiyet etti.³⁹⁹ İzzeddin Mesud'un önce Musul daha sonra da Halep şehrini ele geçirerek kendi aleyhine genişlediğini ve Suriye'de Zengî hâkimiyetini yeniden tesis etme çabası içerisinde olduğunu gören Salâhaddin Eyyübî, Atabeg İzzeddin Mesud'u cezalandırmak istedi. Salâhaddin Eyyübî'nin kendi üzerine sefer yapacağını haber alan İzzeddin Mesud, Haçlılar ile temas kurarak onları Salâhaddin Eyyübî'nin hâkim olduğu topraklara saldırmaları hususunda teşvik etti. İzzeddin Mesud, Haçlılar vasıtasıyla Salâhaddin Eyyübî'yi zor durumda bırakarak, kendisiyle anlaşma yapmaya zorlamayı amaçlamıştı. Ancak İzzeddin Mesud'un bu teşebbüsü Salâhaddin Eyyübî'nin onun üzerine sefer düzenlemesine gerekçe oldu. Salâhaddin Eyyübî, Halife Nâsır li-Dinillâh'a mektup göndererek Halep ve civarını zapt etmek için izin istedi. Salâhaddin Eyyübî mektubunda gerekçe olarak, Atabegliğe mensup olanların İslâm birliğini bozarak Müslümanlara karşı Haçlılarla ve İsmâîlilerle anlaşma yaptığını, cihadın ancak onlar üzerine sefer yaparak tamamlanabileceğini bildirdi.⁴⁰⁰

Haleb ve civarını ele geçirmek üzere sefere çıkan Salâhaddin Eyyübî, kendi tarafına geçen Erbil hâkimi Muzafferüddin Gökbörü'nün tavsiyesi ile önce Cezîre bölgesine sefer düzenledi.⁴⁰¹ Kaynaklar Muzafferüddin Gökbörü'nün sultanı ikna etmek için yaptığı konuşmada şöyle demiştir: “Ben senin kölelerinden biri olarak, sana değer veren, sana dost olana dost olan, sana düşman olana düşman olan bir kimseyim. Bu memleketler senindir. Buraya gelmişken bu hususu belirtmemem

³⁹⁹ Ebu Şâme, *Ravzateyn*, III, 77, 81; Sibt İbnü'l-Cevzî *Mirâtü 'z-Zamân fi Târîhi 'l-A 'yan*, VIII/I, 367; İbnü'l-Adîm, a.g.e., s. 379; Bündârî, a.g.e., s. 185; İbn Kesîr, a.g.e., XII, 540; Nüveyrî, a.g.e., XXVII, 184; İbn Tağrıberdî, a.g.e., VI, 25, Ebü'l-Ferec, a.g.e., II, 427; İbn Şeddâd, a.g.e., s. 44; İbn Haldûn, *Târîh*, VI, 303.

⁴⁰⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü 'z-Zamân fi Târîhi 'l-A 'yan*, VIII/I, 367; Ebu Şâme, *Ravzateyn*, III, 86; İbn Şeddâd, a.g.e., s. 101; İbnü'l-Adîm, a.g.e., s. 373; İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü 'l-A 'yân*, thk. İhsan Abbas, Beyrut, 1977, V, 205; Makrîzî, a.g.e., I, 188.

⁴⁰¹ Bündârî, a.g.e., s. 201; İbn Haldûn, a.g.e., VI, 304.

samimiyetsizlik olur. Eğer Cezîre'yi ele geçirmeden Musul'u ele geçirirsen, onlar alacakları yardımla seni mühim işlerden alıkoyarlar. Cezîre'yi ele geçirdiğinde Musul'un doğu ile bağlantısını kesilir, kolayca fethedebilirsin. Ayrıca Cezîre halkı seni sever, Fırat'ı geçtiğinde melikler anahtarları sana teslim etmek için yarışır. Harran seni özleyiyor, orası seni sevenlerle doludur. Bundan sonra Ruhâ (Urfa)'nın işi kolay, Rakka senin kölen, Nusaybin senin nasibindir. Daha sonra Musul'u ele geçirirsen Amid (Diyarbakır) sana nasıl karşı koyabilir.⁴⁰² Muzafferüddin Gökbörü'nün tavsiyesini kabul eden Salâhaddin Eyyübî, Urfa, Harran, Rakka, Habur, Araban, Nusaybin gibi Cezîre bölgesindeki şehirleri ele geçirerek 11 Recep 578/10 Kasım 1182 tarihinde ilk defa Musul şehrini kuşattı.⁴⁰³ İbnü'l- Adîm, Salâhaddin Eyyübî'yi Cezîre bölgesine yönlendiren kişinin Muzafferüddin Gökbörü'nün değil kâtibi İsfehânî'nin olduğunu kaydetmektedir. İsfehânî, Salâhaddin Eyyübî'ye "Sen Sincar'a git. Ben sana Haleb'i vereceğim" demiştir. İsfehânî, sultana bunu söylerken Haleb'te bulunan kardeşine güveniyordu.⁴⁰⁴

Salâhaddin Eyyübî'nin Musul'u kuşatması üzerine Atabeg İzzeddin Mesud, Salâhaddin Eyyübî'nin yalnızca kendisi için değil, diğer bölge hâkimleri için hatta halife için de tehdit olduğunu iddia ederek, Azerbaycan Atabegi Pehlivan, Ahlât hâkimi Sökmen ve Halife Nâsır li-Dinillâh'tan yardım talebinde bulundu.⁴⁰⁵ Atabeg İzzeddin Mesud, meşhur tarihçi Kadı Bahaüddin İbn Şeddâd'ı Salâhaddin Eyyübî'nin Cezire seferine engel olması için Halife Nâsır li-Dinillâh'a gönderdi. İbn Şeddâd kendi ifadesi ile iki günde Dicle üzerinden Bağdat'a ulaştığını, hilafet divanı ile yapılan görüşmelerden Şeyhu'ş-Şuyûh Sareddin'in arabulucu olarak gönderilmesinden başka bir başarı elde edemediğini söylemektedir.⁴⁰⁶

Salâhaddin Eyyübî ile Atabeg İzzeddin Mesud'un arasında arabuluculuk yapan Şeyhu'ş-Şuyûh Sadreddin, Salâhaddin Eyyübî'nin Musul kuşatmasını kaldırmasını sağladı. Salâhaddin Eyyübî'nin Musul kuşatmasında Halife Nâsır li-Dinillâh'ın ricasını yanında Azerbaycan Atabegi Pehlivan'ın ve Ahlatşah Sökmen'in elçilerinin

⁴⁰² Ebü'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 429.

⁴⁰³ İbn Şeddâd, a.g.e., s. 102, İbn Haldûn, *Târih*, V, 353.

⁴⁰⁴ İbnü'l-Adîm, a.g.e., s. 388.

⁴⁰⁵ Ebu Şâme, *Ravzateyn*, III, 124.

⁴⁰⁶ İbn Şeddâd, a.g.e., s. 46.

de etkisi olmuştur.⁴⁰⁷ İbn Şeddâd ise Selahadin Eyyübî'nin Musul kuşatmasını kaldırmasının gerekçesi olarak halifenin ricasını değil, Musul kalesinin muhkemliğini göstermektedir.⁴⁰⁸

Musul'u ele geçiremeyen Salâhaddin Eyyübî, Cezîre bölgesinin merkezi olan Sincar şehrini ele geçirdi.⁴⁰⁹ Daha sonra Anadolu Selçuklularının nüfuz alanında bulunan Amid (Diyarbakır) şehrini ele geçirmek üzere Halife Nâsır li-Dinillâh'dan izin aldı. Salâhaddin Eyyübî Amid'i aldıktan sonra halifeye gönderdiği fetihnâmede fethin hilafetin menşuruyla müyesser olduğunu bildirdi. Sultan mektubunda Musul'dan da bahsederek halifeden Musul'un fethi izin istedi. Salâhaddine'e göre Musul, İslâm kuvvetlerini bölüyordu. Musul'un ona tabi olmasıyla, Haçlılara karşı yapılacak mücadelede Müslümanların bir araya gelmeleri sağlanacak, böylece Mescid-i Aksa İslâm düşmanlarından temizlenecekti.⁴¹⁰

Atabeglik arazisinin gittikçe küçüldüğünü gören Musul Atabegi İzzeddin Mesud, Eyyübîler'in eline geçen şehirleri Halife Nâsır li-Dinillâh aracılığı ile geri alabileceğini düşündü. Salâhaddin Eyyübî Musul kuşatmasını halifenin ricası ile kaldırmıştı. Halifeye müracaat eden İzzeddin Mesud, Salâhaddin Eyyübî ile barış anlaşması yapmak istediğini, ancak Cezîre bölgesinin kendisine iadesini istedi. Bu hususta da halifenin Salâhaddin Eyyübî katında ricacı olmasını istedi. Bu arada Halife Nâsır li-Dinillâh, Atabeg İzzeddin Mesud'un içine düştüğü zafiyetten istifade ederek, onun hâkimiyetindeki Tikrit, Dakûka ve Hâdise Âne şehirlerini ele geçirmişti. Belki de bu sebepten Halife Nâsır li-Dinillâh, Atabeg İzzeddin Mesud'un ricasını kabul etti.⁴¹¹

Halife Nâsır li-Dinillâh, Şeyhu'ş-Şuyûh Sadreddin b. Abdurrahim ve Hadimü'l-Hass Şihabüddin el-Beşîr'i Salâhaddin Eyyübî ile İzzeddin Mesud arasında barışı sağlaması için görevlendirdi. Öncelikle Musul şehrine uğrayan halifenin elçileri Musul heyeti ile beraber 11 Zilka'de 579/ 25 Şubat 1184 tarihinde

⁴⁰⁷ İbn Vâsıl, a.g.e., II, 122; İbn Şeddâd, a.g.e., s. 99; ibnü'l-Adîm, a.g.e., s. 399; İsfahânî Ebu Abdillâh İmadüddin Katib Muhammed b. Muhammed b. Hamid İmadüddin , *el-Barku'ş-Şâmî*, thk. Mustafa Hıyârî, Amman, 1987, V, 16-21; Makrîzî, a.g.e., I, 78.

⁴⁰⁸ İbn Şeddâd, a.g.e., s. 102.

⁴⁰⁹ İbn Şeddâd, a.g.e., s.46; İsfahânî, *el-Bark*, V, 21-35; İbn Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 429-430.

⁴¹⁰ İsfahânî, *el-Bark*, V, 89; Ebu Şâme, *Ravzateyn*, III, 149; Bündârî, a.g.e., s. 218.

⁴¹¹ Bündârî, a.g.e., s. 236.

Şam'a Salâhaddin Eyyübî'nin yanına ulaştılar. Elçiler, Cezîre bölgesinin ve Erbil şehrinin Atabeg İzzeddin Mesud'a teslim edilmesine dair halifenin istediğini Salâhaddin Eyyübî'ye bildirdiler. Başlangıçta bu isteği kabul eden Salâhaddin Eyyübî, kâtabi İsfahânî'nin bir teklifi üzerine kararından vazgeçti. Kâtip el-İsfahânî, Cezîre bölgesindeki yöneticilerin Salâhaddin Eyyübî veya Atabeg İzzeddin Mesud yönetimini tercih etme konusunda serbest bırakılmasını teklif etti. Musul heyetinin bu teklifi kabul etmemesi üzerine barış görüşmelerinden bir sonuç elde edilemedi.⁴¹²

578/1183 yılında Hicaz ve Yemen sahillerini tehdit eden bir Haçlı donanması Kızıldeniz'de Müslüman donanması tarafından mağlup edilmiş, bu zafer bir mektupla Salâhaddin Eyyübî tarafından halifeye bildirilmiştir.⁴¹³

Salâhaddin Eyyübî, Halife Nâsır li-Dinillâh'la iyi geçinmeye çalışıyor, yapacağı önemli işlerde onu bilgilendirerek izin talep ediyordu. Salâhaddin Eyyübî 584/1189 yılında fethedilen Kerek, Şevbek, Kevkeb ve Safed şehirlerinin Haçlılardan geri alındığını bir fetihname ile halifeye bildirmiştir.⁴¹⁴

Halife Nâsır li-Dinillâh 585/1190 yılında Salâhaddin Eyyübî'ye gönderdiği elçisi Ziyaüddin Abdülvehhab b. Sukeyne ile oğlu Ebu Nasr Muhammed'in adının hutbelerde veliaht olarak okunmasını istedi. Salâhaddin Eyyübî, hâkim olduğu bölgelerde hutbelerde Ebu Nasr Muhammed'in adını halifenin adından sonra veliaht olarak okuttu. Ayrıca Salâhaddin Eyyübî, elçisi Ziyaüddin Ebu'l-Kasım eş-Şehrezûrî ile Haçlılardan elde ettiği değerli ganimetlerden bir kısmını halifeye hediye olarak gönderdi. Bu hediyeler arasında Küdüs kralının tacı ve Hristiyanlarca kutsal kabul edilen haçın parçaları da bulunuyordu. Halife Nâsır li-Dinillâh, bu haçı Bağdat'ın kapılarından Babü'n-Nûbî'nin eşiğine gömdürmüş, insanlar üzerinden yürümüş ve haça tükürmüşlerdir.⁴¹⁵

584/1190 yılında Bizans imparatoru Salâhaddin Eyyübî'nin talebi üzerine İstanbul'da Emevîler döneminden kalma camide Abbâsî halifesi Nâsır li-Dinillâh

⁴¹² Eyyübî, a.g.e., s. 133; İbn Şeddâd, a.g.e., s. 112; İsfahânî, *el-Bark*, V, 163-164; Bündârî, a.g.e., s. 237; İbn Vâsıl, a.g.e., II, 156; Makrîzî, I, 214; İbn Haldûn, *Târih*, VI, 305.

⁴¹³ Ebu Şâme, *Ravzateyn*, III, 139.

⁴¹⁴ İbn Vâsıl, a.g.e., II, 276.

⁴¹⁵ İbn Vâsıl, a.g.e., II, 280; Makrîzî, a.g.e., I, 215.

adına hutbe okutmuştur.⁴¹⁶ Makrîzî, İstanbul'da Abbâsîler adına hutbenin 586/1192 yılında okunduğunu söylemektedir.⁴¹⁷

Salâhaddin Eyyübî 585/1191 yılında III. Haçlı seferine karşı halifeden yardım talep etmiştir. Ayrıca Sultan, III. Haçlı seferine iştirak eden Alman imparatoru Frederik Barbarossa ile Anadolu'dan güvenli geçiş anlaşması yapan Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan ve oğullarını da halifeye şikâyet etmiştir.⁴¹⁸

Salâhaddin Eyyübî'nin yardım çağrısına olumlu yanıt veren Halife Nâsır li-Dinillâh, elçisi eş-Şerîf Fahrüddin ile petrol bombası üreten bir askeri birliği Salâhaddin Eyyübî'ye göndermiştir. Ayrıca Halife Nâsır li-Dinillâh, Salâhaddin Eyyübî'ye cihadda kullanmak üzere halife adına tüccarlardan 20 bin dinar borçlanabileceğini bildirmiştir. Ancak Selahaddin Eyyübî, halifenin teklifini: “Bizim katımızda bulunan bütün nimetler halifenin ikramı iledir. Eğer biz üzerimize vacip olan cihad vazifesinin maliyetini Emîrû'l-Mü'minîn'in hazinesine yüklersek bu ağır olur” diyerek reddetmiştir.⁴¹⁹ Halifenin göndermiş olduğu askeri birlik Akka kuşatmasında Haçlıların kulelerini yakmada büyük yararlılıklar göstermiştir.⁴²⁰

Halife Nâsır li-Dinillâh ile Salâhaddin Eyyübî arasındaki münasebetler bir iki olay dışında genelde iyi geçmiştir. Hittin zaferinden sonra halife ile Salâhaddin Eyyübî arasındaki münasebetler bir ara gerginleşmiştir. Kaynakların ifadesine göre bu gerginliğin görünürdeki sebebi Hittin zaferinin tebşirnamesinin Raşid el-Buşencî adında zamanında Bağdat'tan kaçıp Salâhaddin'e sığınan bir asker tarafından götürülmesi ve Salâhaddin'in halifenin de ünvanı olan “Nâsır” ünvanını kullanması idi.⁴²¹ Halife ile Salâhaddin Eyyübî arasındaki gerginliğin asıl sebebi ise hilafet sarayında bulunan Salâhaddin Eyyübî'ye karşı olan bir grubun halifeyi sultana karşı

⁴¹⁶ İbn Vâsıl, a.g.e., II, 230; İbn Şeddâd, a.g.e., s. 202.

⁴¹⁷ Makrîzî, a.g.e., I, 217.

⁴¹⁸ İbn Vâsıl, a.g.e., II, 310, 334; Makrîzî, a.g.e., I, 216; İbnü'l-Adîm, a.g.e., s. 421; İbn Şeddâd, a.g.e., 179.

⁴¹⁹ İbn Vâsıl, a.g.e., II, 313; İbn Şeddâd, a.g.e., s. 183.

⁴²⁰ İbn Vâsıl, a.g.e., II, 320.

⁴²¹ İsfahânî Ebu Abdillâh İmadüddin Katib Muhammed b. Muhammed b. Hamid İmadüddin, *el-Fethü'l-Kussî fi'l-Fethi'l-Kudsî*, nşr. Dâru'l-Menâr, 2004, yy. s. 99; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, I, 186; Süyûtî, *Hasenü'l-Muhâdara*, II, 20; İbn Vâsıl, a.g.e., II, 249.

kışkırtmaları idi. Bu grup Salâhaddin Eyyübî'yi halifeye karşı bir tehdit olarak görüyorlardı.⁴²²

Halifenin sarayındaki Salâhaddin Eyyübî aleyhindeki havayı göstermesi açısından Mizmâru'l-Hakâyık'ta kaydedilen bilgiler önemlidir. Buna göre 578/1182 tarihinde Salâhaddin Eyyübî'nin elçisi olarak Bağdat'a giden Ziyaüddin Kasım eş-Şehrezûrî, Bağdat'taki temaslarında sultanın kazandığı zaferleri büyük bir övgü ile anlatması üzerine vezir naibi İbnü'l-Buhârî rahatsız olarak: "Sen Salâhaddin'in zaferlerini bu şekilde anlatmakla halifeyi minnet altına almaya mı çalışıyorsun? Unutma ki Salâhaddin zaferlerini halifenin desteği ve yardımları ile kazanmıştır" demiş ve " *Onlar İslâm'a girdikleri için sana minnet ediyorlar. De ki: Müslümanlığınızı benim başıma kakmayın. Bilakis sizi imana erdirdiği için Allah sizin başınıza kakar. Eğer doğrulardan iseniz*" mealindeki Hucurât süresini 17. ayetini okumuştur.⁴²³

Salâhaddin Eyyübî'nin aleyhindeki grubun tesiri ile Halife Nâsır li-Dinillâh Şevval 583/Aralık 1187 tarihinde Salâhaddin'i kınayıcı, ağır lafızlar içeren bir mektup gönderdi.⁴²⁴ Salâhaddin Eyyübî, hizmetlerinin takdir edilmesini beklerken böyle bir muameleye maruz kalması ile üzüldü. Bu arada Salâhaddin Eyyübî tarafından hac emîri tayin edilen Şemsüddin el-Mukaddem'in halifenin tayin ettiği Irak hac emîri Taştekin tarafından öldürülmesi Salâhaddin Eyyübî ile Halife Nâsır li-Dinillâh arasındaki ilişkilerin gerilmesine sebebiyet verdi. Muzafferüddin Gökbörü ve sultanın kardeşi Melik Âdil'in halifeye sert karşılık verilmesini istemesine rağmen halife ile arasının açılmasının kendisi için bir fayda getirmeyeceğini gören Salâhaddin Eyyübî halifeye bir mektup göndererek gerilen ilişkileri yumuşatmıştır. Bu arada Salâhaddin Eyyübî'nin hac emîrini şehit eden Taştekin halife tarafından bir süre hapsedilmiş, daha sonra affedilerek Basra'ya vali tayin edilmiştir.⁴²⁵

Bazı tarihçiler Halife Nâsır li-Dinillâh ile Salâhaddin Eyyübî arasındaki ihtilafın gerçek sebebi olarak Salâhaddin Eyyübî'nin halifenin haçlılara karşı askeri

⁴²² İsfahânî, *el-Fethü'l-Kussî*, s. 101.

⁴²³ Eyyübî, a.g.e., 210.

⁴²⁴ İsfahânî, *el-Fethü'l-Kussî* s. 100; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, I, 186; Süyûtî, *Hasenü'l-Muhadara*, II, 20; İbn Vâsıl, a.g.e., II, 249.

⁴²⁵ İbn Vâsıl, a.g.e., II, 251.

yardım teklifini reddetmesi olarak görmektedirler. Buna göre Salâhaddin Eyyübî, halifeye bağlı sıradan bir vali olacağı düşüncesi ile halifenin haçlılara karşı yardım teklifini reddetmiştir. Salâhaddin Eyyübî, haçlıların gücünün azaldığını, sahilde birkaç şehir dışında ellerinde toprak kalmadığını, kendi gücü ile onlarla baş edebileceğini gerekçe göstererek halifenin yardım teklifini reddetmiştir.⁴²⁶

Yukarıda verilen bilgi dönemin konjektürel durumuyla örtüşmemektedir. Salâhaddin Eyyübî'nin haçlılarla mücadele ettiği dönemde halife, Irak Selçuklularının hâkimiyetinden kurtulmak için Sultan II. Tuğrul'la kıyasıya bir mücadeleye girmişti. Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra Harezmsahlara karşı uzun bir dönem siyasî bağımsızlığını korumaya çalışan Halife Nâsır li-Dinillâh, zaman zaman Harezmsahlara karşı başkalarından yardım talebinde bulunmuştur. Böylesi bir ortamda halifenin istese dahi Salâhaddin'e yardım edemeyeceği aşîkârdır. Ancak III. Haçlı seferinin başlaması üzerine Salâhaddin Eyyübî, civar hükümdarlardan yardım istemiş, bu arada Halife Nâsır li-Dinillâh'tan da yardım talebinde bulunmuş, halife de kendisine elinden geldiğince yardım etmiştir.⁴²⁷

Salâhaddin Eyyübî uzayıp giden Haçlı seferleri sonucunda Haçlılarla barış anlaşması yapmak zorunda kalmıştır. Salâhaddin Eyyübî, Haçlılarla barış anlaşması yapmasının gerekçesini bir mektup ile Halife Nâsır li-Dinillâh'a bildirmiştir. Salâhaddin Eyyübî, halifeye harplerin uzamasından dolayı askerlerin ve atların yorulduğunu, silahların eskiyip tükendiğini, Musul ve Sincar askerleri dışında kendisine yardım eden olmadığını, Amid, Cezîre, Mardin ve Erbil askerlerinin yardıma gelmediğini bu sebeplerden dolayı Haçlılarla anlaşma yapmak zorunda kaldığını bildirmiştir.⁴²⁸

Salâhaddin Eyyübî, Haçlılarla barış anlaşması yaptıktan kısa bir süre sonra 27 Safer 589/22 Şubat 1193 Şam'da vefat etti. Salâhaddin Eyyübî genel olarak Halife Nâsır li-Dinillâh ile iyi ilişkiler kurmuştur. Bazı kaynaklarda Salâhaddin Eyyübî'nin

⁴²⁶ Hasan Emin, *Selahuddin el-Eyyübî beyne'l-Abbasiyyîn ve'l-Fatimiyyîn ve's-Salibiyyîn*, Beyrut, 2000, s. 114.

⁴²⁷ İbn Vâsıl, a.g.e., II, 251.

⁴²⁸ İsfahânî, *el-Fethu'l-Kussî*, s. 313; İbn Şeddâd, a.g.e., s. 234.

İran, Irak, Azerbaycan ve Anadolu'nun fethine çıkmak niyetinde olduğu bilgisi de yer almaktadır.⁴²⁹

Salâhaddin Eyyübî vefatından önce oğulları ve kardeşi Melik Âdil ile bir toplantı yaparak Haçlılarla yapılan anlaşmadan sonra nasıl hareket etmeleri konusunda istişarede bulunmuştur. Toplantıda alınan karar göre Âdil Ahlât şehrini, Salâhaddin'in oğlu Efdal Anadolu'yu Salâhaddin Eyyübî'de Irak ve İran'ı ele geçirecekti.⁴³⁰

Hıristiyan tarihçi Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, Salâhaddin Eyyübî ile Halife Nâsır li-Dinillâh'ın arasının iyi olmadığını bunun sebebi olarak da Salâhaddin Eyyübî'nin Suriye'den alınan vergilerden halifeye pay göndermemesini, hatta içki içerek sarhoş halde Salâhaddin Eyyübî'nin : “*Bağdat halifesinin adını hutbelerden kaldırıp, Mısır da bulunan Fatimî hanedanının adına hutbe okutacağını*” söylediğini iddia etmektedir.⁴³¹

3.2. Salâhaddin Eyyübî Sonrası Abbâsî- Eyyübî İlişkileri

Salâhaddin Eyyübî vefat edince yerine onun isteği üzerine oğlu Melik Efdal geçti. Saltanatının halife tarafından da tasdik edilmesini isteyen Melik Efdal, elçisi Şehrezûrî'yi halifeye gönderdi. Ayrıca Melik Efdal halifeye hediye olarak babası Salâhaddin Eyyübî'nin atını ve savaşta kullandığı araç gereçleri de göndermişti.⁴³² Melik Efdal, Halife Nâsır li-Dinillâh'a gönderdiği mektupta halifenin Şia inancına meyilli olmasından istifade ederek, bir şiirle halifeden iktidar mücadelesi yaptığı amcası Melik Âdil'e karşı şöyle yardım istemiştir.

“Efendimiz, Ebu Bekir ve iki arkadaşı kılıçla Ali'nin hakkını çaldılar, nasıl bir talihimiz var ki öncekilerin başına gelenler sonra gelenlerinde başına geliyor.”

Halife Nâsır li-Dinillâh da cevabi mektubunda bir şiirle Melik Efdal'e cevap vermiştir.

⁴²⁹ İbn Şeddâd, a.g.e., s. 239; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 224; İbn Haldûn, *Târih.*, V, 383; Nüveyrî, a.g.e., XXIII, 311.

⁴³⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 224.

⁴³¹ Ebü'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 425

⁴³² İbn Vâsıl, a.g.e., III, 7.

“Evet çaldılar ama Ali’nin Yesrib’de nâsırı (yardımcısı) yoktu, sana müjdeler olsun İmam Nâsır seni zafere ulaştıracak.”⁴³³

Saltanatı halife tarafından onaylanan Melik Efdal’in hâkimiyeti uzun sürmemiştir. Zayıf bir karaktere sahip olan Melik Efdal, dalkavukların etkisinde kalarak, babasının etrafındaki değerli devlet adamları küstürdü. Melik Efdal’in yanından ayrılan devlet adamları Mısır hâkimi Melik Aziz veya Halep hâkimi Melik Zâhir’in yanına gitmişlerdir. Melik Aziz’in yanına giden devlet adamlarının arasında Salâhaddin Eyyübî’nin veziri Kadı’l-Fâzıl ve İbn Şeddâd da bulunmaktaydı.

Mısır hâkimi Melik Aziz maiyetine katılan emîrlerin teşviki ile kardeşi Melik Efdal’i Şam’da kuşattı. Bu durum üzerine Melik Efdal, Cezîre hâkimi amcası Melik Âdil’den kardeşi ile arasında arabulucu olmasını istedi. Yapılan müzakereler sonucunda Melik Aziz, Şam kuşatmasını kaldırdı. Melik Âdil yeğeni Melik Aziz ile birlikte Mısır’a gitti.⁴³⁴

Melik Efdal’in tutum ve davranışlarından memnun olmayan Melik Aziz ve Melik Âdil kısa bir süre sonra Şam’ı tekrar kuşattılar. Melik Efdal’in emîrlerinden birinin yardımı ile Şam’ı kolayca ele geçirdiler. Melik Aziz, Melik Efdal ve Melik Âdil arasında yapılan müzakereler sonucunda Melik Aziz büyük sultan olarak Mısır’da kaldı. Melik Âdil’e Şam, Melik Efdal’e ise Cezire bölgesi verildi. Ancak Melik Aziz’in saltanatı da uzun sürmedi ve 20 Muharrem 595/22 Kasım 1198 tarihinde Mısır’da vefat etti. Emîrler Melik Aziz’in küçük yaştaki oğlu Melik Mansur’u sultan ilan ederek, Melik Efdal’i Atabeg olarak devleti yönetmesi için Mısır’a davet ettiler. Bu duruma razı olmayan Melik Âdil Mısır’a yürüyerek yeğeni Melik Efdal’i yendi ve Melik Mansur’un atabegi olarak ülkeye hâkim oldu. Melik Âdil, yeğeni Melik Efdal’e Meyyafakirîn, Hâni ve Bingöl çevrelerini verdi.

Melik Âdil, Mısır’da yönetimi ele geçirdikten sonra Melik Mansur adını hutbelerden kaldırarak, kendi adına hutbe okutmaya başladı. Bu durumu kabul etmeyen Salâhaddin’in oğulları Melik Zâhir ve Efdal birleşerek amcaları Melik Âdil’in üzerine yürüdülerse de mağlup olarak amcalarının hâkimiyetini kabul etmek

⁴³³ Kalkaşendî, *Meâsir*, s. 63.

⁴³⁴ İbnü’l-Esîr, a.g.e., X, 257; İbn Tağriberdî, a.g.e., VI, 139; Makrîzî, a.g.e., I, 228-232.

zorunda kaldılar. Âdil büyük sultan olduktan sonra oğulları Melik Kâmil'e Mısır'ı, Melik Muazzam'a Şam'ı, Melik Eşref'e de Cezire'yi iktâ olarak verdi. Salâhaddin'in oğlu Melik Efdal'e Samsat, Suruç, Halfeti ve Re'sul-Ayn verildi, diğer oğlu Melik Zâhir ise Halep şehrine hâkim oldu, ancak amcası el-Âdil'in hâkimiyetini kabul etmiyordu.⁴³⁵

Melik Âdil'in büyük sultan olması ile Eyyübîler arasında birlik bozuldu. Melik Efdal, Anadolu Selçuklularının hâkimiyetini kabul etti. Erbil, Musul ve Halep hâkimleri Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyasüddin Keyhüsrev ile Sultan Âdil'e karşı ittifak kurdular.

Hâkimiyetini yeğenlerine kabul ettiren Sultan Âdil 604/1207 yılında Halife Nâsır li-Dinillâh'a elçi göndererek Mısır, Şam, Cezîre ve Ahlat üzerindeki hakimiyetinin tasdik edilmesi için kendisine temlikname gönderilmesini istedi. Sultan Âdil'in elçisini güzel karşılayan Halife Nâsır li-Dinillâh, Âdil'in isteğine olumlu yanıt vererek, elçisi Şeyh Şehabüddin es-Sühreverdî'yi teşrif ve temlikname ile Sultan Âdil'e gönderdi. Şeyh es-Sühreverdî önce Halep şehrine Salâhaddin'in oğlu Melik Zâhir'in yanına gitti. Zâhir, devlet ileri gelenleri ile birlikte halifenin elçisi Sühreverdî'yi şehrin dışında karşıladı. Halep şehrinde üç gün kalan Sühreverdî halka hitap etmiş, etkili vaaz ve nasihatlerde bulunmuştur. Sohbeti esnasında halifenin Bağdat ve civarında vergi indiriminde bulunduğunu duyurmuştur. Bu haber üzerine halk halifeye duada bulunmuştur.⁴³⁶

Sühreverdî daha sonra Şam'a Sultan Âdil'in yanına gitmiştir. Halep hâkimi Melik Zâhir, Sühreverdî ile birlikte kendi elçisi İbn Şeddâd'ı da Âdil'in yanına göndermiştir. Ayrıca Melik Zâhir elçisiyle birlikte Sultan Âdil halifenin hil'atını giydikten sonra saçılması için 3 bin dinar göndermiştir. Diğer Eyyübî melikleri de Sultan Âdil hil'at giydiğinde saçılması için binlerce dinar para göndermişlerdir.⁴³⁷

Halifenin elçisi Sühreverdî, Şam'a yaklaşınca Sultan Âdil yanında oğulları Melik Eşref ve Melik Muazzam olduğu halde şehir dışına elçiyi karşılamaya

⁴³⁵ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 265; İbn Tağrıberdî, a.g.e., VI, 144.

⁴³⁶ İbn Vâsıl, a.g.e., III, 180.

⁴³⁷ İbn Vâsıl, a.g.e., III, 181; İbnü'l-Furât, a.g.e., V, 63.

çıkıştır. O gün esnaflar dükkânlarını kapatmış, bütün halk halifenin elçisini karşılamaya şehir dışına çıkmış, muazzam bir gün olmuştur.⁴³⁸

Sühreverdî diğer Eyyübî meliklerinin elçilerinin de hazır bulunduğu bir törenle Sultan Âdil'e halifenin göndermiş olduğu altınla işlenmiş atlas bir cüppe ve altınla işlenmiş siyah bir sarık giydirmiş, altınla bezenmiş bir kılıç kuşatmış ve altın değerli bir atı halifenin hediyesi olarak sunmuştur. Bu esnada Eyyübî meliklerinin göndermiş olduğu binlerce dinar tabaklarla Sultan Âdil'in başından saçılmıştır. Sonra Sühreverdî, Âdil'in oğulları ve vezirine de halifenin gönderdiği hil'atleri giydirmiştir. Daha sonra Sultan Âdil, oğulları ve veziri ile birlikte üzerlerinde halifenin gönderdiği hil'atler olduğu halde şehirde tören yürüyüşü yapmış, halifenin Âdil'e gönderdiği menşur halka okunmuştur. Halife Nâsır li-Dinillâh bu menşurda Sultan Âdil'e “Şehinşah, Meliku'l-Mulûk, Halilu Emîru'l-Mü'minîn” ünvanları ile hitap etmiş, ancak “Sultan” ünvanı vermemiştir.⁴³⁹

Sühreverdî, Sultan Âdil'in oğlu Melik Kâmil'in hâkim olduğu Mısır'a da gitmiş, Şam'daki törene benzer bir törenle Melik Kâmil'e halifenin göndermiş olduğu hil'ati giydirmiştir. Görevini tamamlayan Sühreverdî, Bağdat'a halifenin yanına dönmüştür.

Halife Nâsır li-Dinillâh, Sultan Âdil döneminde de zaman zaman olaylara müdahale etmiştir. Cezîre bölgesinde gittikçe kuvvetlenen Anadolu Selçuklu nüfuzunu kırmak isteyen Sultan Âdil 606/1210 yılında bu bölgeye sefer düzenleyerek, bölgenin merkezi durumundaki Sincar'ı kuşatmıştır. Sincar hâkimi Kutbeddin Muhammed b. Zengî, Sultan Âdil'i halife şikâyet etmiştir. Bu durum üzerine Halife Nâsır li-Dinillâh, Âdil'e elçisi Hibetullah b. Mübarek'i göndererek Sincar kuşatmasını kaldırmasını istedi. Halifenin bu isteğini kabul eden Sultan Âdil, Sincar kuşatmasını kaldırdı.⁴⁴⁰

615/1218-1219 tarihinde Eyyübîlerin büyük sultanı Âdil vefat etmiş, yerine oğlu Melik Kâmil Eyyübî sultanı olmuştur. Melik Kâmil, Mısır'a saldıran Haçlılara

⁴³⁸ İbn Vâsıl, a.g.e., III, 181.

⁴³⁹ İbn Vâsıl, a.g.e., III, 182.

⁴⁴⁰ İbnü'l-Furât, a.g.e., s. 32; Makrîzî, a.g.e., I, 152.

karşı Müslüman hükümdarlardan yardım isterken Halife en-Nâsır'dan da yardım talebinde bulunmuştur. Halife Nâsır li- Dinillâh Irak'ı tehdit eden Moğol istilası sebebiyle Kâmil'e yardım edememiştir. Halife gittikçe yaklaşan Moğol tehditi sebebiyle kendisi askeri yardıma muhtaçtı. 617/1220 yılında Halife Nâsır li-Dinillâh Cezire hâkimi Melik Eşref'ten yardım talebinde bulunmuş, ancak Eşref Mısır'ı tehdit eden Haçlılara karşı kardeşi Sultan Kâmil'e yardım edeceği gerekçesiyle halifenin yardım talebini karşılayamamıştır.⁴⁴¹

Yıkıcı Moğol istilası bütün Ortadoğu coğrafyasını tehdit ederken Müslümanların birlikte hareket etmesi hayati önem taşıyordu. Bu anlamda Halife Nâsır li-Dinillâh 617/ 1220 yılında Cezire hâkimi Melik Eşref ile Musul Atabegi İmadüddin Zengi arasındaki anlaşmazlığı Erbil hâkimi Muzafferüddin Gökbörü'nün elçiliği vasıtasıyla sonlandırmıştır.⁴⁴²

Salâhaddin Eyyübî'nin Halife Nâsır li-Dinillâh'la kurmuş olduğu olumlu ilişkiler onun ölümünden sonra da Eyyübî meliklerince devam ettirilmiştir. Salâhaddin Eyyübî hâkim olduğu bölgeleri oğulları ve kardeşleri arasında taksim etmişti. Bütün Eyyübî melikleri zahiren Mısır'a hâkim olan büyük sultana tabi olsa da hakikatte tamamen bağımsızdılar. Yalnızca Salâhaddin Eyyübî'nin onyediyi oğlu olduğu düşünülecek olursa Sultan Âdil ve Kâmil'in çocukları ile beraber Eyyübî hâkimlerinin sayısı otuzu bulmaktaydı. Birbiri ile mücadele halinde olan Eyyübî melikleri zaman zaman birbirlerine karşı Anadolu Selçukluları ve Harezmsahlarla ittifak anlaşması yapıyorlardı. Dolayısıyla küçük beyliklere bölünmüş olan Eyyübîler Halife en-Nâsır'ın dünyevî saltanat emellerinin önünde bir engel değillerdi. Hatta Eyyübî melikleri iktidar mücadeleleri esnasında Halife Nâsır'ın desteğini elde etme de adeta birbirleri ile yarış halindeydiler. Eyyübî melikleri birbirleri ile mücadele ederken aynı zamanda Haçlılar ve kendilerini gâsıp olarak gören Zengi Atabegleri ile de mücadele etmek zorunda kalıyorlardı. Halife Nâsır li-Dinillâh zaman zaman bölgeye arabuluculuk için elçilerini göndermek zorunda kalıyordu. Eyyübî Devleti, Halife Nâsır li-Dinillâh'ın siyasî ihtiraslarının önünde engel olmadığı için Halife

⁴⁴¹ İbn Vâsıl, a.g.e., IV, 49; Gassanî, a.g.e., s.384.

⁴⁴² İbn Vâsıl, a.g.e., IV, 49.

Nâsır li-Dinillâh'ın 46 yıllık hilafeti boyunca Eyyübilerle Abbâsî hilafeti arasında herhangi bir problem yaşanmamıştır.

4. Abbasî-Anadolu Selçukluları İlişkileri

Halife Nâsır li-Dillâh 575/1180 tarihinde halife olduğunda Anadolu Selçukluları tahtında II. Kılıçarslan bulunuyordu. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Anadolu Selçukluları ile ilişkileri hilafetinin başlangıcında başlamıştır. Halifenin en çok sevdiği hanımı Selçuke Hatun Anadolu Selçuklu Sultanı Mesud'un kızı ve II. Kılıçarslan'ın kız kardeşi olması nedeniyle Halife Nâsır li-Dinillâh Selçuklu hanedanının damadı idi.

Selçuklu sultanı olan Rükneddin II. Süleymanşah kardeşi I. Gıyasüddin Keyhüsrev'den saltanatı zorla alarak 593/1196 tarihinde Anadolu Selçukluları tahta çıktığında Halife Nâsır li-Dinillâh tarafından kendisine hâkimiyet menşuru gönderilmiş ve "es-Sultanü'l-Kâhir" ünvanı verilmiştir.⁴⁴³

Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyasüddin Keyhüsrev 601/1205 yılında ikinci defa tahta oturduğunda halifeye ve çevresindeki hâkimlere elçiler ve mektuplar göndermiştir.⁴⁴⁴ I. Gıyaseddin Keyhüsrev ile halife arasında kurulan ilişkiler neticesinde birçok âlim Anadolu ya gelmiştir. Bunlar arasında fütüvvet teşkilatının Anadolu'daki yansıması olarak tarif edilen Ahi teşkilatının kurucusu Ahi Evren Şeyh Nasirüddin Mahmud, hocası Evhaduddin Kirmani, Kirmani'nin halifesi Şeyh Zeynüddin Sadaka gibi halife tarafından fütüvveti yaymak amacıyla gönderilen zevatta bulunuyordu.⁴⁴⁵

Ancak gerçek anlamda Nâsır li-Dinillâh ile Anadolu Selçuklular arasındaki ilişkiler Sultan İzzeddin Keykavus döneminde tesis edilmiştir. İzzeddin Keykavus 608/1211 tarihinde tahta geçince hocası Şeyh Mecdüddin İshak'ı değerli hediyelerle

⁴⁴³ Aksarâyî, Kerimüddin Mahmud b. Muhammed, *Müsameretü'l-Ahbar ve Müsayeretü'l-Ahyar*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2000, s.24; Müneccimbaşı, a.g.e., II, 65-66; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, İstanbul, 1977, II, 150.

⁴⁴⁴ İbn Bîbî, Nasirüddin Hüseyin b. Muhammed b. Ali er-Rugâdî, *Anadolu Selçuki Devlet Târîhi*, trc. Nuri Gençosman, Ankara, 1941, s. 111.

⁴⁴⁵ Bayram, Mikail, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu*, Konya 1991, s.19.

Bağdat'a halifeye göndererek halifeden hâkimiyet menşuru ve fütüvvet şalvarı istemiştir. Sultan İzzeddin Keykavus'un halifeye gönderdiği hediyeler, mücevherat, altın işlemeli kumaşlar, atlaslar, Rus ketenleri, Kıbrıs mefruşatı, köle ve cariyeler ve gümüş yemek takımları idi.⁴⁴⁶

Sultan Keykavus'un elçisi halife tarafından güzelce karşılanıp ağırlanmıştır. Halife Nâsır li-Dinillâh kendi elçisini de Sultan Keykavus'un elçisi ile birlikte Konya'ya göndermiştir. Halife, Sultan Keykavus'a bir saltanat menşuru ile birlikte siyah bir sarık, zırhlı bir elbise, nalları altın bir at, ayrıca fütüvvet şalvarı ve fütüvvet kâsesi göndermiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh, Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus'a gönderdiği menşurda Türklere mahsus olan "İnanç, Bilge ve Kutlu" lakabları ile "es-Sultanü'l-Gâlip" ünvanı vermiştir. Ayrıca halife, sultana Şam, Irak ve Hindistan'a mahsus sandıklar dolusu kıymetli eşya, nefis elbise ve kumaşlar, çeşit çeşit kuşlar ve hayvanlar göndermiştir.⁴⁴⁷ İbn Bîbî, halifenin elçisinin ünlü mutasavvıf Şihabüddin Ömer es-Sühreverdî olduğunu kaydetmektedir.⁴⁴⁸

Sultan Alâeddin Keykubat 616/1220 tarihinde Anadolu Selçuklu Devleti tahtına oturduğunu Halife Nâsır li-Dinillâh'a bildirince halife, Şeyh Şehabeddin Ömer es-Sühreverdî'yi hil'at, menşur ve sair hâkimiyet alametleri ile Konya'ya Sultan Alâeddin Keykubat'a gönderdi. Sultan, halifenin elçisini Konya'ya bir konaklık mesafedeki Zincirli mevkiinde devlet ileri gelenleri ve komutanları ile birlikte karşıladı.⁴⁴⁹

Sultan Alâeddin Keykubat ile Şeyh Sühreverdî hakkında kaynaklarda bir menkibe yer almaktadır. Alâeddin Keykubat kardeşi İzzeddin Keykavus döneminde Sivas kalesine hapsedilmişti. Sultan Alâeddin Keykubat bir gece rüyasında Şeyh Sühreverdî'yi görmüş, Şeyh ona zindandan kurtulup sultan olacağını müjdelemişti. Alâeddin Keykubat, şeyhi görünce, bu çehrenin zindandan kurtulduğu gece rüyasında ayaklarının bukağısını çözerek: " Bu kurtuluş Sühreverdî'nin Alâeddin'e bir himmetidir" diyen zâtın çehresi olduğunu anladı. Şeyh, sultana yaklaşınca şöyle

⁴⁴⁶ İbn Bîbî, a.g.e., s. 115; Müneccimbaşı, a.g.e., II, 50.

⁴⁴⁷ Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1984, s. 298.

⁴⁴⁸ İbn Bîbî, a.g.e., s. 147, 152.

⁴⁴⁹ Müneccimbaşı, a.g.e., II, 59-60.

seslendi: “Sühreverdî zindanda gördüğü İslâm sultanına tekrar kavuştu. Allah’a şükür olsun ki kurtuluşu olmayan vaktin erişmesinden evvel birbirimize kavuşmayı nasip etti. Bizden sıkıntıyı, kederi izâle eden Allah’a hamd olsun”. Bu sözlerden fevkâleda mütehasıs olan sultan selamlaşmadan sonra hürmetle şeyhin elini öptü.⁴⁵⁰

Şeyh Sühreverdî, sultana Halife Nâsır li-Dinillâh’ın gönderdiği hil’ati ve Bağdat’ta sarılmış olan sarığı giydirdi. Hilâfet makamının usulu vechile halk huzurunda sultanın sırtına dört defa çubukla vurdu. Bağdat’tan gelen altın nallı binek hayvanı sultana takdim edildi. Sultan Alâeddin Keykubad, halifeye olan saygısını göstermek üzere teberrüken atın üzengisini öptü. Bütün bu işler halkın önünde yapıldı. Alâeddin Keykubad da Sultan İzzeddin Keykavus gibi fütüvvet teşkilatına dâhil olmuştur.⁴⁵¹

Şeyh Sühreverdî Konya’da kaldığı sürece devlet erkânı ve halk tarafından ziyaret edilmiştir. Sühreverdî, bu ziyaretler esnasında hırka giydirmek suretiyle tarikatını yaymaya çalışmıştır. Hatta Sultan Alâeddin Keykubad’ın dahi şeyhe intisap etmek istemiş, ancak şeyh devlet işlerinde mâni olacağı gerekçesiyle sultanın talebini reddetmiştir. Ancak büyük emîrlerden Celaleddin Karatay ve birçok emîr es-Sühreverdî’ye intisap etmiştir.

Halifenin elçisi Şeyh Sühreverdî Konya’dan ayrılırken Sultan tarafından kendisine 100 bin dirhem ve 50 bin sultanî dinar hediye verilmiştir. Ayrıca Sultan, Şeyh Sühreverdî’yi Zincirli konağına kadar uğurlamış, bazı büyük ümera ve mihmandarları Anadolu Selçuklu Devleti sınırı olan Malatya’ya kadar şeyhin refakatinde göndermiştir.⁴⁵²

Şeyh Şihabüddin es-Sühreverdî, Bağdat’ta halifenin huzuruna çıkınca Sultan Alâeddin Keykubad’ı övmüş, onun halifeye duyduğu bağlılık hakkında verdiği bilgiler halifeyi hoşnut etmiştir.⁴⁵³

⁴⁵⁰ İbn Bîbî, a.g.e., s. 192.

⁴⁵¹ İbni Bîbî, a.g.e., s. 229-230.

⁴⁵² İbn Bîbî, a.g.e., s. 252; Yazıcızâde, *Tevârih-i Âli Selçuk*, haz. Sevim Yılmaz Önder, İstanbul, 2009, s. 361.

⁴⁵³ İbn Bîbî, a.g.e., s. 253.

Anadolu Selçuklu hükümdarlarının fütüvvet teşkilatına intisap etmeleri, teşkilâtın Anadolu'daki gelişmesinde etkili olmuştur. Halife Nâsır'ın teşvikiyle Anadolu'ya gelen fütüvvet teşkilâtına mensup mutasavvıfların faaliyetleri, Anadolu'nun Müslüman bir ülke olarak dönüşümüne büyük bir katkı sağlamıştır.⁴⁵⁴ Halife Nâsır li-Dinillâh'ın fütüvvet teşkilatına bağlı olarak kurulan ve o dönem Anadolu'sunun sosyal, kültürel, siyasal, sınaî ve ticarî şartları içinde Türklere özgü bir şekilde gelişerek, bir esnaf ve zanaatkârlar teşkilatı olarak ortaya çıkan Ahilik teşkilatı yüzlerce yıl Anadolu'da sosyal hayatı etkilemiştir.

Moğol ordularının 619/1223 tarihinde Harezmsah Alâeddin Muhammed'i mağlup edip Irak yönüne doğru ilerlemeleri üzerine Halife Nâsır li-Dinillâh, aralarında Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'ın da bulunduğu İslâm hükümdarlarından asker talebinde bulunmuştur. Bu amaçla halife, Şeyh Muhyüddin İbnü'l-Cevzî'yi Alâeddin Keykubad'a gönderdi. Sultan Alâeddin Keykubad halifenin elçisinin Sivas'ta karşılanmasını, hürmet ve riayet hususunda titiz davranılmasını emretti. İbnü'l-Cevzî, Konya'ya yaklaşınca birkaç konaklık mesafeden bizzat Sultan tarafından karşılandı.

Ertesi gün sultan halifenin elçisi İbnü'l-Cevzî'yi devlet erkânında hazır bulunduğu bir törenle huzuruna kabul etti. Sultanın büyük emîrlerinden Celaleddin Karatay ve Zahirüddin Mansur, İbnü'l-Cevzî'nin sağ ve sol elinden tutarak sultanın tahtının karşısında onun için kurulmuş olan kürsüye oturtular. Halifenin göndermiş olduğu hediye bohçaları odanın kenarlarına dizildi. Halifeden hediye olarak gelen eyeri altın süslemeli bir at sultana sunuldu. Sultan Alâeddin Keykubad halifeye olan saygısını göstermek amacıyla atın üzengisini öptü. Daha sonra Muhyiddin İbnü'l-Cevzî, Sultan Alâeddin Keykubad'ın elinden tutarak tekrar tahta oturttu. Sultanın üzerinden tabaklar dolusu mücevher ve altın saçıldı.⁴⁵⁵

İbnü'l-Cevzî, sultana Halife Nâsır li-Dinillâh'ın gönderdiği hil'ati giydirdi. Daha sonra sultandan özel görüşme talebinde bulunan İbnü'l-Cevzî, sultana Moğol

⁴⁵⁴ Demîr, Ahmet, “Anadolu Selçukluları Döneminde Fütüvvet ve Ahilik”, s.39–40; Çeker, Semih, “Anadolu Selçukluları Zamanında Gelişen Fütüvvet Teşkilatı ve Bu Teşkilatın Halkın Eğitimine Olan Katkıları”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2008, s. 42.

⁴⁵⁵ İbn Bîbî, a.g.e., s. 72.

ordularının Harezmsah'ın işini bitirip Irak'a yöneldiklerine dâir halifenin mesajını ilettili. Halife Nâsır li-Dinillâh yaklaşan Moğol tehdidine karşı sultandan 2 bin süvari telep ediyordu.⁴⁵⁶

Sultan Alâeddin Keykubad halifenin yardım isteğini kabul etti. Ancak sultan sel gibi batıya akan Moğol istilâsının askerî çözümlerle engellenemeyeceğine inanıyordu. Devlet adamları ile yaptığı toplantıda sultan fikrini şöyle dile getirmiştir: “Bizim Mü'minlerin Emîrinin derin anlayışına itimadımız bundan daha fazla idi. Müthiş selleri andıran bir ordu, taze bir devlet, denizler gibi kabarıp, çoşmuş, kendine güveni tam bir askere karşı iyi geçinmeden başka bir tedbir yoktur. Bizce en muvafık görünen çare, halifenin bütün İslâm hükümdarlarına bol para ve hediyelerle elçi yollamalarını işaret buyurarak, bu elçilerin halifenin elçisi ile birlikte Tatar Hanının huzuruna göndermesi ve hükümdarların bizzat gelmemiş olmalarının, halkı telaşa düşürmemek kaygısından ileri geldiğini, yoksa hepsinin Han'a itaat ettiklerini bildirdikten sonra sağlam ve devamlı bir sulh elde etmektir. Tatar tehdidi zamanla yok edilmelidir. Eğer biz istediği imdat kuvvetlerini göndermeden bu görüşümüz halifenin kulağına erişirse acz ve zafiyetimizden asker göndermediğimiz zannedilir. Halife 2 bin süvari isiyorsa biz 5 bin gönderelim. Hatta bir yıllık mühimmat ve erzakı da yanında olsun.”⁴⁵⁷

Sultan Alâeddin Keykubad halifenin yardım çağrısı üzerine Malatya subaşı Bahaüddin Kutluca'yı 5 bin kişilik bir askerî birlikle Moğollara karşı halifeye yardıma gönderdi. Bu askerî birlik Harput, Mardin, Amid ve Musul hükümdarları tarafından büyük bir hayranlıkla karşılandı. Erbil hâkimi Muzafferüddin Gökbörü, Anadolu Selçuklu askerlerini bizzat karşılayıp ağırladı. Selçuklu ordusunun bölgede bıraktığı hayranlık İbn Bîbî de şöyle ifade edilmektedir;

“Bağdat'tan gelen heyet görüldüğü zaman hil'at giymiş emîrlar yüzlerini hilafet makamı istikametine çevirerek atlarından inip, başlarını yere koydular. Çavuşlar, halifeye dua ve senâ etmeye başladılar. Halifenin elçileri ve Gökbörü bu hürmet ve tevazuyu seyretmiş, askerın hareketlerindeki süratini, altın ve silaha gark

⁴⁵⁶ İbn Bîbî, a.g.e., s. 101.

⁴⁵⁷ İbn Bîbî, a.g.e., 102; Yazıcızâde, a.g.e., s. 392-397; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmalı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara, 1984, s. 67-68.

olmuş kıyafetlerini görünce: “Hazırladığı ordu bu kadar azamet ve vakarda olan bir sultan, herhangi bir memlekete kast etmek isterse, onun darbesinden hiç kimse kurtulamaz” demiştir.⁴⁵⁸

Sultan Alâeddin Keykubad’ın halifeye yardım için göndermiş olduğu askeri birlik Bağdat’a ulaşmadan Musul’dan geri dönmek zorunda kalmıştır. Halife Nâsır li-Dinillâh, Emîr Bahaüddin Kutluca’ya bir mektup göndererek, Moğolların Irak’a saldırmaktan vazgeçip Maveraünnehire döndüklerini, bundan dolayı askeri yardıma ihtiyaç kalmadığından bahisle Anadolu Selçuklu yardım birliğinin memleketine dönebileceğini bildirmiştir. Bahaüddin Kutluca, halifenin mektubunu alınca başını yere, mektubu da başının üstüne koymuştur. Ayrıca halife, Bahaüddin Kutluca’ya hediye olarak 50 bin altın, 100 baş deve, 10 bin baş koyun, 300 hil’at, çeşitli yiyecek ve tatlılar yüklenmiş 22 katır hediye göndermiştir. Bahaüddin Kutluca halifenin bu hediyelerine karşılık dua ve senâda bulunmuş, daha sonra bütün hediyeleri askerleri arasında pay etmiştir.⁴⁵⁹

Halife Nâsır li-Dinillâh, Anadolu Selçuklu sultanlarına diğer Müslüman hükümdarlardan farklı olarak sultan ünvanıyla hitap etmiştir. Halife Nâsır, I. Gıyaseddin Keyhüsrev’e “es-Sultanü’l-Kâhir” oğlu İzzeddin Keykavus’a da “es-Sultanü’l-Gâlip” ünvanını vermiştir. Dönemin en güçlü Müslüman hükümdarı olan Harezmsahlr bu ünvanı alabilmek için yıllarca mücadele etmesi rağmen halife onlara bu ünvanı vermemiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh, Selçuklu hanedanına müntesip olmaları nedeniyle Anadolu Selçuklu hükümdarlarına dönemin en büyük hükümdarı anlamını ifade eden “Sultan” ünvanını vermiştir. Çünkü Anadolu Selçukluları dışındaki hükümdarlar hep Selçuklu hanedanının hizmetinde bulunmuş valilerin torunlarından oluşuyordu. Halife Nâsır’a göre meşru saltanat hakkı Selçuklu hanedanına aitti.

⁴⁵⁸ İbn Bibî, a.g.e., s. 105

⁴⁵⁹ İbn Bibî, a.g.e., s. 104.

5. Abbâsî- Moğol İlişkileri

XII. yüzyılın ilk yarısında İslâm dünyası, dünyanın şahit olduğu en dehşetli istilalardan biri olan Moğol istilasına maruz kalmıştır. Moğol Hanı Cengiz ve oğulları döneminde İslâm dünyasının Asya'da bulunan bölümünün neredeyse tamamı bu korkunç istilaya maruz kalmıştır. Tarihçiler ve araştırmacılar bu korkunç ve yıkıcı istilanın gerekçesi olarak birçok sebebi ileri sürmektedirler. Bu sebeplerin belki de en ilginç olanı Cengiz Hanı, Harezmsahlar Devleti'ne karşı Halife Nâsır li-Dinillâh'ın teşvik ve tahrik ederek, Moğol istilasına sebep olduğu iddiasıdır.

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın kişiliği, takip ettiği siyaset tarzı, halifenin maruz kaldığı Harezmsah tehdidi onu Cengiz Han'dan yardım istemek zorunda bırakmış olabilir. Halife Nâsır li-Dinillâh usta bir siyasetçiydi. Hilafetine karşı vaki olan bir tehdidi diğer bir güçle dengeleyerek izâle ediyordu. Bu yöntemle kendisi için en büyük tehdit olan Irak Selçuklu Devleti'ni Harezmsah Alâeddin Tekiş'in eliyle ortadan kaldırmıştı. Irak Selçuklu Devleti'nin paylaşımı esnasında anlaşmazlığa düştüğü Harezmsah Tekiş ve oğlu Muhammed'e karşı Horasan'da büyük bir devlet kuran Gur Devleti'ni rakip olarak çıkarmıştı. Halifenin kışkırtmaları sonucunda vuku bulan ve yıllarca süren Harezmsah- Gur mücadelesi neticesinde Gur Devleti yıkılmıştır. Maverâünnehir ve Horasan'a hâkim güçlü Müslüman devletlerinin birbiri ile mücadelesinden istifade eden Moğol asıllı Karahitaylar Müslümanlarla meskûn bölgelerin bir kısmını ele geçirmişlerdir.

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Harezmsah'a karşı gayr-i müslim Karahitayları da kışkırttığı rivayetler arasında yer almaktadır. Sultan Muhammed 612/1215 tarihinde Gazne'yi ele geçirince Sultan Şehabeddin'e ait evraklar arasında Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Gur sultanına gönderdiği bir mektup bulmuştur. Halife, mektubunda Gur Sultanı Şihabüddin'e icap ederse Karahitaylarla birleşerek Harezmsah'a hücum etmeyi teklif ediyordu. Sultan Muhammed bu mektubu ele geçirince bütün savaşımlara Halife Nâsır li-dinillâh'ın sebep olduğunu anlamıştır.⁴⁶⁰ Gur ve Karahitay devletlerini, Harezmsah'a karşı kışkırtan Halife Nâsır li-Dinillâh, acaba Cengiz Han'ı da Harezmsah Alâeddin Muhammed'e karşı kışkırtmış mıdır?

⁴⁶⁰ İbn Vâsıl, a.g.e., V, 217; Zehebî, *Târih*, VIII, 687.

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın döneminden bugüne kadar yazılan pek çok eserde buna olumlu veya olumsuz cevaplar verilmiştir. Nâsır li-Dinillâh'ın çağdaşı tarihçilerden İbnü'l-Esîr, Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Cengiz Han'ı Harezmsâh'a karşı kışkırtarak, sebep olduğu istila sebebiyle İslâm dünyasının mahvına sebep olduğunu iddia etmektedir.⁴⁶¹ Halifenin çağdaşlarından tarihçi Sıbt İbnü'l-Cevzî, Halife Nâsır li-Dinillâh'ın veziri el-Kummî'nin telkinleri ile Karahıtay hanını ve Cengiz Han'ı Harezmsâh'a karşı kışkırttığını kaydetmektedir.⁴⁶² Yine halife ile muasır tarihçilerden Ebû Şâme de Sultan Celâleddin Harezmsâh'ın ağzından Cengiz Han'ı Halife Nâsır li-Dinillâh'ın kışkırttığına dair bir rivayete yer vermektedir.⁴⁶³ Diğer tarihçilerin aksine Nâsır li-Dinillâh'ı akıllı, dirayetli bir halife olarak tavsif eden İbnü't-Tıktakâ da Nâsır li-Dinillâh'ın Cengiz Han'a bir mektup gönderdiğini kabul etmektedir.⁴⁶⁴ Tarihçilerden Ebu'l-Fida, Aybek Devâderî, İbnü'l-Verdî ve İbn Haldun da eserlerinde Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Cengiz Han'ı Harezmsâh'a karşı kışkırttığını bir kavil şeklinde nakletmektedirler.⁴⁶⁵ Markîzî ise halifenin bizzat Cengiz han'a mektup yazarak onu Harezmsâh Muhammed'e karşı kışkırttığını iddia etmektedir.⁴⁶⁶

Bazı tarihçiler ise halifenin Moğol saldırısını sadece Harezmsâhlara karşı olacağını düşüncesiyle önemsemediği bilgisini vererek şöyle bir bilgiyi aktarırlar. Moğollar Maverâünnehire saldırınca vezir dehşet içinde halifenin huzuruna girerek; “Ey Mü'minlerin Emîri Tatarlar İslam topraklarına saldırdılar, şehirleri yakıp yıkarak Müslümanları öldürdüler” demesi üzerine halifenin; “ Beni bu iş için mi rahatsız ediyorsun, benim bundan daha önemli işlerim var ala güvercinim kayboldu, üç gündür gelmedi” dediği rivayet olunmaktadır.⁴⁶⁷

⁴⁶¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 453.

⁴⁶² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yan*, VIII/II, 599.

⁴⁶³ Ebu Şâme, a.g.e., V, 217.

⁴⁶⁴ İbnü't-Tıktakâ, a.g.e., s. 287.

⁴⁶⁵ Ebu'l-Fidâ, a.g.e., III, 136; Devâderî, a.g.e., VII, 217; İbnü'l-Verdî, a.g.e., II, 147; İbn Haldûn, *Târîh*, III, 660.

⁴⁶⁶ Makrîzî, a.g.e., I, 341.

⁴⁶⁷ İbn Tağriberdî, a.g.e., VI; 232; İbnü's-Sâî, *Ahbâr*, s. 118.

Modern pek çok tarihçi de Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Cengiz Han'a mektup yazarak ondan Harezmsah Alâeddin Muhammed'e karşı yardım istediğini ancak Cengiz Han'ın bu isteğe olumsuz yanıt verdiğini kabul etmektedirler.⁴⁶⁸

Başta Philip Hitti olmak üzere pek çok batılı tarihçi de Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Cengiz Han'ı Harezmsah Alâeddin Muhammed'e karşı kışkırttığını kabul etmektedir. Harold Lamb'a göre ise Halife Nâsır li-Dinillâh'ın veziri el-Kummî'nin tavsiyesi ile Cengiz Han'a bir elçi göndermiş, mektub elçinin başına gazlı kalemle yazılmış, saçları büyüdüktan sonra yola çıkan elçinin, Cengiz Han'a ulaştıktan sonra saçları traş edilerek halifenin mektubu Cengiz Han'a okunmuştur.⁴⁶⁹ Bazı tarihçiler ise halifenin Cengiz Han'a mektup gönderdiğini ancak Cengiz Han'ın halifenin elçisine itibar etmediği, tabiri caizse kovduğunu iddia etmektedirler.⁴⁷⁰

Rus tarihçi Barthold ise Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Cengiz Han'a yazdığı iddia edilen mektubun aslının hiçbir kaynaktan yer almadığından hareketle, bu iddianın halifenin düşmanlarınca uydurulduğunu ve aslının olmadığını kabul etmektedir.⁴⁷¹

Genellikle İranlı ve batılı tarihçiler Cengiz Han'ı Halife Nâsır li-Dinillâh'ın kışkırttığı iddiasında bulunurlarken, Arap tarihçiler aksini iddia ederek Moğol istilasına Harezmsah Alâeddin Muhammed'in siyasi basiretsizliğinin sebebiyet verdiğini kabul ederler.⁴⁷²

Her ne kadar İbnü'l-Esir'den başlayarak pek çok tarihçi tarafından İslâm dünyasının mahvına sebep olan Moğol istilasının, Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Cengiz Han'ı Harezmsah Alâeddin Muhammed'e karşı kışkırtması neticesinde gerçekleştiği kabul edilmiş olsa da, Cengiz Han'ı İslâm dünyasına saldırmaya iten sebep Halife

⁴⁶⁸ Muhammed Süheyl Takkûş, a.g.e., s. 249; İsamuddin Abdurraûf, a.g.e., s. 279; Abbas el-Azzâvî, *Aşâiru Irâk*, Kum, 1971, I, 96; Ali İbrahim Hasan, *et-Târihu 'l-İslâmiyyi 'l-Âm: el-Câhiliyye, ed-Devletü 'l-Arabiyye, ed-Devletü 'l-Abbâsiyye*, Kahire, 1959, 465; Hüseyin Bâşâ, a.g.e., s. 147.

⁴⁶⁹ Hitti, a.g.e. s. 759; Harold Lamb, *Cengiz Han*, çev. Ali Ünal, İstanbul, 1987, s. 116.

⁴⁷⁰ Abbas el-Azzâvî, *Târihu 'l-Irak beyne 'l-İhtilâleyn 656-728/1258-1338*, Bağdat, 1935, s. 95; Muhammed Süheyl Takkûş, a.g.e., s. 249.

⁴⁷¹ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 424.

⁴⁷² Sa'd b. Muhammed Huzeyfe Misfer el-Gamidî, *Evdâü 'd-Düveli 'l-İslâmiyye fi 'ş-Şarki 'l-İslâmî: Dirâse Cedîde li-Merhaletin Hâsîmetin min Târihi 'l-Müslimin: 575-629 h. / 1180-1231*, Beyrut, 1981/1401, s. 334.

Nâsır li-Dinillâh'ın tavırlarından çok Harezşah Alâeddin Muhammed'in siyasî hataları ve Cengiz Han'ı tanıyamayışı olmuştur. Harezşah Alâeddin Muhammed'in sebep olduğu Otrar faciası Cengiz Han'a Harezşah'a saldırması için yeterli gerekçeyi hazırladığından, İslâm dünyasına yönelen Moğol istilası için başka bir tahrik ve sâik aramaya gerek yoktur. Kaldı ki Moğol-Harezşah mücadelesini başlatan Cengiz Han değil bizzat Alâeddin Muhammed ve onun komutanları olmuştur

Alâeddin Muhammed Harezşah'ı bozguna uğratan Moğol birlikleri İran'ı baştanbaşa geçerek Irak sınırına ulaştılar. Moğollardan küçük bir birlik keşif amaçlı Erbil ve Musul civarına saldırmış, yağma ve çapuldan sonra geri dönmüştür.⁴⁷³ Moğol tehdidinin gittikçe yaklaştığını gören Halife Nâsır li-Dinillâh Bağdat'ı tahkim etmeye başladı. Halka da mescitlere toplanıp namaz kılmalarını ve Moğollara bed dua etmelerini emretti.⁴⁷⁴

Ayrıca Halife Nâsır li-Dinillâh, Müslüman yöneticilere, Erbil hâkimi Gökbörü, Musul hâkimi Lü'lü ve Cezire hâkimi Melik Eşref 'e mektup yazarak Moğol tehdidine karşı yardım göndermelerini istedi. Halife Nâsır li-Dinillâh, Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'dan da yardım talebinde bulundu. Moğollara karşı oluşturulan ordu Bağdat yakınlarında Dakuka'da buluşacaktı. Moğollara karşı halifenin oluşturduğu ordunun komutanı olarak Erbil hâkimi Muzafferüddin Gökbörü seçildi. Ancak Cezire'nin Eyyübî hâkimi Eşref, Mısır'a yönelik Haçlı seferini mazeret göstererek Halife Nâsır li-Dinillâh'ın istediği askerî yardımı gönderemedi. Musul hâkimi Bedreddin Lü'lü ve Erbil hâkimi Muzafferüddin Gökbörü, Halife Nâsır li-Dinillâh'ın yardım talebine olumlu yanıt verdiler. Bedrüddin Lü'lü kalabalık bir askeri birlik gönderdi. Muzafferüddin Gökbörü de askerleri ile buluşma yeri olan Dakuka'ya gitti.⁴⁷⁵

Dakuka'ya ulaşan Muzafferüddin Gökbörü tam bir hayal kırıklığına uğradı. Çünkü Halife, Gökbörü'ye yazdığı mektupta Dakûka'ya güçlü bir askeri birliği

⁴⁷³ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 409; İbn Vâsıl, a.g.e., IV, 49; Sibt el-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yan*, VIII/2, 609.

⁴⁷⁴ Ebu Şâme, *Ravzateyn*, V, 194; Cüveynî, a.g.e., I, 380-381.

⁴⁷⁵ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 416; İbn Vâsıl, a.g.e., IV, 49; İbnü'l-Kesîr, a.g.e., XIII, 201; Zehebî, *Târîh*, VIII, 294.

sevkedeceğini yazdığı halde, sadece 800 kişilik bir birlik göndermişti. Halife Nâsır li-Dinillâh, Gökbörü komutasındaki müttefik ordusunun Moğollar karşısında başarılı olacağına ihtimal vermediğinden asıl askeri kuvveti Bağdat muhafazasında bırakarak, sadece 800 kişilik bir birliği Gökbörü'ye yardıma göndermişti. Halifenin bu tavrı karşısında Muzafferüddin Gökbörü şöyle demiştir: “Düşman güçlüdür, onları karşılayacak askerim yok. Şayet 10 bin askerim olsa, düşmanı istila ettikleri topraklardan sürüp çıkarırdım, dedim. Halife bana yürü, sana asker gönderirim dedi. Yürüdüğümde ise bana 800 tavaşiden başka asker göndermedi. Ben de duraksadım. Kendimi ve Müslümanları tehlikeye atmak istemedim.”⁴⁷⁶

Hiçbir direnişle karşılaşmaksızın Dakûka'ya kadar ilerleyen Moğol ordusu, burada bir Müslüman ordusunun kendilerini beklemekte olduğunu öğrenince, gereksiz yere zayıat vermemek için üstleri olan Hemedan civarına dönmüşlerdir. Böylece Irak ve Cezîre bölgesi muhtemel bir Moğol istilâsını ucuz atlatmış oldu.⁴⁷⁷

Moğollar, Halife Nâsır li-Dinillâh'ı dini otorite olarak kabul ediyorlardı. Ele geçirdikleri İslâm ülkelerinde bastırdıkları paralarda Moğol Hanının adıyla birlikte Halife Nâsır li-Dinillâh'ın adı da bulunmaktaydı.⁴⁷⁸

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın siyasî emellerini gerçekleştirmek için kendisine rakip olan hükümdarları tasfiye cihetine gitmiştir. Halifenin faaliyetleri sonucu İslam dünyasının doğu bölümü daimi bir çatışma halinde olmuştur. Önce Irak Selçukluları ile Harezmsahlar, sonra Harezmsahlarla Gurlular çatışmış, yıllarca süren savaşların sonucunda Irak Selçukluları ile Gurlular tarih sahnesinden silinmişlerdir. Halifenin kışkırtmaları sonucu vuku bulan savaşlardan zaferle çıkan Harezmsahlar Devleti ise uzun süren savaşlardan dolayı yıpranmış ve zayıf düşmüştür. Siyasî ortam Halife Nâsır li-Dinillâh'ın istediği gibi bir hal almış iken halifenin oluşturduğu siyasî zeminden Moğollar istifade ederek önemli bir direnişle karşılaşmaksızın İslam dünyasının doğu bölümünün neredeyse tamamını istila etmişlerdir. Moğol istilası İslam dünyasında siyasî ve ekonomik ve kültürel alanda büyük değişikliklere sebep olmuştur. Batı dünyası için kavimler göçü ne tesir meydana getirmiş ise Moğol

⁴⁷⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X,417.

⁴⁷⁷ İbn Kesîr, a.g.e., XIII, 201; İbn Vâsıl, a.g.e., IV, 50.

⁴⁷⁸ Barthold, *Halife-Sultan*, s. 65.

istilası da doğu halkları için aynı tesiri meydana getirmiştir. Moğol istilasının vuku bulmasında Halife Nâsır li-Dinillâh'ın direk bir etkisi olmasa dahi halifenin takip etmiş olduğu politikaların Moğol istilasının başarılı olmasında etkili olduğu yadsınamaz bir gerçektir.

6. Abbâsî- Bâtınî İlişkileri

Bâtınîlik kaynaklarda nassların zâhirî mânalarını kabul etmeyen, nassların gerçek anlamlarının ancak Allah ile ilişki kurabilen “Ma’sûm İmâm” tarafından bilinebileceği temel görüşünü savunan aşırı fırkaların ortak adı olarak geçmektedir. Gizli olmak; bir şeyin iç yüzünü bilmek” anlamındaki batn veya butun kökünden türeyen bâtn kelimesine nisbet ekinin eklenmesiyle oluşmuş bir terimdir. Her zâhirin bir bâtnı ve her nassın bir te’vili bulunduğunu, bunu da sadece Tanrı tarafından belirlenmiş veya O’nunla ilişki kurmuş ma’sûm bir imamın bilebileceğini iddia eden gruplar şeklinde tarif edilebilir.⁴⁷⁹

Dinî ve felsefî etkilerinin yanı sıra son derece gizli bir şekilde teşkilâtlanmış örgütler vasıtasıyla merkezî otoriteye karşı gelerek, siyasî faaliyetlerde bulunmuş olan Bâtınîler tarihte, İran, Irak, Horasan, Suriye, Hindistan, Bahreyn ve daha pek çok İslâm ülkesinde, farklı zamanlarda, farklı dillerde, muhtelif isimlerle ortaya çıkmışlardır.

İslâm dünyasında siyasî ve itikadî ihtilaflara bağlı olarak ortaya çıkan Bâtınîler, uzun yıllar İslâm dünyasında kurulu düzeni sarsan, yıkıcı faaliyetlerde bulunmuşlar, pek çok değerli devlet ve din adamına suikastlar düzenleyip, topluma dehşet saçmışlardır. Bâtınîler, mevcut siyasî ve dinî düzeni yıkmak ve kendi görüşlerini kabul ettirmek için her türlü yolu mubah saymışlar, hiçbir grup hatta Yahudiler ve Hristiyanlar dahi onlar kadar Müslümanlara zarar verememiştir.

Bâtınîler, Şii-İsmâili-Nizârî itikadına sahiptiler. Bâtınî fedâîler ya gerçekten esrar kullandıklarından ya da aşırı cesaretlerinden dolayı esrarın ana bitkisi olan haşhaşa atfen esrar kullanan anlamında “Haşîşiler” olarak da isimlendirilmişlerdir.

⁴⁷⁹ İlhan, Avni, “Bâtınîyye”, DİA, V, 190-191.

Bâtînîler, kurucuları olarak kabul edilen Hasan Sabbah'tan itibaren İran'ın kuzeyinde Hazar Denizi kıyılarında bulunan Deylem ve Mâzenderân bölgelerinin sarp dağlarında muhkem kaleleri ele geçirmişlerdir. Bu dağlık bölgenin halkı savaşçı ve başına buyruk bir halk idi. Deylem ve Mâzenderân bölgeleri İran'da İslâm'ı en son kabul eden bölgelerdir. Bu bölgeler İslâm'ı Şîî dâiler vasıtasıyla kabul ettiklerinden dolayı canlı bir Şîîlik merkeziydi. Sünnî İslâm'ı temsil eden Abbâsî halifesine karşı daima mücadele halindeydiler. Bâtînîlerin başkenti ise Elburz dağ çemberinin tam ortasında yer alan dev gibi bir kaya zirvesinin tam tepesinde, yaklaşık 2 bin metre irtifada kurulan Alamut kalesi idi. Bu kale dışı kapalı, verimli bir vadiye hâkim durumdaydı. Vadinin uzunluğu 54 km, eni ise 5 km civarındaydı. Bu vadiye dik ve çıkıntılı kayalar arasından dar bir boğazla giriliyordu. Bu bölge istilaya kapalı, savunulması kolay bir bölgeydi.⁴⁸⁰

Rivayetlere göre; seçilen cahil fedâîlere Hasan Sabbâh haşîş çektirerek zihinlerini bulandırıyor, sonra da Ehl-i Beyt mensuplarının mâruz kaldığı zulümleri anlatıp içlerini intikam hisleriyle doldurarak, onları Nizârî-İsmâîlî imâmı uğrunda canlarını feda etmeye şartlandırıyordu. Cennette kendilerini bekleyen mutluluğun bir örneğini önceden tatmaları için bal, ceviz, haşîştan oluşan özel karışımdan yedirilen ya da içirilen fedâîler kendilerinden geçerek hayallere dalarlar, çeşitli güzellikler içersinde bir süre tutulduktan sonra dinî vazife olarak verilen suikastlerini gerçekleştirirlerse bu cennet bahçelerinde en güzel şekilde ağırLANacaklarına inandırılırlardı.

Miladi XIII. yüzyılın sonlarına doğru Venedikten Çin'e yolculuk eden Marco Polo İran Haşîşilerini şöyle anlatmaktadır: “Şeyh, çok büyük iki dağın arasındaki görkemli bir vadide oturuyordu. Hiç görülmemiş genişlikte ve güzellikte bir bahçe yaptırmıştı. Burada dünyanın tüm çiçek ve meyvelerinden, bitkilerinden ve bulabildiği ağaçlardan bolca vardı. Hiç kimsenin görmediği kadar güzel evler ve saraylarda dünyanın en güzel hanımları ve genç kızları yaşıyordu. Bunlar her türlü enstrümanı çalmayı, ahenkle şarkı söylemeyi gayet iyi biliyorlardı. Şeyh, adamlarına bu bahçenin cennet olduğunu anlatıyordu.”

⁴⁸⁰ Özaydın, Abdülkerim, “*Alamut*”, DİA, II, 336.

“Şeyh, bu dağın sakinlerinin, on iki ile yirmi yaş arasındaki tüm oğlan çocuklarını yakınında, sarayında tutuyordu. Kimi zaman kendisine savaş açan ya da düşmanı olan bir beyi ortadan kaldırmayı dilediğinde, bu gençlerden bazılarını gizli cennete koyuyor, uyuşturucu verilen gençler hemen uykuya dalıyorlardı. Bahçeye taşınan gençler uyanıp da kendilerini bu kadar harikulade bir yerde bulduklarında, Şeyhin her istediğini yapmaya hazır hale geliyorlardı. Şeyh, cennette bulunmuş olan genç delikanlılardan çoğunu, çok uzak olmayan bir mesafeye gönderir ve onlardan tarif ettiği adamı öldürmelerini isterdi. Bunun üzerine gençler anında giderler ve efendilerinin söylediğini yaparlardı. Çoğunlukla suikasti gerçekleştiren fedâi de yakalanarak öldürülürdü. Canlı yakalanan fedâiler ise kısa süre sonra cennette olacaklarını düşünerek ölmekten başka bir şey dilemezlerdi.”⁴⁸¹

İslâm dünyasını dehşete düşüren Bâtınî fedâiler, Bâtınîlerin gözünde zalimleri ve gasıpları cezalandıran, imanları uğruna ölümü hayata tercih eden seçkin bir müfrezeyi ifade ederken, düşmanlarının gözünde ise din ve topluma karşı kanlı bir entrika içinde bulunan fanatiklerdi. Onları öldürmek, yeryüzünü onların kirinden temizlemek, sultanların ve kralların aslı görevidir. Onlarla dost olmak, onlarla evlenmek asla caiz değildir. Bir Râfîzînin kanını dökmek, gayr-i müslim yetmiş haçlıyı öldürmekten daha hayırlıdır.⁴⁸²

575/ 1180 tarihinde Nâsır li-Dinillâh’ın hilafet makamına gelişinden itibaren Abbâsî halifeliği âdeta bir devrime uğramıştır. İki yüz elli yıldan beri önce ordu komutanları, daha sonra sultanlar tarafından yetkileri ellerinden alınan Abbâsî halifeleri sadece ismen İslâm dünyasının başkanı haline gelmişlerdi. Halife Nâsır li-Dinillâh’ın iki hedefi vardı; Irak ve İran’da halifenin yönetiminde her türlü dış müdahaleden uzak, bağımsız bir dini devlet kurmak, İslâm dünyasının tamamına Abbâsî halifenin manevi nüfuz ve otoritesi altında birleştirmek. Halife Nâsır li-Dinillâh hedeflerine ulaşabilmek için dış güçlerle mücadelenin yanı sıra İran ve Irak’ta parçalanmış olan sosyal yapının da kendi otoritesi altında birleştirilmesi gerektiğinin farkındaydı. Bu amaçla Halife Nâsır li-Dinillâh, Ehl-i sünnet inacı

⁴⁸¹ Bernard Lewis, *Haşîşiler Ortaçağ İslâm Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, çev. Ali Aktan, İstanbul, 1995, s. 40.

⁴⁸² Lewis, a.g.e., s. 41.

dışında kalan Şîi-Ca'ferî ve Şîi-İsmâîlî gruplarla yakınlaşmaya çalıştı. O dönemde uyguladıkları terör sebebiyle İslâm dünyasında dehşet uyandıran Bâtınî gruplar, sahip oldukları sayısının çok çok üzerinde bir etkiye ve güce sahiptiler. Halife Nâsır li-Dinillâh müşterek düşmanları olan Selçuklulara karşı İsmaili-Bâtınî inancına sahip Alamut şeyhi ile anlaşmanın ve uzlaşmanın yollarını aradı.

Bâtınîler, Sünnî İslâm inancının düşmanı olduklarından Sünnî İslâmın reisi olan Abbâsî halifeleri de dâima onların dehşet uyandıran fedâilerinin hedefindeydiler. Halife Nâsır li-Dinillâh da hilafete geçişinin ilk yıllarında 578/1182 yılında bâtınîlerin sikast teşebbüsüne maruz kalmış, ancak fedâiler halifenin yerine bir saray hâcibini öldürmüşlerdir.⁴⁸³ Yine halifenin vezirlerinden Ubeydullah b. Yunus vezirlikten azledildikten sonra çıktığı hac yolculuğunda 592/1196 yılında Bâtınî fedâilerin suikastı sonucunda öldürülmüştür.⁴⁸⁴

Halife Nâsır li-Dinillâh hilafete geldiğinde Alamut şeyhi II. Muhammed idi. II. Muhammed ve ondan önceki şeyh olan babası II. Hasan kıyamet doktrini olarak isimlendirilen ve İslâm şeriatını ortadan kaldırmaya amaçlayan bir düşünce sistemini uygulamaya koymuşlardı. Bu sisteme göre; asıl olan kişinin Allah'a ulaşmasıdır. Allah'a ulaştıktan sonra amel gerekmez. İbadetler kendisini aşmamış insanlara emredilmiştir. Kendini bulan, Allah'a ulaşan bir kul için şer'î vecibeler kalkmıştır. İnsan her vesile ile gönlünü Allah'a çevirmeli, şeriatin hükümlerinden ve zamanı geçmiş olan, göstermelik ibadet geleneklerinden vazgeçmelidir. Allah günde beş vakit namaz ibadetini emretmiştir. Ancak bu hüküm tamamen zâhirîdir. Asıl olan günde beş vakit namaz değil, kişinin daima Allah'a dönük bir kalbe sahip olmasıdır.⁴⁸⁵

Şeyh II. Muhammed, babasının ortaya koyduğu kıyamet doktrinini sıkı bir şekilde uygulamaya koymuş, karşı kuyanları acımasızca öldürmüş, kendisi de bu doktrine karşı gelen akrabalarınınca 607/1210 tarihinde zehirlenerek öldürülmüştür.⁴⁸⁶

⁴⁸³ Eyyübî, a.g.e., 118.

⁴⁸⁴ Ebu Şâme, *Ravzateyn*, V, 9; İbnü'l-İmâd, a.g.e., IV, 313.

⁴⁸⁵ Cüveynî, a.g.e., III, 237-238; Reşidüddin, a.g.e., 168-169.

⁴⁸⁶ Cüveynî, a.g.e., III, 243-249; Reşidüddin, a.g.e., 168-169; James Waterson, *Alamut'un Fedâileri*, çev. Özgür Özol, İstanbul, 2012, s.214.

Bâtînîler İslam tolumunda siyasî cinayetlerle dehşet saçarken, kendileri de takibata maruz kalıyorlardı. İsmailî inanca tabi olan birçok kimse fedâi oldukları gerekçesi ile öldürülmüşür. 600/1202 yılının Ramazan ayında Vâsıt'ta halk bâtînî olduklarına inandıkları kimseleri öldürerek cesetlerini yakmışlardır. Muhammed b. Usabbe ez-Zekî isimli bir şahıs İran'dan gelerek Vâsıt'a yerleşmiş, zamanda da etrafında bir cemaat teşekkül etmişti. Muhammed b. Usabbe'nin taraftarlarından bir sabuncu ile halktan bir marangoz arasında çıkan bir kavga sonucunda sabuncu öldürülmüştür. Marangozun, Muhammed b. Usabbe'nin taraftarlarınca tehdit edilmesi üzerine galeyana gelen halk Muhammed b. Usabbe'nin evini kuşatmıştır. Muhammed b. Usabbe'yi korumak için harekete geçen taraftarları ile halk arasında çıkan çatışma sonucunda Muhammed b. Usabbe ve taraftarlarından yaklaşık otuz kişi öldürülmüş, cesetleri de yakılmıştır. Durumundan haberdar olan halife, emîrlerinden Fahrüddin Ebü'l-Bedr'i olayları yatıştırmak için görevlendirmiştir. Çatışmalar ancak halifenin askerlerinin müdahalesi ile sona ermiştir.⁴⁸⁷

İsmâîli-Bâtînî itikadına sahip Alamut şeyhleri Nizar'ın* soyundan geldikleri iddiasıyla kendilerini İslâm dünyasının meşru lideri olarak kabul ediyorlardı. Ancak Celaleddin III. Hasan 608/1211 yılında bu iddiadan vazgeçerek, Sünnî İslâm dünyasının lideri Abbâsî halifesi Nâsır li-Dinillâh'a sadakat yemini etmiştir. III. Hasan'ın gençlik yıllarından itibaren Bâtînîliğin mubah gördüğü kötü hallerden vazgeçtiğini, Alamut şeyhi olduğu takdirde bid'ati kaldıracağını, İslam akaidine riayet edeceğini, Bağdat halifesine ve bölge hükümdarlarına gönderdiği gizli mektuplarla bildirdiği kaynaklarda yer almaktadır.⁴⁸⁸ Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Alamut şeyhi Celaleddin III. Hasan'a mektup yazarak, babasının ve dedesinin döneminde kaldırılan İslâmî uygulamalara dönülmesini, aksi takdirde yok olacaklarını bildirdiği hususu da bazı kaynaklarda yer almaktadır.⁴⁸⁹

Babası II. Muhammed'in öldürülmesi üzerine Alamut şeyhi olan III. Hasan, söz verdiği şekilde babasının uygulamaya koyduğu kıyamet doktrininden

⁴⁸⁷ İbnü's-Saî, *el-Cami'ü'l-Muhtasar*, IX, 96.

* Sekizinci Fatımî halifesi Ebû Temîm Ma'ad el-Mûstansir billâh'ın oğullarından biri, veliaht tayin edildiği halde babasından önce vefat ettiğinden dolayı İsmailîye imâmı olamamıştır.

⁴⁸⁸ Laurence Lochart, "*Hasan Sabbah ve Haşîşiler*", çev. Süleyman Tülücü, Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Der., sy. 26, Erzurum, 2006, s. 228.

⁴⁸⁹ Zehebî, *Târih*, XIII, 690.

vazgeçmiştir. Müritlerini ve tabilerini İslâm inancına uymayan davranışlardan menetmiş, hâkim olduğu bölgelerde mescitler yaptırarak, fakîhleri Alamut'a davet etmiştir. Ayrıca III. Hasan, Halife Nâsır li-Dinillâh ve İslâm hükümdarlarına, babalarının ve dedelerinin takip ettiği yolu terk edip İslâm akaidini kabul ettiğini, İslâm devletleriyle siyasî ilişkiler kurmak istediğini bildiren mektuplar göndermiştir.⁴⁹⁰ En sıcak ilgiyi Halife Nâsır li-Dinillâh'tan gören Celaleddin III. Hasan tarihte yeni Müslüman anlamına gelen "Nev Müselman" olarak tanınmıştır.⁴⁹¹

Zehebi'nin bildirdiğine göre Celaleddin III. Hasan, halifeye elçisiyle birlikte 200 fedâi ile üzerinde kelime-i şهادet yazan bir bayrak göndermiştir. Alamut heyeti bu bayrakla birlikte kelime-i şهادeti bağırarak Bağdat sokaklarında dolaşmıştır.⁴⁹²

Celaleddin III. Hasan bütün çabalarına rağmen zamanın Sünnî İslâm dünyasının en güçlü hükümdarı Harezmsah Alâeddin Muhammed'den aynı sıcak ilgiyi görememiştir. Hatta Halife Nâsır li-Dinillâh ile Celaleddin III. Hasan arasındaki yakın ilişki, Harezmsah tarafından halifeye karşı yöneltilen en büyük suçlamalardan biri olacaktır.

Alamut hâkimi Celaleddin III. Hasan, İslâm şerâitini kabul ettiğini ilan edince, Alamut'a komşu olan Kazvin halkı bu korkunç düşmanların ihtidasını şüpheyle karşılamışlardır. Celaleddin III. Hasan ihtidasında samimi olduğunu ispatlamak üzere, Kazvin şehri ileri gelenlerinden müteşekkil bir heyetin Alamut'a gelerek Alamut kütüphanesini teftiş edebileceğini, heyetin tasvip etmediği eserleri çıkarıp, yakacağını duyurmuştur. Celaleddin III. Hasan gerçekten Kazvin delegelerinin önünde onların Alamut kütüphanesinden ayıklayıp çıkardıkları eserleri yaktırıştır. Daha sonra Celaleddin III. Hasan, Kazvin heyetine İslâm şerâitini ve hükümlerini kabul ettiğini, atalarının ve geçmişlerinin dalalet ve sapıklıklarından kurtulduğunu beyan ettiği bir ahidnâme vermiştir. Celaleddin III. Hasan yazdırdığı ahidnâmede babası ve dedesinin adının geçtiği yerlere "Allah kabirlerini ateşle

⁴⁹⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yan*, VIII/2, 555; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 357; Ebü'l-Ferec, a.g.e., II, 494; Cüveynî, a.g.e., III, 141-142; Zehebi, *Târîh*, XIII, 24; Yâfî, a.g.e., IV, 13; İbnü'l-Furât, a.g.e., I, 120; Barthold, *Halife-Sultan*, s. 66-67; Çakmak, a.g.m. s. 10.

⁴⁹¹ Wilferd Madelung, "İsmâîlîlik: Eski ve Yeni Davet", Dini Araştırmalar Der., Mayıs-Ağustos 2006, sy. 25, s. 285; Farhad Daftary, a.g.e., s. 96.

⁴⁹² Zehebi, *Târîh*, XIII, 691.

doldursun” ifadesini yazdırmış, ayrıca Kazvin heyetinin önünde atalarına ve İsmâîlî dâilere beddua ve lanet etmiştir.⁴⁹³

Celaledin III. Hasan’ın İslam şerâitine dönüşü, Ehl-i sünnet ve onun lideri sayılan Abbâsî halifesi ile anlaşması tarihçiler tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bazı tarihçilere göre Celaledin III. Hasan’ın çabaları gerçek bir ihtidanın, geçmişlerin yanlış, inanc ve adetlerinden vazgeçmenin ve kendi halkını gerçek İslâm’a döndürmenin bir ifadesidir. Ancak tarihçilerin diğer bir kısmına göre ise Celaledin III. Hasan’ın ihtidası siyasî ve politik bir durum, riyakârlık ve takıyyenin bir eseridir. Zira babası ve dedesi uygulamaları ile bütün İslâm dünyasının tepkisini çekmiş, İsmâîlîler bölge hükümdarlarının saldırı ve takibatlarına maruz kalmışlardır. Celaledin III. Hasan, politik bir manevra ile ihtidasını ilan ederek, İsmâîlîlerin aleyhine olan umumi havayı İsmâîlîlerin lehine çevirmiştir.⁴⁹⁴

Sünnî İslâma döndüğünü ilan eden Celaledin III. Hasan 608/1211 yılında annesini ve kızını da haca göndermiştir. Bağdat’a halifenin yanına uğrayan Celaledin III. Hasan’ın heyetine, halife tarafından Harezmi heyetinden daha fazla iltifat edilmiş, İsmâîlî heyeti, protokolde Harezmi heyetinden daha öne alınmıştır.⁴⁹⁵

Celaledin III. Hasan’ın annesi hacda iken Mekke emîri Katade b. İdris’in amcasının oğlu bir Bâtînî fedâi tarafından öldürülmüştür. Hedefin kendisi olduğunu amcasının oğlunun yanlışlıkla öldürüldüğünü düşünen emîr Katade, Irak hacılarının üzerine asker sevk etmiştir. Çok sayıda Iraklı hacı Katade b. İdris’in askerleri tarafından öldürülmüş, mallarını yağmalanmıştır. Irak hacılar perişan bir şekilde hac ibadetini yerine getiren Salâhaddin Eyyübî’nin kız kardeşi Rebia Hatun’a sığınmışlardır. Rebia Hatun refakatinde bulunan Emîr Salar vasıtasıyla Katade b. İdris’den Iraklı hacıları rahat bırakmasını istemiştir. Emîr Katade, Salar’a Bâtînî fedâinin gerçek hedefinin kendisi olduğunu, suikastin halifenin isteği ile gerçekleştirildiğini iddia etmiştir. Emîr Salar’ın tehditleri neticesinde Katade b. İdris, öldürülen amcasının oğlu için 100 bin dinar kan bedeli karşılığında Iraklı hacıları

⁴⁹³ Cüveynî, a.g.e., III, 141-142; Waterson, a.g.e., 218.

⁴⁹⁴ Ebû Şâme, *Terâcim*, s.78-81; Cüveynî, a.g.e., III, 143; Zehebi, *Târîh*, XIII, 691; Lewis, *Haşîşiler*, s.69.

⁴⁹⁵ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 356; İbnü'l-Furât, a.g.e., V, 120; Nesevî, a.g.e., s. 12; Cüveynî, a.g.e., II, 99.

rahat bırakmayı kabul etmiştir. Celaleddin III. Hasan'ın annesi ancak 30 bin dinar ödeyebilmiştir. Katade b. İdris'in adamlarının Iraklı hacılardan yağmaladığı malların bedeli ise bir milyon dinar civarındaydı. Emîr Katade her ne kadar olayların müsebbibi olarak halifeyi suçlasa da bir mektup göndererek olan olaylardan dolayı halifeden özür dilemeyi ihmal etmemiştir.⁴⁹⁶

Halife Nâsır li-Dinillâh, İsmâîlî fedâileri rakiplerini bertaraf etmek ve istihbarat toplamak için kullanmıştır. Harezmsah Tekiş'in veziri Nizamü'l-mülk, Irak-ı Acem valisi Ağlamış, Mekke şerifinin kardeşi, İsmâîlî suikastçilerce öldürülmüş, bu suikastlerin Halife Nâsır li-Dinillâh'ın isteği ile yapıldığı iddia edilmiştir.⁴⁹⁷

Halife Nâsır li-Dinillâh, Irak-ı Acem'e hâkim olan Emîr Mengli'ye karşı Azerbaycan hâkimi Özbek ve İsmâîlî lideri Celaleddin III. Hasan ile ittifak kurmuştur. Bu sefere Celaleddin III. Hasan bizzat katılmıştır. İlk defa bir Bâtînî şeyhi ordusunun başında korunaklı Alamut kalesinden uzaklaşmıştır.⁴⁹⁸ Mengli'yi bertaraf eden müttefikler onun hâkim olduğu bölgeleri aralarında paylaşmışlardır. Halife kendi hissesine düşen toprakları Emîr Ağlamış'a iktâ olarak vermiştir. Hâkim olduğu topraklarda Harezmsah Muhammed adına hutbe okutan Emîr Ağlamış'ın, Alamut'tan gönderilen İsmâîlî fadailerce öldürülmesi, Ağlamış'ı halifenin öldürttüğü söylentisinin çıkmasına sebep olmuştur.⁴⁹⁹

Mengli üzerine tertip edilen seferden sonra Alamut kalesine dönen Celaleddin III. Hasan, Gilan hâkiminin kızıyla evlenmek istemiştir. Celaleddin III. Hasan'a güvenemeyen Gilan hâkimi halifenin kefil olması halinde kızını Celaleddin III. Hasan'a vereceğini bildirmiştir. Halifenin araya girmesi Celaleddin III. Hasan, Gilan prensesi ile evlenmiş, bu evlilikten bir sonraki Alamut şeyhi Alâeddin dünyaya gelmiştir.⁵⁰⁰

⁴⁹⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 356; Ebu Şâme, *Ravzateyn*, V, 121; İbnü'l-Furât, a.g.e., V, 120; Devâderî, a.g.e., VII, 172; Yâfiî, a.g.e., IV, 13; Makrîzî, a.g.e., I, 294.

⁴⁹⁷ Ferhad Daftary, *İsmaililer: Târihleri ve Öğretileri*, İstanbul, 2005, s. 569.

⁴⁹⁸ Cüveynî, a.g.e., III, 143.

⁴⁹⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., XII, 316; Nesevî, a.g.e., s. 3; Cüveynî, a.g.e., II, 99.

⁵⁰⁰ Cüveynî, a.g.e., III, 144.

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın, İslâm dünyasına hâkim hükümdarlar ve devlet adamları için korkunç bir tehdit olan İsmâilî-Batînî fedâilerden siyasî hedeflerini gerçekleştirmesi için istifade etmesi, halifenin gücünü ve heybetini artırmıştır. Bâtınîlerin İslâm dünyasına hâkim olan devlet adamlarının en yakınlarına kadar sızlamaları ile alakalı ilginç hikâyeler anlatılmaktadır. Bir defasında Halife Nâsır li-Dinillâh'ın mücadele halinde olduğu Harezmşah Celaleddin'e Alamut'tan bir elçilik heyeti gelmiştir. Alamut elçilik heyeti Harezmşah'ın veziri Şerefü'l-mülk tarafından ağırlanmıştır. Alamut elçisi biraz da Harezmşah'ın vezirinin gözünü korkutmak amacıyla şöyle demiştir: “Sizin buradaki ordunuzda, o kadar çok fedâilerimiz vardır ki hasekilerinizden ayırt edilemez. Bir kısmı sultanın kapıcıbaşı tarafından istihdam edilirken, bir kısmı da senin ahırlarında hizmet vermektedir.” Vezir, İsmâilî fedâilerin bir kısmını görmek isteyip ısrar edince, Alamut elçisinin çağrısı üzerine Vezir Şerefü'l-mülk'ün hizmetkârlarından beş İsmâilî ortaya çıkmıştır. Karşılaştığı durum karşısında dehşete düşen vezir, sırtından kaftanını çıkararak: “Bütün bunlar neden? Şeyh benden ne istiyor? Onun benim canımı alması için bir hata ya da kusur mu işledim? Ben sultanın kölesi olduğum kadar onun da kölesiyim. İşte ben elinizdeyim, istediğinizi yapın” demiştir. Bu olaydan haberdar olarak vezirine çok öfkelenen Sultan Celaleddin, ortaya çıkan beş fedâinin vezirin çadırının önünde yakılmasını emretmiştir. İsmâilî fedâiler ateşe kendi istekleri ile atlamışlar, yanarken de; “Biz Üstad-ı azam'ın dostlarıyız” diye haykırmışlardır. İsmâilî fedâilerinin cesareti ve şeyhlerine olan bağlılıkları herkesi dehşete düşürmüştür. Alamut şeyhi, Harezmşah Celaleddin'in beş fedâiyi yaktırmasından vezir Şerefü'l-mülk'ü sorumlu tutmuş, Şerefü'l-mülk her bir fedâi için 10 bin dinar ceza ödemiş, ayrıca Alamut hâkiminin Harezmşah'a ödediği yıllık 30 bin dinar vergiyi 10 bin dinara düşürmüştür.⁵⁰¹

Buna benzer bir olayda Salâhaddin Eyyübî ile alakalı olarak anlatılmaktadır. Suriye İsmailî reisi Salâhaddin Eyyübî'ye bir elçi göndermiştir. Salâhaddin Eyyübî birkaç defa İsmâilîlerin suikastına maruz kaldığı için elçinin tedbirli bir şekilde huzuruna alınmasını emretmiştir. Salâhaddin Eyyübî'nin huzuruna alına İsmâilî elçisi reisinin gönderdiği mesajı sadece sultana söyleyebileceğini, huzurda bulunanların

⁵⁰¹ Lewis, a.g.e., s. 73.

dışarıya çıkarılmasını istemiştir. Salâhaddin Eyyübî, İsmâilî elçisine güvenmeyerek, en güvendiği iki memlûkünün yanında kalmasını emretmiş; “Bu memlûkler benim oğullarım gibidir. Bunlar benden asla ayrılmazlar, ne söyleyeceksen bunların yanında söyle, ya da çek git” demiştir. Bu söz üzerine İsmâilî elçisi sultana bu derece yakın olan memlûklere dönerek; “Şayet ben size Üstad-ı azam adına sultanı öldürmenizi emretseydim. Bu emri yerine getirir miydiniz ?” diye sorması üzerine memlûkler kılıçlarını çekerek emre hazır olduklarını söylemişlerdir. Karşılaştığı manzara karşısında şaşkına dönen Salâhaddin Eyyübî, İsmâilîlerle saldırmazlık anlaşması yapmıştır. Daha sonra İsmâilî elçisi deşifre olan iki İsmâilî fedâiyi de alarak Salâhaddin Eyyübî'nin yanından ayrılmıştır.⁵⁰²Bu iki örnek İsmâilîlerin devrin en güçlü sultanlarının ordusuna ve en yakınlarına kadar sızmış olduklarını göstermesi açısından çok önemlidir.

Celaledin III. Hasan 618/1221 yılında vefat ettikten sonra yerine dokuz yaşındaki oğlu III. Muhammed “Alâeddin” ünvanıyla Alamut şeyhi olmuştur. III. Muhammed ilk olarak babasını zehirledikleri gerekçesi ile babasının Sünnî eşlerini ve halasını idam ettirmiştir. III. Hasan'ın ölümünden sonra Nizarî-İsmailîler Sünnîliğe geçiş kararını resmen geri almadıysa da yavaş yavaş Sünnî uygulamaları bırakıp, İsmâilî kimliklerine geri dönmüşlerdir.⁵⁰³

İsmâilî liderinin halifeyle anlaşma yapması her iki taraf açısından da iyi olmuştur. Halife, İslâm dünyasında son derece etkin olan bu gizli örgütten gerektiğinde istihbarat gerektiğinde düşmanlarından kurtulmak için istifade etmiş, İsmâilîler ise halife ile anlaşarak Müslüman devlet adamlarının takibatından kurtulmuşlardır.

7. Diğer Devletler ile İlişkiler

Halife Nâsır li-Dinillâh döneminin güçlü İslâm devletlerinden biri de Gur Devleti idi. Gurlular, Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da hüküm süren dağlı

⁵⁰² Lewis, a.g.e., s. 93.

⁵⁰³ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 429; Zehebi, *Târih*, XIII, 541.

kabilelerin oluşturduğu bir konfederasyondur. En parlak dönemlerini Sultan Gıyasüddin Muhammed ve kardeşi Şihabüddin Muhammed'in dönemlerinde yaşamışlardır. Gurlular, Harezmsahlara ile bölgenin hâkimiyeti için mücadele halindeydiler. Halifeye rakip ve düşman olan Harezmsahlara karşı Gurlular, Abbâsî hilafetinin yanında bulunuyorlardı. Halife Nâsır li-Dinillâh, Selçuklulardan sonra siyasî bağımsızlığının önüne dikilen Harezmsahlara karşı Gurlulardan hilafetin hakkını koruması için yardım istemiştir. Hatta bu konuda halifenin Karahıtayları bile kışkırttığı kaynaklarda yer almaktadır.⁵⁰⁴ Halife Nâsır li-Dinillâh Harezmsahların gücünü dengeleyecek yegâne kuvvet olarak gördüğü Gurlular ile iyi ilişkiler kurmaya önem vermiştir. Bu amaçla her iki taraf arasında hemen hemen her yıl elçi teatisinde bulunulmuştur. 600/1203 yılında Bağdat'a gelen Gur elçisi Mecd Ebu'l-Fütüh Gur sultanı Şihabüddin'in bağlılığını halifeye sunmuştur. Bağdat'ta bulunduğu süre içinde birçok camide halka vaaz ve nasihat veren el- Mecd, bir vaazında Bağdat halkının en büyük nasibinin halife ile aynı şehirde yaşamak olduğunu şu şiirle dile getirmiştir.

“Ey güzel vadinin insanları gözünüz aydın olsun, sizler sonsuz cennet bahçelerindesiniz, Bize de bu bahçeden su verin, bizler susuz haldeyken siz su içindesiniz.”⁵⁰⁵

Halifenin kışkırtması ile başlayan ve yıllarca süren Gur- Harezmsah mücadelesi sonucu Gur devleti Harezmsahlara tarafından 612/1215 tarihinde yıkılmıştır.

Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde Hicaz bölgesinde Mekke merkez olmak üzere Ehl-i beyt'ten Şerif Katade b. İdris el-Alevî hüküm sürüyordu. Katade b. İdris Halife Nâsır li-Dinillâh'ın adını hutbede okutmuyor, Abbâsî hanedanını hilafeti kendilerinden çalan gâsıplar olarak görüyordu. Ayrıca kendisinin hilafete en-Nâsır'dan daha layık olduğunu iddia ediyordu. Mekke'de Sünnî ezanı yerine Şîî ezanı okunuyordu.⁵⁰⁶

⁵⁰⁴ Bkz. Harezmsahlara İlişkiler

⁵⁰⁵ İbnü's-Sâî, *Câmiu'l-Muhtasar*, IX, 97.

⁵⁰⁶ Ebu Şâme, *Terâcim*, s. 182; Zehebî, *Târih*, XIII, 514.

608/1211 yılında Mekke emîri Katade b. İdris'in amcasının oğlu Bâtînî bir fedâinin suikasti sonucu öldürüldü. Bu esnada Alamut İsmâilî Şeyhi Celaleddin III. Hasan'ın annesi ve kız kardeşi de hac ibadeti için Mekke'de bulunuyordu. Katade b. İdris fedâinin asıl hedefinin kendisi olduğunu, fedâinin halife tarafından görevlendirildiğini iddia ederek Alamut hacılarının da içinde bulunduğu Irak hacılarına saldırdı. Saldırı sonucu çok sayıda Iraklı hacı öldürüldü ve malları yağmalandı. Katade b. İdris bütün Iraklı hacıları öldürmek niyetindeydi. Iraklı hacılar Katade b. İdris'in takibatından o esnada hac ibadetini yerine getiren Salâhaddin Eyyübî'nin kız kardeşi Rebia Hatun'un araya girmesiyle kurtulabildiler.⁵⁰⁷

Mekke emîri Katade b. İdris'in vefatından sonra oğlu Hasan Mekke emîri oldu. Hasan b. Katade, insanlar tarafından sevilmeyen bir yöneticiydi. Emîr olabilmek için babasını ve amcasını öldürmüştü. 618/1221 yılında halife memlûklerinden Akbaş'ı hac emîri olarak görevlendirmişti. Hac emîrliği esnasında Katade b. İdris'in oğulları Hasan ve Racih'in iktidar savaşının arasında kalan Emîr Akbaş, Hasan b. Katade tarafından öldürüldü.⁵⁰⁸ Akbaş'ın ölümüne çok üzülen Halife Nâsır li-Dinillâh, Iraklı hacıları karşılama merasimine katılmadı. Her ne kadar Hasan b. Katade halifeye bir mektup yazarak Akbaş'ın ölümünden dolayı özür dilese de Halife Nâsır li-Dinillâh, Eyyübî sultanı Kâmil'den Mekke emîri Hasan b. Katade'nin cezalandırılmasını istedi. Eyyübî sultanı Kâmil'in emriyle harekete geçen Yemen valisi Melik Mesud 620/ 1221 tarihinde Mekke şehrini ele geçirerek Hasan b. Katade'yi öldürdü.⁵⁰⁹

Her ne kadar Halife Nâsır li-Dinillâh'ın arası Mekke emîrleri ile iyi olmasa da her yıl halifenin gönderdiği örtü Kâbe'ye örtülüyordu. Halife Nâsır li-Dinillâh beyaz olan Kâbe örtüsünün siyah olarak değiştirilmesini emretmiştir. Kâbe örtüsünün dört tarafında halifenin adı yazıyordu.⁵¹⁰

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Haçlılarla direkt bir ilişkisi olmamıştır. Bazı tarihçiler halifenin Salâhaddin Eyyübî'nin Haçlılara karşı yardım çağrısına halifenin

⁵⁰⁷ Bkz. Batınilerle İlişkiler

⁵⁰⁸ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 426; Ebu Şâme, *Terâcim*, 187; Zehebi, *Târîh*, XIII, 288;

⁵⁰⁹ İbn Vâsıl, a.g.e., IV, 125.

⁵¹⁰ Ebu Şâme, *Terâcim*, s. 219.

bilerek olumlu cevap vermediğini iddia etmektedirler. Buna göre Haçlı orduları mağlup edildiği takdirde Salâhaddin Eyyübî'nin Irak bölgesine yöneleceği endişesi taşıyan halife, Salâhaddin Eyyübî'nin Haçlılarla meşgul olmasını istiyordu. Bazı tarihçiler ise halifenin Haçlılara karşı yardım teklifini Salâhaddin Eyyübî'nin kabul etmediği iddia etmektedirler. Salâhaddin Eyyübî, halifenin iç işlerine karışmasından rahatsız oluyordu. Halifenin Haçlılara karşı yardım teklifini kabul ettiği takdirde halifenin sıradan bir valisi konumuna düşeceği endişesini taşıyordu. Buna karşılık Halife Nâsır li-Dinillâh, Salâhaddin Eyyübî'nin en sıkışık ânı olan III. Haçlı seferinde Salâhaddin'e petrol bombası üreten bir askeri teknik heyeti yardıma göndermiştir.⁵¹¹

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın siyasî gücü Kuzey Afrika'ya kadar yayılmıştı. Tunus civarında bir beylik kuran ve Eyyübî istilasına karşı direnen Yahya el-Mayurkî 604/1207 yılından halifeye bir elçi göndererek halifeye bağlılığını bildirmiş ve Eyyübî istilasının durdurulması konusunda yardım istemiştir.⁵¹²

Halife Nâsır li-Dinillâh Abbâsî hilafetinin bağımsızlığını sağlayabilmek için büyük çaba sarfetmiştir. Abbâsî Devleti için tehlikeli olarak gördüğü devletlerin karşısına düşman olarak diğer bir güçlü devleti dikerek onların birbiri ile mücadele etmesini sağlamış, böylece Abbâsî hilafetinin bağımsızlığını korumaya çalışmıştır. Halifenin düşmanını düşmanı ile yok et politikası son derece etkili olmuş, halifenin siyasî manevraları neticesinde Irak Selçuklu Devleti, Gur Devleti ve hatta Harezmsahlar Devleti gibi dönemin büyük devletleri tarih sahnesinden silinmişlerdir. Siyasî düzlem tam halifenin istifade edebileceği bir hal almışken ortaya çıkan Moğol istilasını her şeyi alt üst etmiştir. Moğollar karşılarında güçlü bir direniş olmaksızın bütün Orta Asya ve Ortadoğuyu istila etmişlerdir. Moğol istilasının başarıya ulaşmasında Moğolların askerî gücünün yanında halifenin halifenin uygulamış olduğu dış politikanın sonucunda güçlü islâm devletlerinin de yıkılmış olmasında etkili olmuştur.

⁵¹¹ Bkz. Eyyübîlerle İlişkiler

⁵¹² İbnü' -Sâî, *Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 158.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HALİFE NÂSİR Lİ-DİNİLLÂH DÖNEMİNDE MÂLÎ DURUM VE BAYINDIRLIK FAALİYETLERİ

Halife Nâsır li-Dinillâh dönemi Abbâsîlerin dış güçlere karşı bağımsızlık mücadelesi yaptıkları bir dönemdir. Devletin kaynakları daha ziyade devrin büyük devletlerine karşı devletin bağımsızlığını korumak için harcanmıştır. Yinede halife Nâsır li-Dinillâh 46 yıllık hilafeti boyunca başta başkent Bağdat olmak üzere hâkim olduğu bölgeleri mamur hale getirebilmek için büyük çabalar sarfetmiştir. Bu amaçla yeni medreseler, ribatlar, kütüphaneler açılmış, eskileri ise tamir edilerek yeniden faal hale getirilmiştir.

1. Nâsır li-Dinillâh Dönemi Mâlî Durum

Irak'ta Selçuklu hâkimiyeti yıkılınca Halife Nâsır li-Dinillâh Abbâsî Devleti'ni güçlendirmek üzere mâlî, siyasî, içtimaî reformlara girişmiştir. Güçlü devletin güçlü bir ekonomik yapıya bağlı olduğunu bilen Halife Nâsır li-Dinillâh sıkı bir mâlî politika izlemiştir.

Devletin gelir getirici kalemlerini artırmak isteyen halife, yıllardır Irak'ta vuku bulan karışıklıklar nedeniyle azalmış olan tarımsal üretimi artırmak amacıyla arazi reformu gerçekleştirmiş, harap olan tarım arazilerini yeniden tarıma kazandırmak amacıyla devlet adamlarına iktâ olarak vermiştir. Doğal felaketler sonucu kullanılamaz hale gelen tarımsal sulama kanallarını ve sel setlerini yeniden tamir ettirmiş, tarımsal vergi kayıtlarını güncellemiş, harap olan bahçe ve tarlalardan vergi alımını durdurmuştur. Halife Nâsır li-Dinillâh tarımsal alanda çalışan nüfusu artırmak amacıyla hapishanelerde bulunan mahkûmlara arazi ve para vererek onlara ikinci bir hayat imkânı sağlamış, böylece hem üretime katkı sağlanmış hem de mahkûmlar sosyal hayata adapte edilmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın tarımsal reformları sonucu devletin kasasına giren vergi geliri de artmıştır. Öyle ki Nâsır li-

Dinillâh'dan önce Bakuba'dan yıllık 35 bin dinar tarımsal vergi alınırken tarımsal reformlardan sonra 300 bin dinar vergi alınmaya başlanmıştır.⁵¹³

Halife Nâsır li-Dinillâh çarşı ve pazar satıcılarını da rahatlatmak için zaman zaman vergi indiriminde bulunmuştur. 604/1207 yılında Bağdat pazarlarından alınan yaklaşık yıllık 200 bin dinar değerindeki vergi kaldırılmıştır. Halife Nâsır li-Dinillâh piyasaya da müdahale ederek gıda fiyatlarının yükselmesini engellemiştir. Bağdat'ta gıda fiyatlarının yükselmesi üzerine halife, devlet tahıl depolarından piyasaya tahıl satmış, ayrıca askerlerin maaşlarını tahıl cinsinden ödeyerek piyasada mal arzını artırmış, tahıl fiyatlarının yükselmesini engellemiştir.⁵¹⁴

Halife Nâsır li-Dinillâh takip ettiği sıkı mâlî politika nedeniyle tarihçiler tarafından her ne kadar cimrilikle itham edilse de takip etmiş olduğu mali politikayla devletin vergi gelirini artırmıştır. Çarşı, pazardan alınan vergileri de azaltarak ticareti canlanmasını zemin hazırlamıştır.

Bazı tarihçiler ise Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Abbâsî hilafetini bağımsız kılma uğruna Irak bölgesini savaş alanına çevirdiğini iddia etmektedirler. Abbâsî hilafetinin bağımsızlığını sağlamak için Selçuklular, Harezmîler ve Moğollarla savaşmıştır. Halife Nâsır li-Dinillâh çağın en güçlü devletleriyle mücadele edebilmek için halka ağır vergiler yüklemiş, bu durum halkın ekonomik olarak çökmesine sebep olmuştur.⁵¹⁵ Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Celaleddin Harezmşah'a karşı Bağdat'ı savunmak amacıyla halka bir milyon dinar dağıtması, halifenin dış güçlerle mücadelesinin Abbâsî hazinesine ne kadar ağır yük yüklediğini göstermesi açısından önemlidir.⁵¹⁶

1.1. Devletin Gelirleri

Abbâsî Devleti'nin gelir kaynakları ve vergi sistemi oldukça iyi bir şekilde kurumsallaşmıştı. Devletin vergi gelirlerinin büyük kısmı zekât, öşür, haraç ve gümrük vergileri gibi üretim ve ticarete bağlı halk gelirlerinden oluşuyordu. Bu

⁵¹³ Hüseyin Ali Kays Muhammed el-Kaysî, a.g.e., s. 56.

⁵¹⁴ İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 229-230.

⁵¹⁵ Abdülkerim Hatamileh, "*Cuhûdu Halife Nâsır li- Dinillâh fi İnhâi Nüfûzi's-Selcûkiyye*" Silsiletü Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye, Yermük, 2003, sy. 20, s. 953.

⁵¹⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zâman fi Târîhi'l-A'yân*, VIII/2, 634; Yâfî, a.g.e., IV, 40.

temel gelirlerin dışında Abbâsî hazinesinin iltizam geliri, cizye, haram servete el koyma, varisi kalmayan kişilerin mirasının hazineye devri, devlet işletmeleri geliri, olağanüstü durum vergileri ve vakıf gelirleri gibi gelirleri de bulunuyordu.

1.1.1. Zekât: Müslümanlardan alınan bir çeşit servet vergisidir. Belli bir malın bir kısmının Allah rızası için belli grup insanlar verilmesidir. Zekât İslâm'ın beş temel esasından biri olup hicrî ikinci yılda farz kılınmıştır. Hz. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde ve sonraki devirlerde zekât tahsil ve dağıtımı büyük oranda devlet memurları eliyle gerçekleştirilmiştir. Hz. Osman'ın gizli malların zekâtının ödenmesini mal sahiplerine bıraktığı, sahâbenin de bu uygulamayı benimsediği kabul edilir. Daha sonraki dönemlerde uygulama toprak mahsulleri, hayvanlar, madenler gibi açık malların zekâtının devlet eliyle toplanıp dağıtılması; altın, gümüş, para, ticaret malları gibi gizli malların zekâtının ise mükellef tarafından verilmesi tarzında şekillenmiştir. Ancak mükellef kendi vermesi gereken zekât borcunu ödemediğinde devletin zorla alıp dağıtma yetkisinin bulunduğu da ifade edilmiştir.⁵¹⁷ Zekâta tabi mallar; altın, gümüş, hayvanlar, tahıllar, meyveler, ticaret ve benzeri faaliyetlerden elde edilen gelirler, madenler ve benzeri faaliyetlerden elde edilen gelirlerdir. Zekâtın miktârı genel olarak 1/40 oranındadır. Hayvanlarda ise özel olarak hayvanın cinsine göre özel olarak belirlenmiştir.

1.1.2. Öşür: sözlükte onda bir anlamına gelen öşür, zirâî mahsulâtın alınan vergiye denir. Öşür zirâî mahsulâtın zekâtıdır. Topraktan elde edilen mahsulâtın miktarının 650 kg olan nisap miktarını aşması halinde öşürün verilmesi zorunludur. Buna göre toprak emek sarf edilmeksizin yağmur, dere, ırmak ve bunların kanallarıyla sulanıyorsa toraktan alınan mahsulün 1/10'u, kova, dolap veya ücretle alınan su ile sulanıyorsa öşür 1/20 olarak verilir.

1.1.3. Harac: sözlükte toprak geliri anlamına gelen harac, İslâm hukukunda, savaş veya barışla fethedilip gayr-i müslimlerin elinde bırakılan araziden elde edilen vergidir. Harac vergisi iki türlü tayin edilir. Harac-ı mukaseme, yerin durumuna göre anlaşmaya bağlı olarak 1/10'dan 1/2 oranına kadar alınan ürün vergisidir. Harac-ı muvazzaf ise araziye göre kesim usulüne şeklinde belirlenen toprak vergisidir. Harac

⁵¹⁷ Erkal, Mehmet, "Zekât", DİA, XLIV, 206.

arazisini sahibi Müslüman dahi olsa haracî arazi aynı statüsünü korur, harac öşüre dönüşmez.

1.1.4. Cizye: İslâm devletinde yaşayan gayr-i müslimlerin erkeklerinden alınan baş vergisidir. Cizye vergisinin miktarı konusu İslâm mezhepleri arasında tartışmalı olmakla beraber genellikle düşük gelirlilerden yıllık 12 dirhem, orta gelirlilerden 24 dirhem ve zengin gayr-i müslimlerden 48 dirhem alınmaktadır.

1.1.5. Uşûr (Gümrük Vergisi): Ticaret mallarından bazen devletlerarası sınırlarda bazen de devlet içi sınırlardan geçişte alınan ticaret vergisine gümrük vergisi denir. Müslüman ülkede gümrük vergisinin tespitinde tâcirin Müslüman, zimmî* ya da müste'men** oluşu esas alınmıştır. Buna göre Müslümanlar için gümrük vergisi zekât miktârı olan %2,5 alınırken zimmîden %5, müste'menden %10 gümrük vergisi alınmıştır. Ancak ticaret yapılan gayr-i müslim devletin Müslüman tüccarlardan aldığı gümrük vergisi biliniyorsa mütekabiliyet esasına bağlı olarak, o ülkenin uyruğuna sahip tüccardan aynı miktarda vergi alınmıştır. Tâcirlerin hanımlarından çocuklarından ve ticaret malını taşıyan yük hayvanlarından vergi alınmazdı. Değeri 200 dirhem veya 20 miskalden** az olan ticaret mallarından da gümrük vergisi alınmazdı.

1.1.6. Müsâdere: Abbâsî Devleti'nde halka zulmettiği veya görevini kötüye kullandığı gerekçesiyle görevinden azledilen devlet görevlilerin mallarına devlet tarafından el konulmaktaydı. Halife Nâsır li-Dinillâh hilafet makamına oturmasının akabinde kendi yerine kardeşinin halife olmasını isteyen Vezir İbnü'l-Attâr ve birkaç emîri idam ettirerek, mallarına da el koymuştur. Halife Nâsır li-Dinillâh tarafından 578/1183 yılında idam ettirilen Basra valisi İbnü's-Satrancî'nin bütün mallarına el konulmuştur.⁵¹⁸ Halife tarafından 583/1187 tarihinde görevinden azledilerek idam ettirilen Üstadü'd-Dâr Mecdüddin İbnü's-Sâhib'in de mallarına konulmuştur. Gayr-i

* İslâm ülkesinde devletin himaye ve güvencesinde yaşayan gayrimüslim vatandaş. Bkz. Diyanet Dinî Kavramlar Sözlüğü, s. 716.

** İslâm ülkesine girmek isteyen gayr-i müslim yabancı. Bkz. Diyanet Dinî Kavramlar Sözlüğü, s. 144.

** 4.009 gr. altın ağırlığında ölçü birimidir. 20 miskal 80.18 gr. altın zekat nisap miktârıdır. Bkz. Diyanet Dinî Kavramlar Sözlüğü, s. 447.

⁵¹⁸ Eyyübî, a.g.e., s. 197.

menkullar hariç İbnü's-Sâhib'in sarayında el konulan para miktârı 1 buçuk milyon dinardan fazlaydı.⁵¹⁹ 604/1207 yılında görevinden alınan Hâcibü'l-Hüccab Şerefüddin Kanber b. en-Nâkîd'in bütün mallarına el konulmuştur.⁵²⁰ Yine aynı yıl görevinde azledilen Vezir İbn Mehdî el-Alevî'nin bütün mal varlığına el konulmuştur. Ma'zul vezirin el konulan mallarının değeri 500 bin dinar civarındaydı. Vezirin hazinesinden halifenin hazinesinde dahi olmayan mücevherat çıkmıştır.⁵²¹

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın hazine sorumlusu olarak tayin ettiği Celaleddin b. Yunus'a vermiş olduğu talimatnâmede şöyle demiştir: “Bir işe talip olacak, işin sonunda başına ne geleceğine önceden bir baksın. İşin başında geri çekilmek sonunda pişman olmaktan iyidir. İyi olanlar düşmanın sözüne bakılarak görevden alınmazlar. Her nasihat edene bir düşman bulunur. İhanet etmeyenin malına dokunulmaz. Müsâdere zalimin karşılığıdır. İşlerinde iffet ve korku senin iki yoldaşın olsun.”⁵²²

Halifenin azlettiği ve çoğu zaman idam ettirdiği devlet memurlarından müsâdere edilen malların miktârına bakıldığı zaman bu gelir kaleminin Abbâsî hazinesi için muazzam bir gelir olduğu görülecektir.

1.1.7. İltizam: iltizam devletin vergi toplama hakkını önceden ödenen belli bir ücret karşılığında başkasına devretmesidir. Bu usule kefâle, kabâle, mukâtaa veya damân isimleri de verilmektedir. Devletin topladığı vergiyi önceden ödeyecek olan dâmin ile anlaşma vezir ve Divânü'l-harac görevlileri tarafından gerçekleştirilirdi. Damanlık anlaşması halifenin onaylaması ile yürürlüğe girerdi. Dâmin zarar dahi etse taahhüt ettiği meblağı ödemek durumundaydı. Aksi halde bütün mallarına el konulurdu.

Dâminler bölgelerindeki vergi artırıcı hizmetleri yerine getirmek zorundaydı. Sulama kanalları açmak, kanalları tamir etmek, köprüler yapmak, köylülere tohum ve

⁵¹⁹ Zehebî, a.g.e., XII, 672.

⁵²⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, age, VIII/2, 536; Ebu Şâme, *Terâcim*, s. 93; Zehebî, *Târih*, XIII, 92:

⁵²¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e, X, 642; Ebu Şâme, *Terâcim*, s. 61; İbnü'l-Furât, a.g.e., V, 62-63; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fî Târihi'l-A'yan*, VIII/2, 533.

⁵²² Zehebî, *Târih*, XIII, 692.

hayvan desteği sağlamak dâminin yerine getirmesi gereken görevlerdendi. Dâmin bu yolla harcadığı paraları taahhüt ettiği meblağdan düşerdi.

Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde de iltizam usulü uygulanmıştır. Halifenin huzurunda yapılan bir pazarlıkla Hille şehri yıllık 100 bin dinar karşılığında İbrahim b. İbrahim'e iktâ edilmiştir.⁵²³ Yine 597/1201 tarihinde Basra şehri yıllık 1 buçuk milyon dinar karşılığında Emîr İmadüddin Tuğrul'a iktâ edilmiştir.⁵²⁴

Saymış olduğumuz gelir kalemlerinin dışında Abbâsî hazinesi ganimet, mirasçısı kalmayanların mirasının devlet hazinesine kalması, devlet işletmeleri gelirleri ve vakıf gelirleri gibi gelir kalemleri de bulunuyordu.

1.2. Devletin Giderleri

Abbâsî hazinesinin giderleri devlet başkanının harcama yetkisine göre ikiye ayrılıyordu. Zekât gibi bazı hazine gelirlerinin tasarrufu naslarla belirlenmiş olduğundan başka yerlere sarf edilmesi mümkün değildi. Zekât gelirlerinin nerelere harcanabileceği Tevbe süresinin 60. ayet-i kerimesinde tespit edildiğinden başka yerlere sarf edilmesi mümkün değildir. Devlet başkanı zekât gelirlerinin muhafazası ve zekât verilecek kimselere ulaştırmakla yükümlüdür. Ancak devlet başkanı ayet-i kerime ile tespit edilen zekât verilecek gruplara zekât gelirlerinden dilediği kadar ayırmakta serbesttir. Zekât toplamakla yükümlü olan devlet memurlarının maaşı da zekât gelirlerinden karşılanmaktadır.

Harcama yetkisi devlet başkanına bırakılan gelirler, haraç, cizye, gümrük vergileri ve diğer gelir kalemlerinden elde edilen gelirlerdir. Bu tür gelirlerle devlet memurlarının maaşları ödenir, ordunun savaşa hazırlanması, surların tamir edilmesi ve askerlerin maaşları gibi askeri harcamalar karşılanır, sağlık harcamaları, medreselerin, kütüphanelerin, ribatların inşası, yolların tamir ve inşası, tarımsal faaliyetler için gerekli olan sulama kanallarının inşası ve tamiri, köprülerin yapımı ve bakımı gibi bayındırlık faaliyetleri yapılmaktaydı.

⁵²³ Eyyübî, a.g.e., s. 197.

⁵²⁴ İbnü's-Sâî, *el-Câmi'ü'l-Muhtasar*, IX, 46

Ayrıca devlet hazinesinden genel harca da yapılmaktaydı. Halife Nâsır li-Dinillâh, Abbâsî Devleti'ni sosyal bir devlet haline getirmiştir. Medreselerde ribatlarda bulunan hoca ve öğrencilerin ihtiyaçlarını devlet hazinesinden karşılamıştır. Bağdat'ın mahallelerinde bulunan fakirleri tespit ettirerek yardımda bulunmuştur. Bağdat'ta fakirlere sıcak yemek sağlayacak aşevi kurmuş, hacıların konaklayabileceği ve ihtiyacı olan hacıların ihtiyaçlarının karşılanacağı hac tesisi kurmuştur. Ayrıca her yıl Recep ayında Recebiyye adı verilen yaklaşık 3 bin dinar sadakayı Bağdat fakirlerine dağıtmıştır.

1.3. Ticaret

İslâm Devleti'nin sınırlarının Çin'den İspanya'ya kadar uzanması, birçok medeniyet ile komşu olması, Müslümanların medeniyet seviyelerinin yüksekliği Müslümanların büyük çapta ticaret yapmasına imkân sağlıyordu. Ayrıca Abbâsî hilafetinin merkezi olan Irak'ın ticari konumunun bir taraftan Orta Asya, Hindistan ve Çin'e diğer yandan Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika arasında bulunması Irak bölgesinin uluslararası bir ticarî üs haline gelmesine neden olmuştur. Irak bölgesinde de iki büyük şehir Bağdat ve Basra sahip oldukları ticarî imkânlar nedeniyle ticaret merkezi olarak gelişip büyümüşlerdir.

Dünyanın dört bir yanından gelen tüccarlar mallarını hiçbir zorlukla karşılaşmaksızın İslam Devleti'nin başkenti sayılan Bağdat'a getirebiliyorlardı. Uluslararası ticaret yollarının neredeyse tamamına yakını Müslümanların kontrolündeydi. Irak'ın arazi yapısının genel hatlarıyla düz olması kara ulaşımını kolaylaştırıyordu. Bağdat'tan çıkan üç ana ticari kara yolu bulunmaktaydı.

- Bağdat'tan çıkıp Hemedan, Nişabur, Tus, Merv, Buhara, Semerkant ve Çin'e ulaşan tarihi ipek yolu.

- Bağdat'tan çıkıp Dicle boyunca ilerleyen, Vâsıt üzerinden Huzistan, Ahvaz, Kirman, Horasan üzerinden Hindistan'a ulaşan ticaret yolu.

- Bağdat'tan çıkıp Musul yönüne giden Musul'da batı ve kuzey yönüne ikiye ayrılan ticaret yolu. Musul'dan kuzeye giden yol Anadolu, Ermenistan, Azerbaycan yoluyla Karadenizin kuzeyine ulaşıyordu. Musul'dan batıya ayrılan ticaret yolu da

Musul'dan Şam'a oradan Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika boyunca uzanıyordu. Ayrıca bu büyük ticaret yolları bir örümcek ağı gibi sayısız tali yollarla bütün kıtalara yayılıyordu.

Devlet ticaret yollarının inşası, korunması ve tamirine büyük önem veriyordu. Hükümetin istikrarlı olduğu dönemlerde yollar güvenli oluyor, ticarî mallar Bağdat pazarına emniyetli bir şekilde ulaşıyordu. Irak'ın nehirlerle bölünmüş olması nedeniyle köprülere büyük önem veriliyordu. Ancak askerî kaygılar nedeniyle nehir ve kanalların üzerine taş köprüler inşa edilmiyordu. Bu maksatla “cısır” adı verilen birbirine kalın zincirlerle bağlı gemilerden oluşan köprüler yapılıyordu. Çoğu zaman bu köprüler gümrük noktası olarak kullanılıyordu.⁵²⁵

Kara ticaret yollarının dışında genelde Irak özelde ise Bağdat Dicle ve Fırat suyollarıyla Basra'ya bağlanıyor, Basra'dan da Hint okyanusu ile dünyanın en uç noktalarıyla ticaret yapabiliyordu. Basra limanına Japonya, Kore ve Çin dâhil olmak üzere Asya pazarlarından getirilen ticaret malları Dicle nehriyle Bağdat pazarlarına sevk ediliyordu. Bağdat pazarlarında el değiştiren ticaret malları çoğu zaman kara yoluyla dünyanın dört bir yanına dağılıyordu.

Farklı bölgelerden Bağdat'a getirilen mallar “Sûk” adı verilen pazarlarda satılıyordu. Sûk, Arapçada satılan malların konulduğu veya malların satıldığı mekân anlamına gelmektedir. On beş metre kadar genişliğinde, üstü hava ve ışık girmesi için delinmiş çok sayıda kubbeyle örtülü, çok uzun yola Sûk denir. Türkçede çarşı, pazar kelimesinin Arapça karşılığıdır. Çarşı, bir meslek ya da zanaat erbabına ayrılmış bölüme denir. Pazar ise çarşıların birleşmesi ile oluşmuş, büyük alışveriş merkezleridir.

Bağdat'ta her esnaf ve zanaat grubunun kendine ait çarşısı bulunmaktaydı. Hatta belli bölgenin tüccarları da belli bir mahalle ya da çarşıda toplanıyordu. Örneğin Bağdat'ın Babu'l-Kerh caddesinde Horasanlı tüccarlar bulunuyordu.

⁵²⁵ Mazaheri, a.g.e., s. 359.

Horasan'dan gelen tuhafiyeler ve elbiseler burada satılıyor, başka bölgenin tüccarının Babü'l-Kerh caddesinde satış yapmasına müsaade edilmiyordu.⁵²⁶

Her meslek grubunun kendine ait çarşısının bulunmasına rağmen, kendilerine duyulan ihtiyaç sebebiyle ekmekçiler, kebabçılar, içecek satanlar diğer esnaf gruplarının arasına dağılmışlardı. Ancak ateşle sanatını icra eden ekmekçi, demirci gibi esnaflar yanıcı, patlayıcı madde satan attarlar, manifaturacılar ve varraklarla yangın tehlikesine karşı aynı çarşıda bulundurulmuyorlardı.

Her esnaf ve zanaat grubunun ayrı bir çarşısının olmasının olumlu ve olumsuz yönleri vardı. Devletin çarşıları denetlemesini kolaylaştırması, tüccarlar arasında rekabet ortamını sağlaması, fiyatların rekabete bağlı olarak dengelenmesi, karaborsaya engel olması, müşterinin kısa zamanda en kaliteli mala en uygun fiyatla ulaşması aynı esnaf grubunun bir çarşıda bulunmasının olumlu yönlerindedir. Bu durumun olumsuz yönleri ise müşterinin bütün ihtiyaçlarını karşılamak üzere Bağdat'ın dört bir yanına dağılmış olan çarşıları gezmek zorunda olması, esnaf gruplarının lonca teşkilatları halinde teşkilatlanarak, kendi haklarını savunmak üzere merkezî hükümete dahi kafa tutması, bu uğurda silaha dahi sarılmasıdır.

Bağdat şehri Dicle nehrinin doğu ve batı yakasına adeta iki ayrı şehir görünümünde yayılmıştı. Bağdat'ın batı yakasına Kerh doğu yakasına ise Rusâfe ismi verilmişti. Her iki yakada Dicle nehrinden açılan kanallar nedeniyle Venedik görünümündeydi. Kerh bölgesi başlangıçta çok gelişmişken zaman içerisinde terk edilmişti. Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde Kerh adeta metruk bir şehir gibiydi.⁵²⁷ Doğu yakası olan Rusâfe'de ışıltısını kaybetmiş, eski şaşalı döneminden çok uzaktaydı. Kerh ticaret sebebiyle gelişmişti. Basra'ya deniz yoluyla getirilen mallar Dicle suyuyla Kerh bölgesine getiriliyordu. Kerh'de Muhavvel bölgesinde Basra'dan gelen gemilerin mallarını boşaltmaları için bir liman bulunmaktaydı. Bu limanın etrafında çok sayıda depo, dükkân ve pazar bulunmaktaydı.⁵²⁸

⁵²⁶ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 21.

⁵²⁷ İbn Cübeyr, a.g.e, s. 164.

⁵²⁸ Yâkût el- Hamevî, a.g.e., I, 312.

Bağdat'ta küçük esnaf çarşılarının yanı sıra, çok çeşitli malların bulunduğu büyük esnaf çarşıları da bulunmaktaydı. Bağdat'ta bulunan belli başlı büyük çarşılar şunlardır.

- Kuyumcular Çarşısı: Bu çarşı ihtişamlı ve büyük bir çarşıydı. Bağdat'ta binası bundan daha güzel bir çarşı daha yoktu. Çalışanları genellikle İranlılardı.⁵²⁹

- Reyhancılar Çarşısı: Bu çarşı Bağdat'ın büyük çarşılarından idi. Sadece reyhancılar değil diğer esnaflarda bulunuyordu. Örneğin bu çarşıda reyhan dükkânlarının yanında 13 attar ve 16 altın satan dükkân bulunmaktaydı.⁵³⁰

- Kuşçular Çarşısı: Bu çarşıda Bağdat halkının terbiyesine önem verdiği güvercin alım satımı yapılırdı.

- Köle Çarşısı: Bağdat dünyanın çeşitli bölgelerinden getirilen kölelerin satıldığı köle çarşısıyla meşhur olmuştu. Çoğunluğu Habeş, Bizans, Gürcü, Slav, Çerkez ve Türk olan cariye ve köleler tüccarların mallarını sattığı gibi satışa arz edilirdi. Kölelerin en değerlileri ordu için satın alınan Türkler ve Slavlardı. Köle çarşısında resmi bir denetçi fiyatları ve pazarlıkları gözetlemek ve anlaşmazlıkları önlemek üzere hazır bulunurdu. Değişken fiyatlar arz ve talebe bağlıydı.⁵³¹

- Yahya Çarşısı: İçerisinde pamukçular, uncular, ekmekçiler, tatlıcılar gibi farklı meslek erbabını barındıran büyük bir çarşı idi. Bu çarşı daha ziyade Bağdat'ın sosyete tabakasının rağbet ettiği pahalı bir çarşıydı.⁵³²

- Salı Pazarı: Daha ziyade kırsal kökenli satıcıların bulunduğu büyük bir çarşıydı.⁵³³

- Hudayr Çarşısı: Çinli tüccarlara mahsus bir çarşı olup, ilginç Çin mallarının yanı sıra tilki, kaplan kürkleri, çeşitli deriler, amber ve kölelerin satıldığı bir pazardı.⁵³⁴

⁵²⁹ İbnü'l-Cevzî, *Menakıb*, s. 26.

⁵³⁰ Yâkût el-Hamevî, a.g.e., II, 420.

⁵³¹ Yusuf Rızkullah Ganime, *Ticaretül'İrak Kadimen ve Hadisen*, Bağdat, 1922, s. 52.

⁵³² İbnü'l-Cevzî, *Menakıb*, s. 26.

⁵³³ Yâkût el-Hamevî, a.g.e., II, 82.

- Şam Kapısı Çarşısı: Genellikle Belh, Merv, Buhara ve Harezmi'den gelen tacirlerin ticaret yaptığı pazardı.

- Varraklar Çarşısı: Kitapların çoğaltıldığı, ciltlendiği, satışının yapıldığı pazardı. Varraklar çarşısında yüzden den fazla kitapçı dükkânı vardı. Bu çarşıda âlimler, şairler toplanır, münazara ve fikir alışverişi yaparlardı. Varraklar çarşısının yanında bulunan tatlıcılar çarşısında içinde 12 bin kitabın bulunduğu büyük bir kütüphane bulunmaktaydı.⁵³⁵

- Hayvan Pazarı: At, eşek, katır gibi muhtelif yük ve binek hayvanlarının satıldığı pazardı. Hayvan pazarının içinde yemciler, samancılar ve eğerciler çarşısı da bulunuyordu.

Ayrıca Bağdat'ta saydığımız büyük çarşıların haricinde bakırcılar çarşısı, demirciler çarşısı, mücevherciler çarşısı, iplikçiler çarşısı, pamukçular çarşısı, halıcılar çarşısı, odun ve yakacak çarşısı gibi çarşılar da bulunmaktaydı.⁵³⁶

Bağdat pazarlarına dünyanın her yanından deniz ve kara yoluyla mallar getiriliyordu. Örneğin Çin'den kâğıt, mürekkep, çelik, porselen, eyer, keçe, geliyordu. Çin malları Bağdat pazarlarında bolca bulunmasına rağmen fiyatları oldukça pahalıydı.⁵³⁷

Bizans'dan Bağdat pazarlarına keten elbise, kilim, güzel kokulu bitkiler, zambak, sakız ağacı reçinesi, altın- gümüş kaplar, ilaçlar, badem ve slav köleler getiriliyordu.⁵³⁸

Orta Asya'dan Bağdat pazarlarına sabun, halı, demîr, kurşun, kürk, çeşitli kuşlar, kılıçlar, bıçaklar, ok-yay ve Türk köleler getiriliyordu. Mısır'dan ise Debiki ismiyle meşhur olan Mısır fuları, keten dokumalar, pirinç, buğday, bakır, altın,

⁵³⁴ Yâkût el-Hamevî, a.g.e., II, 377-378.

⁵³⁵ İbnü'l-Cevzî, *Menakıb*, s. 28.

⁵³⁶ Mazaheri, a.g.e., 253.

⁵³⁷ Hitti, a.g.e., II, 527-528; Wilhem Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Târîhi*, çev. Enver Ziya Kartal, TTK, Ankara, 1975, s. 33-34; Johannes Hendrik Kramers, *İslam Medeniyetinde Coğrafya ve Ticaret*, İstanbul, 1934, s. 25.

⁵³⁸ Abdülaziz ed-Dûrî, *Târîhü'l-İraki'l-İktisadî fi'l-Karnî'r-Râbi' el-Hicrî*, Beyrut, 1974, s. 164.

gümüş, Yâkût ve zümrüt gibi değerli taşlar, hazır giyim ürünleri ve Habeş köleler getiriliyordu.⁵³⁹

Ya'kubî, Bağdat'taki ticari faaliyetler hakkında şu bilgileri vermektedir; “Yakın ve uzak çeşitli beldelerden insanlar Bağdat'a göçtüler. Uzak bölgelerin insanları da kendi memleketlerinde ondan etkilendiler. Etkilenen sadece şehirdeki halk değildi, arazileri, ticarethaneleri ve iş yerleri de bundan etkilendi. Dünyanın herhangi bir yerinde olmayan unsurlar Bağdat'ta bir araya geldi. Kara ve nehir yoluyla gıda maddeleri buraya getirilmekte, alışveriş kolaylaşmakta ve her türlü ticaret gerçekleşmektedir. İslâm dünyasının batısından ve doğusundan ayrıca İslâm dünyasının dışından Hind, Sind, Çin, Tibet, Deylem, Hazar ve Habeş'in malları buraya gelmektedir. Bu ülkelerin tacirleri yanlarındaki dünya zenginlikleri ile beraber Bağdat'a gelir ve dolayısıyla dünyanın bütün zenginlikleri burada toplanarak Bağdat'ı bir bereket dünyası haline getirdi. Bağdat'ta her ülke tacirlerinin kendilerine ait mıntıkları bulunmaktaydı. Dünyanın başka bir şehrinde böyle bir şeyle karşılaşmak neredeyse imkânsızdı.”⁵⁴⁰

Bağdat'ın denize açılış kapısı olan Basra'nın Irak ticaretinde kilit bir rolü vardı. Basra bütün bölge ve şehirlerin mahsullerini kendine çeken bir ihracat ve ithalat merkeziydi. Dünyanın muhtelif yerlerinden deniz yoluyla gelen mallar Dicle nehri vasıtasıyla kuzeye Bağdat'a naklediliyor, ordan da kervanlarla diğer ülkelere sevk ediliyordu. Aynı zamanda Dicle ve Fırat nehrinin birbirine yaklaştığı bölgede ticari mallar karadan taşınarak Fırat nehrindeki gemilere naklediliyor, böylece ticarî mallar daha kuzeye suyoluyla nakil imkânına kavuşuyordu. Yine aynı yoldan gelen ticarî mallar Basra limanından yüklenerek Japonya ve Kore'ye kadar götürülüyordu.

1.4. Sanayi

Abbâsî halifeleri önemli bir servet kaynağı olarak gördükleri sanayinin gelişmesine büyük önem vermişlerdir. Dünyanın dört bir yanında üretilen malların Bağdat'a getirildiği gibi Bağdat'ta üretilen üstün kalite mallar aynı yollardan ihraç ediliyordu.

⁵³⁹ Abdülaziz ed-Dûrî, *Târîhu'l-Irak*, s. 140.

⁵⁴⁰ Ya'kubî, *Kitabü'l- Buldan*, Londra, 1860, s. 18.

Bağdat'ta dokuma sanayi çok gelişmişti. Lüks ipek dokumalar, çeşitli renklerde ipek elbiseler, pamuklu kumaşlar ve narin mendil dokumaları yapılıyordu.⁵⁴¹

Bağdat'ta birçok sanayi bölgesi bulunuyordu. Bazı mahalleler ürünleri ile meşhur olmuşlardı. Attâbiyye mahallesi ipek ve pamuk ipliğinden dokunan çizgili Attâbiyye elbiseleri ile meşhurdu.⁵⁴² Kerh bölgesinde bulunan Tüsterliler mahallesinde devlet ileri gelenlerinin ve zenginlerin tercih ettikleri Tüsteriyye elbiseleri imal edilirdi. Tüster elbiseleri dünyaca meşhur olmuştu. Dünyanın dört bir yanına ihraç ediliyordu.⁵⁴³

Bağdat'ın Dâru'l-Kurz mahallesinde kâğıt üretimi yapılıyordu. Başlangıçta Semerkant'ta üretilen kâğıt zamanla Bağdat'a intikal etmişti. Bağdat'ta üretilen kâğıt zamanla Mısır parşömenini ortadan kaldırmıştı. Bağdat'ta üretilen kâğıdın büyük bir bölümü ihraç ediliyordu.⁵⁴⁴

Bağdat'ta cam, çömlek, seramik sanayi de gelişmişti. Kaşânî ismi verilen seramik İslâm ülkelerine ihraç ediliyor, cami ve sarayların süslemesinde kullanılıyordu.⁵⁴⁵

Bağdat'ın Kerh bölgesinde sabun üretimi yapılıyordu. Bağdat'ta temizliğe çok önem veriliyordu. İbn Cübeyr, Bağdat'ın genelinde küçüklü büyüklü 2 bin hamam olduğunu rivayet etmektedir.⁵⁴⁶

Bağdat çevresinde inşaat ve gemi sanayinde kullanılan katran üretimi de yapılıyordu. Kaynağından alınan katran balçık halinde toprağa seriliyor, kuruyunca kalıplar halinde kesilerek satılıyordu.⁵⁴⁷

Bağdat'ta mücevherat ve kuyumculuk işi de çok yaygındı. İnci, safir, Yâkût, zümrüt ve elmas gibi değerli taşlar saray mensupları tarafından kullanılmaktaydı.

⁵⁴¹ Abdülaziz ed-Dûrî, *Târihü'l-Iraki'l-İktisadî fi'l-Karnî'r-Râbi' el-Hicri*, s. 109.

⁵⁴² İbn Cübeyr, a.g.e., s.180.

⁵⁴³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldan*, II, 31; Hüseyi el-Hâc Hasen, *Hâdâratü'l-Arab fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Beyrut, 1994, s. 205; Muhammed Kazım Mekkî, a.g.e., s. 295.

⁵⁴⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldan*, II, 472; Muhammed Kazım Mekkî, a.g.e., s. 300.

⁵⁴⁵ Abdülaziz ed-Dûrî, *Târihu Irak*, s. 127-128.

⁵⁴⁶ İbn Cübeyr, a.g.e., s. 167.

⁵⁴⁷ İbn Cübeyr, a.g.e., s. 171.

Türkuaz ve akik gibi yarı değerli taşlar alt tabakanın rağbet ettiği taşlardı. Dünyanın farklı bölgelerinden ham olarak getirilen taşlar Bağdat'ta işlenerek takı haline getiriliyor ve satışa sunuluyordu.⁵⁴⁸

Bağdat'ta üretim köle ve özgür işçiler yoluyla gerçekleştiriliyordu. Kesîbe olarak adlandırılan çalışan ve üreten sınıf, Araplar, İranlılar, Türkler, Horasanlılar, Rumlar, Zenciler gibi çeşitli ırklardan oluşuyordu. Bunların çoğunluğu fakir ve yoksul insanlardı.⁵⁴⁹ Özgür işçilerin bir kısmının kendine ait iş yerleri vardı. Bir kısmı evini dükkâna çevirmişti. Bir kısmı ise başkalarının yanında yevmiye ile çalışıyordu. Çok sayıda köle tarımda ve sanayi üretiminde işçi olarak kullanılmak üzere satın alınıyordu. Bazı köleler zanâat erbabı olarak yetiştiriliyordu. Köleler günlük kazançlarının bir bölümünü efendisine veriyor bir kısmıyla da zanâatlarını ve hayatlarını devam ettiriyorlardı.

Bağdat şehri gerek İslam hilafetinin başkenti olması gerekse Irak'ta vuku bulan siyasî karışıklıklar sebebiyle göç alması sebebiyle devasa bir şehir görünümündeydi. İnsanlar siyasî karışıklıklar sebebiyle köylerini terk edip daha güvenli gördükleri, kendilerine yeni bir hayat sunacağına inandıkları Bağdat'a yerleşiyorlardı. Hülagü 656/1258 yılında Bağdat'ı ele geçirdiğinde bir milyondan fazla insanın katledildiği rivayet edilmektedir. Bu büyük nüfus kesâfeti tüketime bağlı olarak üretimi de körüklüyordu. Bağdat'ta üretilen mallar daha ziyade Bağdat'ta tüketilirken daha ziyade sosyete kesimine hitap eden lüks eşyalar dünyanın her yerine Bağdat'tan ihraç ediliyordu. Ancak Bağdat'ın ürettiği mallar kendisine yetmekten uzak olduğundan daha ziyade Bağdat üretim merkezi olmaktan ziyade bir ticaret ve tüketim merkezi idi.

1.5. Tarım

Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan Mezopotamya bölgesi tarih boyunca tarımsal üretimin merkezi ve sembolü olmuştur. Bu bölgede hüküm süren Abbâsî halifeleri de devletin en büyük gelir kalemlerinden biri olan tarımın gelişmesi için

⁵⁴⁸ Hitti, a.g.e., II, 535.

⁵⁴⁹ Fehmi Abdürrezzâk Sa'd, *el-Âmme fî Bağdad fî'l-Karneyn es-Salis ve'r-Rabi' el-Hicri*, Beyrut, 1983, 11-14.

büyük çabalar sarf etmişlerdir. Dicle ve Fırat arasında bulunan araziye sulamak amacıyla bu iki nehirden bölgeye sulama kanalları açmışlardır. Ayrıca Basra bölgesinde Dicle ve Fırat nehirlerinin birleşerek denize döküldüğü “Sevad” adı verilen bataklık geniş bölge kurutularak tarıma elverişli hale getirilmiştir. Irak bölgesinde zirâî mahsul olarak daha ziyade buğday, arpa, pirinç, baklagiller, pamuk, hurma, susam, şeker kamışı yetiştiriliyordu. Ayrıca meyve olarak narenciye, nar, şeftali, kayısı, kuzey bölgelerde ise elma yetiştiriciliği yapılıyordu.⁵⁵⁰

Bağdat’ın çevresinde yaşayan köylüler fakirlik ve yokluk içinde yaşıyorlardı. Irak’ta vuku bulan siyasî çalkantılar, zaman zaman vuku bulan sel baskınları gibi doğal afetler köylerin boşalmasına, buna bağlı olarak da tarımsal üretimin azalmasına sebebiyet veriyordu. Halife Nâsır li-Dinillâh azalan zirâî üretimi artırmak, köylülerin kötü haldeki ekonomik durumunu düzeltmek amacıyla Selçuklular döneminde bakımsızlıktan harap olmuş olan zirâî sulama kanallarını yeniden tamir ettirmiştir. İbn Cübeyr, Bağdat ile Hille arasında göz alabildiğine uzanan bakımlı bahçelerden ve büyük sulama kanallarından hayretle bahsetmektedir.⁵⁵¹

Halife Nâsır li-Dinillâh bakımsızlıktan harabe haline gelmiş olan arazilerin yeniden ziraata kazandırmak amacıyla iktâ olarak dağıtmıştır. Katufta ve Erha bölgeleri halife tarafından yakın dostlarından Muhammed b. Yahya’ya bu amaçla iktâ olarak verilmiştir. Muhammed b. Yahya yıkılan sulama kanallarını tamir ettirmiş, ayrıca İsa kanalından bölgeye yeni sulama kanalları açtırmıştır. Muhammed b. Yahya’nın yapmış olduğu tarımsal ıslah çalışmaları sonucunda cazibe merkezi haline gelen Katufta ve Erha bölgelerinde kısa zamanda yeni yerleşim yerleri ve pazarlar oluşmuştur. Halife Nâsır li-Dinillâh, Muhammed b. Yahya’nın arazi ıslah çalışmalarını yerinde görmek amacıyla bölgeyi gezmiş, yapılan ıslah çalışmalarından memnun kalarak Muhammed b. Yahya’ya civarda bulunan metruk arazilerin de ıslah edilerek tarıma açılmasını emretmiştir.⁵⁵²

⁵⁵⁰ İbrahim Eyyüb, a.g.e.,s. 240; Alûsî Mahmut Şükrî, a.g.e., s. 348.

⁵⁵¹ İbn Cübeyr, a.g.e., s. 171.

⁵⁵² Eyyübî, a.g.e., s.212.

Halife Nâsır li-Dinillâh 604/1207 yılında vuku bulan şiddetli sel felaketinden sonra yıkılan ve bozulan bütün su kanallarını ve setlerini yeniden inşa ettirmiştir.⁵⁵³ Halife Nâsır li-Dinillâh, zirâi vergi defterlerini de yenilemiştir. Arazilere ait vergi kayıtları eskiydi. Irak bölgesinde yaşanan siyasî sıkıntılar nedeniyle terk edilen veya doğal felaketler nedeniyle harap olan bahçelerden dahi vergi alınmaktaydı. Halife, tarım arazilerini kontrol ettirerek zirâi vergi kayıtlarını yeniden güncelleştirmiş, kuruyan ağaçlar, harap olan bahçeler vergi kayıtlarından düşülmüştür. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın tarımsal ıslah faaliyetleri sonucunda zirai üretim artmış, buna bağlı olarak da devletin gelirinde artma olmuştur. Öyleki Bakuba bölgesinden yıllık 30 bin dinar vergi alınmaktayken, tarımsal ıslah faaliyetleri sonucunda Bakuba bölgesinden 300 bin dinar vergi alınmaya başlanmıştır.⁵⁵⁴

Tarımsal üretimin artmasına bağlı olarak Bağdat halkının temel gıda maddesi olan hububat fiyatları da ucuzlamıştır. Ayrıca hububat fiyatlarının düşmesinin bir nedeni de Fırat kıyısında üretilen zirâi mahsullerin şehirlere sevkiyatında yol güvenliğinin ağırlanmış olmasıdır. İbn Cübeyr, Fırat boylarında bakımlı bahçeleri yolları ve köprüleri koruyan karakolların varlığından bahsetmektedir.⁵⁵⁵

Doğal felaketler ve siyasî karışıklılar nedeniyle Irak'ta zaman zaman hububat fiyatları yükseliyordu. 596/1198 yılında Bağdat'ta buğdayın kur'u 15 dinara arpanın kur'u 6 dinara çıkmıştı.⁵⁵⁶ Halife Nâsır li-Dinillâh yükselen tahıl fiyatlarını düşürmek amacıyla devlete ait tahıl depolarından piyasaya tahıl sürmüş, askerlerin maaşlarını tahıl cinsinden ödemiş, piyasada tahıl bollaşmasına bağlı olarak da tahıl fiyatları düşmüştür.⁵⁵⁷ Öyleki tahıl fiyatları yarı yarıya azalmıştır. Buğdayın kur'u 7 dinara, arpanın kur'u 3 dinara pirincin kur'u 8 kırata düşmüştür. Ayrıca 25 rıtıl* ekmek 1 kırata** satılıyordu.⁵⁵⁸

⁵⁵³ İbnü's-Sâî, *el-Câmi'ü'l-Muhtasar*, IX, 230; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 344.

⁵⁵⁴ Hüseyin Ali Kays Muhammed el-Kaysî, a.g.e., s. 56.

⁵⁵⁵ İbn Cübeyr, a.g.e., 170.

⁵⁵⁶ İbnü's-Sâî, *el-Câmi'ü'l-Muhtasar*, IX, 30.

⁵⁵⁷ Eyyübî, a.g.e., s. 11.

* Rıtıl, 406, 25 g. ağırlığında tartı birimi.

** Kırata, 0,212 g. altın değerinde para.

⁵⁵⁸ İbnü's-Sâî, *el-Câmi'ü'l-Muhtasar*, IX, 193.

Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde devletin aldığı tedbirler neticesinde tarımsal üretim artmış, buna bağlı olarak fiyatlar ucuzlamış, halkın gıdaya ulaşımı kolaylaşmıştır. Halife zaman zaman yükselen gıda fiyatlarına halkı mağdur etmemek adına müdahale etmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde Bağdat'ı ziyaret eden İbn Cübeyr halkın bolluk bereket içinde olduğunu, büyüğü ve küçüğü ile bütün halkın güzel bir yaşam sürmekte olduğunu aktarmaktadır.⁵⁵⁹

2-Bayındırlık Faaliyetleri

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın uzun halifelik süresi ağırlıklı olarak dış güçlere karşı bir bağımsızlık mücadelesi olarak geçmiştir. Bu dönemde devletin gelirleri genellikle askeri harcamalara kullanılmıştır. Ancak halife Nâsır li-Dinillâh Bağdat şehrini ma'mur hale getirebilmek için yoğun bir bayındırlık faaliyetinde de bulunmuştur.

2.1. Saraylar

Abbâsî hilafet sarayı köşkleri, bahçeleri ve diğer hizmet binalarıyla başlı başına bir şehir görünümündeydi.⁵⁶⁰ Hilafet sarayı Bağdat'ın doğu yakasının dörtte birinden fazlasını kaplıyordu.⁵⁶¹ Nâsır li-Dinillâh'ın hilafetinden hemen önce Bağdat'ı ziyaret eden Tudela Benjamin Abbâsî hilafet sarayını şöyle anlatmaktadır.

*“Halifenin Bağdat'ta üç mil genişliğinde bir sarayı vardır. Sarayında çok çeşitli ağaçların, meyvelerin ve hayvanların bulunduğu bahçeler bulunur. Sarayın bahçeleri Dicle nehrinden alınan suyla sulanır. Sarayın en büyük bahçesinde güzel bir gölet bulunur. Halife zaman zaman arkadaşlarıyla burada ziyafet tertip ediyordu.”*⁵⁶²

Hilafet sarayı, Haseni Köşkü, Tâc Köşkü, Şecere Köşkü, Murabba' Köşkü ve Vezaret Köşkü gibi birçok köşkten oluşuyordu. Halife, Tâc köşkünde ikamet

⁵⁵⁹ İbn Cübeyr, a.g.e., s.166.

⁵⁶⁰ İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 26.

⁵⁶¹ İbn Cübeyr a.g.e., s. 165.

⁵⁶² Tudela'lı Benjamin- Ratisbon'lu Petachia, a.g.e., s. 61.

ediyordu. Bu köşk Halife Mu'tezid döneminde inşa edilmiş, Nâsır li-Dinillâh'ın babası döneminde 574/1178 yılında tamir edilmiştir.⁵⁶³ Ayrıca halife Nâsır li-Dinillâh döneminde de hilafet sarayına yeni köşkler yapılmıştır. Bunların en meşhuru "Kızıl Köşk" Kasrû'l-Ahmer'dir.⁵⁶⁴

Abbâsî hilafet sarayı Harim ismi verilen surla çevrilmişti. Hilafet sarayını çeviren surların çok sayıda kapısı bulunuyordu. Bu kapıların büyükleri doğu kapısı, batı kapısı, Bedriyye kapısı, Nûbî kapısı, elçilerin girdiği Atabe kapısı ve Kâime kapılarıdır.⁵⁶⁵ Halife Nâsır li-Dinillâh hilafet sarayını çeviren surlara Bâbü'l-Mutalsam ve Bâbü'l-Evsak adında iki tane kapı inşa ettirmiştir.⁵⁶⁶

Hilafet sarayının süslemeleri de muazzamdı. Mermerden yapılmış köşkler, altın ve gümüşle bezenmiş sütunlar, duvarları süsleyen muazzam değerli taşlar vardı. Abbâsî sarayında ipek elbiseler, değerli taşlar, altın ve gümüşten müteşekkil muazzam bir servet bulunuyordu.⁵⁶⁷ Hilafet sarayının silah deposunda 601/1204 tarihinde çıkan yangında 3 buçuk milyon dinardan fazla zarar oluşmuştur. Bu miktâr hilafet sarayında ne kadar muazzam bir servetin biriktiğini anlamamız açısından yeterlidir.⁵⁶⁸

Hilafet sarayında içerisinde 100 bin'den fazla eserin bulunduğu bir kütüphane bulunuyordu. Halife Nâsır li-Dinillâh inşa ettirdiği kütüphanelere buradan kitap naklettiriyordu. Halife, 598/1201 tarihinde Nizâmîyye medresesinde inşa ettirdiği kütüphaneye sarayındaki kütüphaneden kitaplar naklettirmiştir.⁵⁶⁹

Abbâsî sarayında elbise deposu, yiyecek deposu, içecek deposu, eyer deposu ve silah deposu gibi depolar bulunuyordu. Elbise deposunda halifenin ve yakınlarının giydiği, emîr ve sultanlara giydirilen hil'atlerin bulunduğu bir elbise deposu bulunuyordu. Yiyecek deposunda sarayın tükettiği bir aylık yiyecek depolanıyordu.

⁵⁶³ Yâkût el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Buldân* II, 5; İbnü'l-Fuvatî, Ebü'l-Fazl Kemâleddin Abdürrezzâk b. Ahmed b. Muhammed Şeybânî, *Menâkıbu Bağdâd*, thk. Abdullah Kadhât, Amman, 2008/1428, s. 51.

⁵⁶⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, IV, 355; Alûsî Mahmud Şükrî, a.g.e., s. 88; Salih Ahmet Ali, a.g.e., s. 400.

⁵⁶⁵ Yâkût el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Buldân*, I, 308.

⁵⁶⁶ Alûsî Mahmud Şükrî, a.g.e., s. 109.

⁵⁶⁷ Tudela'lı Benjamin- Ratisbon'lu Petachia, a.g.e., 62.

⁵⁶⁸ Zehebî, *Târih*, XIII, 7.

⁵⁶⁹ İbnü'l-Kiftî, a.g.e., I, 231.

Bu depodan yemekhane çalışanlarına ihtiyaç duydukları malzemeler günlük olarak veriliyordu. İçecek deposunda sarayda kullanılan nefis şurublar, macunlar, kokular, altın- gümüş yemek takımları, eşsiz porselenler bulunuyordu. Silah deposunda gerektiği zaman kullanılmak üzere silahlar bulunduruluyordu. Ayrıca bu bölümde halifeler düşmanlarının kesik başlarını saklıyorlardı. Eyer deposunda ise halifenin merasimlerde kullandığı, zaman zamanda Müslüman hükümdarlara hediye ettiği altın, gümüş ve değerli taşlarla süslenmiş, at koşum takımları saklanıyordu.⁵⁷⁰

Hilafet sarayının silah bölümünde 601/1204 tarihinde çıkan yangın bütün Bağdat halkının seferber olmasına rağmen iki gün boyunca söndürülemedi. Bu yangında halifenin düşmanlarına ait aralarında son Selçuklu sultanı II. Tuğrul'a ve Mengli ve Aslan Besasiri'nin başlarının da bulunduğu kesik baş deposu da yanmıştır.⁵⁷¹

Halifenin ailesinin yaşadığı bölüme Hücre-i Şerife ismi veriliyordu. Bu bölüm halifenin annesi tarafından yönetiliyordu. Ayrıca halifenin kızların da kendilerine ait köşkleri bulunuyordu.

2.2. Camiler

Nüfusu bir milyonu aşan Bağdat'ta sayısı tahmin edilemeyecek kadar çok cami bulunuyordu. Bağdat'ta çok sayıda cami bulunmasına rağmen sadece on bir tanesinde Cuma namazı kılınıyordu. Bağdat'ın batı yakasının büyük camileri Mansur ve Kureyye camileriydi.⁵⁷²

Doğu yakasındaki en büyük cami ise Kasr camisiydi. Hilafet sarayına bitişik olması nedeniyle halife camisi olarak biliniyordu. Bu caminin geniş su depoları, tuvaletleri ve abdest alma yerleri bulunuyordu. Selçuklu sultanlarının Bağdat'a geldiklerinde ikamet ettikleri Sultan sarayının yanında Şehinşah Camii bulunuyordu. Doğu yakasının diğer büyük camisinde Rusâfe Camii idi. Burada Abbâsî halifelerinin mezarları bulunuyordu. Müstezî'nin döneminde vezirlik yapmış Fahrüddeve b.

⁵⁷⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, III, 475.

⁵⁷¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yân*, VIII/2, 523; İbnü's- Sâî, *el-Câmi'ü'l-Muhtasar*, IX, 115.

⁵⁷² İbn Cübeyr, a.g.e., s. 164; İbnü'l-Fuvatî, *Menâkıb*, s. 57.

Muttalib'de Bağdat'ın doğu yakasına büyük bir cami yaptırmıştı. Bu camide de Cuma namazı kılınmaktaydı.⁵⁷³ Ayrıca Fahrüdevle Bağdat'ın batı yakasında başka bir camiyi 30 bin dinar vererek tamir ettirmişti.⁵⁷⁴ Halifenin annesi Zümrüt Hatun da çok hayırsever bir kadındı. Bağdat'ın oduncular çarşısında bir mescit yaptırmıştı.⁵⁷⁵

Bağdat camileri ibadethane olmasının yanında birer eğitim kurumuydu. Bağdat'ın seçkin âlimleri Bağdat camilerinde halka sohbet ediyor, camilerde ders halkaları teşekkül ediyordu. İbn Cübeyr, Bağdat'ta bulunduğu süre içerisinde Nizâmiyye medresesi hocalarından Kazvinî ve İbnü'l-Cevzî'nin vaazlarını dinleyip çok etkilendiğini beyan etmektedir.⁵⁷⁶ Bağdat camileri İslam toplumlarının birbirinden haberdar olmasına ve kültürel iletişime zemin hazırlıyordu. Bağdat'a farklı bölgelerden gelen elçiler genellikle geldikleri bölgenin seçkin alimlerinden oluyordu. Elçiler Bağdat'ta buldukları süre içerisinde Bağdat camilerinde halka vaaz ederek bölgelerinde bulunan Müslümanların halini hilafet merkezinde bulunan halka anlatıyorlardı.⁵⁷⁷

2.3. Ribatlar

Ribatlar İslâm Devleti'nin kara ve deniz sınırlarını koruma amaçlı, stratejik noktalara kurulmuş müstahkem askerî yapılarıdır. Ribatlar malını ve canını cihat uğruna feda eden mücahitlerin barındığı kalelerdir. Zamanla İslâm Devleti'nin sınırları genişleyince ribatların kuruluş amaçlarında da değişiklik oldu. Ribatlar askeri fonksiyonlarını yitirerek, şeyhlerin talebeleriyle oturduğu birer tekke ve zaviye haline geldiler. Ribatlarda gönüllü mücahit askerlerin yerini, dervişler ve sufiler aldı. Ribatlar bir tasavvuf merkezi haline gelmekle beraber aynı zaman da fakirlerin, muhtaçların, kimsesizlerin, boşanmış kadınların ve yetimlerin sığındığı bir sosyal tesis haline almıştı. Bağdat'ta sosyal, ilmi, dini fonksiyonlar icra eden çok sayıda ribat bulunmakla beraber en önemlileri şunlardır.

⁵⁷³ Eyyübî, a.g.e., s. 82.

⁵⁷⁴ Eyyübî, a.g.e., 136.

⁵⁷⁵ Eyyübî, a.g.e., s.204.

⁵⁷⁶ İbn Cübeyr, a.g.e., s. 163.

⁵⁷⁷ İbnü's-Sâî, *el-Câmi'ü'l-Muhtasar*, IX, 97, 131, 202.

Me'mûniyye Ribatı: Bağdat'ın Me'mûniyye mahallesinde halife tarafından idam ettirilen Sungur es-Sagir'in evinin yerine halifenin annesi Zümrüt Hatun tarafından 579/1183 tarihinde inşa ettirilen ribattır.

Halâtiyye Ribatı: Halifenin çok sevdiği hanımı Selçuke Hatun adına onun vefatından sonra Bağdat'ın batı yakasına inşa ettirilen ribattır. Halife Nâsır li-Dinillâh, Halâtiyye Ribatı'nın giderlerinin karşılanması için çok sayıda vakıfta bulunmuştur. Hatta İbnü's-Sâî'nin bildirdiğine göre halife, Dicle nehrinin kenarında bizzat kendi eliyle yetiştirdiği eşsiz meyve ağaçlarıyla dolu bir bahçesini Halâtiyye Ribatı için vakfetmiştir.⁵⁷⁸ Halâtiyye Ribatı'nın gelirleri fazla olduğundan dolayı halife, ribatın gelir ve giderlerini kontrol eden müşrif ünvanıyla bir görevli tayin etmiştir.⁵⁷⁹ Ayrıca Halife Nâsır li-Dinillâh, Halâtiyye Ribatında isteyen kişilerin ödünç kitap alabileceği büyük bir kütüphane yaptırmış, sarayındaki kütüphanesinden bu kütüphane kitaplar naklettirmiştir.⁵⁸⁰

Halâtiyye ribatı halife tarafından Şeyh Abdulkadir Geylânî'nin oğluna tahsis edilmişti. 588/1192 tarihinde halife, Abdulkadir Geylânî'nin oğlu Abdülvehhab'ı itikadî düşüncesi bozuk olduğu gerekçesiyle Halâtiyye Ribatı'ndan kovmuştur. Şeyh Abdülvehhab b. Abdülkadir'in oğlu Abdüsselam'ın yanında yeryüzünde vuku bulan her şeyin gök cisimlerinin etkisi ile olduğunu hatta gerçek rızık verenin gök cisimleri olduğunu iddia eden Şeyh Abdülvehhab'ın el yazısıyla yazılmış kitaplar bulunmuştur. Halife Nâsır li-Dinillâh derhal bu kitapların yakılmasını emretmiş, Halatiyye ribatını da Şeyh Abdülvehhab'tan alarak Şeyh İbnü'l-Cevzî'ye tahsis etmiştir.⁵⁸¹

Merzubâniyye Ribatı: Halife Nâsır li-Dinillâh tarafından Bağdat'ın batı yakasında 599/1203 yılında inşa ettirilen ribattır. Bu ribat halife tarafından meşhur mutasavvıf Şihabüddin Ömer Sühreverdî ve onun müridlerine tahsis edilmiştir. ilim

⁵⁷⁸ İbnü's-Sâî, *Nisâü'l-Hulefâ*, s. 118.

⁵⁷⁹ Ebû Şâme, *Terâcim*, s. 103.

⁵⁸⁰ İbnü's-Sâî, *Nisâü'l-Hulefâ*, s. 118.

⁵⁸¹ Zehebî, *Târih*, XII, 710.

erbabıyla meşhur olan bir ribattı. Merzubâniyye Ribatı'nın bütün ihtiyaçları devlet tarafından karşılanıyordu.⁵⁸²

Dâru'l-Felek Ribatı: Halife tarafından 596/1199 tarihinde bayan mutasavvıflar için yaptırılmış olan ribattır. Bu ribat Sitte Hudur isimli bir bayan şeyh tarafından yönetiliyordu.⁵⁸³

Süveysiyan Ribatı: 598/ 1201 tarihinde vefat eden emîr Muzafferüddin Ebu'l-Feth es-Süveysiyan bütün mal varlığını vakfetmişti. Mezkur emîrin vakfettiği mallarla Bağdat'ın batı yakasında onun ismiyle anılan ribat inşa edilmiştir.⁵⁸⁴

Zümrüt Hatun Ribatı: Çok hayır seven bir kadın olan halifenin annesi Zümrüt Hatun Bağdat'ın muhtelif yerlerinde medrese, cami, türbe ve ribat inşa ettirmişti. Zümrüt Hatun, 580/1184 yılında Şeyh Hîfî'nin mezarının üzerine bir türbe, yanına da bir ribat inşa ettirilmiştir. Bu ribatın ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için Zümrüt Hatun tarafından bir köy vakfedilmiştir.⁵⁸⁵

Harîmü't-Tâhiriyye Ribatı: Halife Nâsırtarafından Bağdat'ın batı yakasında bulunan Hatimü't-Tâhirî mahallesinde fakirler için 589/ 1193 tarihinde inşa ettirilen ribattır.⁵⁸⁶

Bu ribatların dışında Bağdat'ta Zevzenî Ribatı,⁵⁸⁷ Âmidî Ribatı,⁵⁸⁸ Derb-i Nehr Ribatı,⁵⁸⁹ Şeyhu'ş-Şuyûh Ribatı,⁵⁹⁰ Babü'l-Ezc Ribatı⁵⁹¹, Hâdim Behruz Ribatı,⁵⁹² Seyyide Hatun Ribatı,⁵⁹³ Ebu'l- Hasen el-Kâtib Ribatı gibi ribatlar bulunuyordu. Ribatlarda tasavvuf kültüründen gelen hocalar öğrencilerine ders anlatıyorlardı. Aynı zamanda ribatlar binlerce fakirin, kimsesizin sığındığı ve

⁵⁸² İbnü's-Sâî, *el-Câmi'ü'l-Muhtasar*, IX, 99; Ebû Şâme, *Terâcim*, s. 33.

⁵⁸³ Eyyübî, a.g.e., s.177.

⁵⁸⁴ İbnü's-Sâî, *el-Câmi'ü'l-Muhtasar*, IX, 98.

⁵⁸⁵ Eyyübî, a.g.e., s. 92; İbnü's-Sâî, *el-Câmi'ü'l-Muhtasar*, IX, 257.

⁵⁸⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 229.

⁵⁸⁷ İbnü's-Sâî, *el-Câmi'ü'l-Muhtasar*, IX, 110.

⁵⁸⁸ İbnü's-Sâî, *el-Câmi'ü'l-Muhtasar*, IX, 115.

⁵⁸⁹ İbnü's-Sâî, *el-Câmi'ü'l-Muhtasar*, IX, 141.

⁵⁹⁰ İbnü'l-İmad el-Hanbelî, a.g.e., IV, 259.

⁵⁹¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yan*, VIII/2, 99.

⁵⁹² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 112.

⁵⁹³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 105.

ihtiyaçlarının karşılandığı bir sosyal hizmet kurumuydu. Ribatların masrafları halifeler, emîrlar ve zenginlerin yapmış oldukları vakıflardan karşılanıyordu.

2.4. Hastaneler

Mâristan veya Bimâristan olarak bilinen hastaneler halifeler, devlet adamları ve zenginler tarafından finanse edilen halka ücretsiz sağlık hizmeti sunan hayır müesseseleridir. Bağdat'a sabit ve seyyar olmak üzere birçok hastane bulunmakla beraber bunların en büyüğü Büveyhî emîri Adüdüdevle (367/978) tarafından inşa ettirilen Adudî hastanesiydi. Benjamin'in seyahatnamesinde verdiği bilgelere göre, Adudî hastanesi ilaç yapılan eczaneleri, misafirhaneleri, hasta bakım yerleri ve doktor muayene odalarıyla büyük bir kompleks halindeydi. Bu hastanenin ihtiyaçları tamamen devlet tarafından karşılanıyordu. Hastanede farklı uzmanlık alanlarından altmıştan fazla doktor hasta muayene ediyorlardı. Hastaların bakım masrafları yine devlet tarafından karşılanıyordu. Ayrıca Adudî hastanesinde akıl hastaları için de bir bölüm bulunuyordu. Akıl hastaları tamamen iyileşinceye kadar ailelerinin yanına gönderilmez, bakımları devlet tarafından yapılırdı. Tedavisi tamamen biten hastalar kendilerine bir miktâr para verildikten sonra ailelerin yanına gönderilirdi. Her ay halifenin gönderdiği müfettişler hastaneyi teftiş ederlerdi.⁵⁹⁴

Bağdat'ı gezen diğer bir seyyah İbn Cübeyr de Benjamin'le benzer bilgiler vermektedir.⁵⁹⁵ Halife Nâsır li-Dinillâh diğer hayır kurumlarında olduğu gibi Adudî Bimâristanına da özel ilgi göstermiştir. Annesi Zümrüt Hatun 599/1202 yılında vefat edince halife, annesinin hayrına Adudî Bimâristanına yüklü nakdî yardımda bulunmuş, ayrıca sarayının ilaç depolarından hastaneye ilaç yardımı yapmıştır.⁵⁹⁶

Bağdat'ta Adudî hastanesinin yanı sıra çok sayıda büyüklü küçüklü hastane ve sağlık evi bulunuyordu. Bunlardan meşhur olanları 401/1010 tarihinde Vezir Fahrülmülk Ebu Galib es- Sayrafi tarafından Bağdat'ın Harîmu't-Tâhiriyye mahallesinde inşa ettirilen Fahrülmülk hastanesiydi.⁵⁹⁷ Bağdat'ın diğer bir meşhur hastanesi de Tutuşî hastanesiydi. Bu hastane Alp Arslan'ın komutanlarından Humar

⁵⁹⁴ Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Petachia, a.g.e., s. 64

⁵⁹⁵ İbn Cübeyr, a.g.e., s. 164.

⁵⁹⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yan*, VIII/2, 514; Ebu Şâme, *Teracim*, s. 54.

⁵⁹⁷ Ahmed İsa, *Târîhu'l-Bimaristanât fi'l-İslâm*, Kahire, 2011, s. 131.

Tekin tarafından Bağdat'ın Bâbu'l-Ezc mahallesinde bir medreseyle beraber inşa edilmişti. Yâkût el-Hamevî, Tutuşî hastanesinin Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde zenginlerin bağışlarıyla gayet intizamlı bir şekilde hizmet verdiğini kaydetmektedir.⁵⁹⁸ Halife Nâsır'ın Gürcü kralına elçi olarak gönderdiği 599/1202 yılında vefat eden Ubeydullah b. Ali İbnü'l-Mâristaniyye, Tutuşî Bimaristanında hizmet eden meşhur doktorlardandı.⁵⁹⁹

2.5. Vakıflar

Vakıf, kişisel çalışma ve gayretle elde edilen mal varlığının belli veya sürekli olarak bir amaca tahsis edilmesi amacıyla kurulan ve tüzel kişiliğe hâiz kuruluşlardır. Vakıflar toplumsal yardımlaşma ve dayanışma duygusunun kurumsallaşmış halidir. Vakıflar servetin zengin kesimlerden toplumun daha fakir kesimlerine akışını temin ederek, içtimâî barışın sağlanmasına, sınıf çatışmalarının önlenmesine ve kamu hizmetinin devamlı olarak karşılanmasına hizmet eder. Vakıflar gelirleriyle din, sağlık, eğitim öğretim, ulaştırma gibi hizmetler sunan kurumları desteklerler.

V/XII. Asırda bir milyonu aşkın nüfusa sahip olan Bağdat'ta kamu hizmeti sunan kuruluşları destekleyen çok sayıda vakıf bulunuyordu. Bağdat'ta bulunan medreseler, ribatlar, hastaneler, aşevleri, kütüphaneler kendileri için yapılan vakıfların gelirleri ile hizmetlerine devam ediyorlardı. Vakıflar halife, halifenin yakınları, üst düzey devlet görevlileri ve zengin kimseler tarafından yapılıyordu. Bizzat Halife Nâsır li-Dinillâh yaptırmış olduğu ribatlar, türbeler, kütüphaneler, aşevleri ve hac tesisleri için çok sayıda gelir getirici vakıfta bulunmuştur.⁶⁰⁰ Ayrıca halife sarayında bulunan kütüphaneden yeni açılan kütüphanelere kitap vakfetmiştir. Halifenin annesi Zümrüt Hatun da çok hayırsever bir kadındı. Bağdat'ta medrese, ribat ve mescit inşa ettirmiştir. Zümrüt Hatun inşa ettirdiği ribat için aylık geliri 500

⁵⁹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldan*, II, 15.

⁵⁹⁹ Ebû Şâme, *Teracim*, s. 53; Abdurrahman Salih Bekar, *er-Riâyetü's-Sihhiyye ve'l-Beyiyyetü fi'l-Bağdad fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi's-Sânî:(el-Karnu'l-Hâmis- es-Sâbi' Hicrî)*, Külliyyetü'l-Âdab ve'l-İslâm, Bingâzî, s. 8.

⁶⁰⁰ Erbilî, a.g.e., s. 208.

dinar olan bir köyü vakfetmiştir.⁶⁰¹ Halife Müstezî'nin eşi olan Benefşe Hatun da inşa ettirmiş olduğu medrese için yıllık geliri 6 bin dinar olan vakıfta bulunmuştur.⁶⁰²

Fahrudddevle b. Muttalib hayırseverliği ile meşhur bir devlet adamıydı. Halife Müstezî döneminde vezaret ve Üstadü'd-Dârlık görevlerinde bulunmuştu.⁶⁰³ Dâru'z-Zeheb veya el-Fahriyye olarak bilinen medreseyi inşa ettirmiştir. Bu medresenin yanına öğrencilerin kalacağı bir ribat ayrıca bir de cami inşa ettirmiştir. Fahrudddevle inşa ettirdiği hayır kurumları için yıllık geliri 1500 dinar olan vakıflar da bulunmuştur.⁶⁰⁴ Selçuke Hatun'un hizmetçilerinden Muvaffak el-Hâdim malının tamamını inşa etmiş olduğu Muvaffak medresesine vakfetmiştir.⁶⁰⁵ Ebu Abdullah Muhammed Ebu'l-Feth b. Dâric bütün malını Muvaffak medresesine bağışlamıştır.⁶⁰⁶

Nizâmiyye medresesi Bağdat'ın en büyük medresesiydi. Buna bağlı olarak da çok sayıda gelir getiren vakfı bulunuyordu. Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk, Nizâmiyye medresesini inşa ettirirken geliri medreseye ait olmak üzere çarşı ve hamam da yaptırmıştı. Halife Nâsır li-Dinillâh 614/1217 yılında Nizâmiyye medresesine müderris olarak atadığı Kadı Muhyüddin b. Fadlan'a resmi bir belge vererek, Nizâmiyye medresesi vakıflarının gelirlerinin vakfeden kişinin vakıf şartnâmesine göre sarf edilmesini, hiçbir öğrenciye ayrımcılık yapılmamasını emretmiştir.⁶⁰⁷ Bağdat İmam Ebu Hanife medresesinin vakıflardan elde ettiği yıllık gelir miktarı 80 bin dinar civarındaydı.⁶⁰⁸

Türbeler ve meşhedler fakir fukaranın sığındığı ve ihtiyaçlarının karşılandığı bir sosyal hizmet kurumu gibi hizmet veriyorlardı. Türbe ve meşhedlerin hizmetlerinin devamını sağlamak amacıyla vakıflarda bulunulmuştur. Zümrüt Hatun, Şeyh Hîti türbesi için aylık geliri 500 dinar olan bir köyü vakfetmiştir.⁶⁰⁹ İmam Musa

⁶⁰¹ Eyyübî, a.g.e., s. 92.

⁶⁰² Ebu Şâme, *Terâcim*, s. 46.

⁶⁰³ Eyyübî, a.g.e., s. 130; Sıbt el-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yan*, VIII/2, 371.

⁶⁰⁴ Eyyübî, a.g.e., s. 156; İbnü's-Sâî, *el-Câmi'ü'l-Muhtasar*, IX, 371; Zehebi, *Târîh*, XII, 611.

⁶⁰⁵ İbnü's-Sâî, *el-Câmi'ü'l-Muhtasar*, IX, 178.

⁶⁰⁶ İbnü's-Sâî, *el-Câmi'ü'l-Muhtasar*, IX, 138.

⁶⁰⁷ Muhammed Mahir Hammâde, a.g.e., s. 238.

⁶⁰⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yan*, VIII/2, 192.

⁶⁰⁹ Eyyübî, a.g.e., s. 175.

Kazım türbesi içinde çok sayıda vakıf da bulunulmuştur. Kâdı'l-Kudât Ebu'l-Fadl ed-Demegânî bu vakıfların yöneticiliğini yapmıştır.

Hayır kurumlarının hizmetlerinin devamı için yapılan vakıfların yönetimi müşrif veya nazır unvanlı görevliler tarafından yürütülüyordu. Ayrıca halife Nâsır li-Dinillâh zamanında çok artan vakıfların yönetim ve kontrolü için Divanü'l- Vukûf adında yeni bir divan ihdas etmiştir.⁶¹⁰

2.6. Diğer İmar Faaliyetleri

Halife Nâsır li-Dinillâh 604/1207 Ramazan ayında Bağdat'ın muhtelif yerlerinde yirmi ayrı aşevi açarak fakirlerin istifadesine sunmuştur. Her aşevinde yaklaşık 500 kişilik yemek hazırlanıyordu.⁶¹¹ Halife ayrıca istihbarat elemanlarına emîr vererek Bağdat'ın muhtelif mahallelerindeki fakirleri de tespit ettirmişti. İstihbarat elemanlarınca tespit edilen fakirlere günlük iki rıtl beyaz ekmek ve yarım rıtl et devlet hazinesinden veriliyordu.⁶¹²

Halife Nâsır li-Dinillâh 604/1207 yılında Bağdat'ın Batı yakasında hacılar için konaklama merkezi yaptırmıştır. Hacılar haca gidiş ve dönüşlerinde halifenin inşa ettirdiği konaklama tesislerinde ihtiyaçlarını gideriyorlardı. Bu merkezde hacılara erzak, elbise ve para yardımı yapılıyordu.⁶¹³

Halifenin annesi Zümrüt Hatun da çok hayırsever bir kadındı. Hac ibadetini yerine getirirken 2 bin hamalın taşıdığı 300 bin dinar değerindeki mal ve hediyeyi Mekke ve Medine halkına dağıtmıştır. Vefatından önce kendisi için bir türbe inşa ettirmiş, türbenin yanına ribat ve medrese de yaptırmıştır. Zümrüt Hatun vefatından sonra altın, gümüş, inci gibi takılarını ve geri kalan bütün malları vasiyeti üzerine cariye ve kölelerine dağıtmıştır.⁶¹⁴

Halife Nâsır li-Dinillâh dönemi imar faaliyetlerinin oldukça yoğun olduğu bir dönem olmuştur. Halife bizzat kendisi Halâtiyye Ribatı ve türbesi, Harîm Ribatı,

⁶¹⁰ Faruk Ömer Fevzî, a.g.e., s. 211.

⁶¹¹ Ebu Şâme, *Terâcim*, s. 60.

⁶¹² İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 169.

⁶¹³ Ebu Şâme, *Terâcim*, s. 64.

⁶¹⁴ Ebu Şâme, *Terâcim*, s. 33

Meşhed-i Abdullah, Ali evladından Avn ve Muîn türbeleri, annesi Zümrüt Hatun türbesinin yanına ribat, medrese ve kütüphane, Sultan çarşısı mescidi, Merzubâniyye Ribatı, fakirler için aşevi, hac konaklama tesisi inşa ettirmiştir. Halife ayrıca Bağdat'ta bulunan birçok kütüphaneye binlerce kitabı sarayındaki kütüphanesinden vakıfta bulunmuştur.⁶¹⁵

⁶¹⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü 'z-Zamân fi Târihi 'l-A 'yan*, VIII/2, 637.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

NÂSIR Lİ-DİNİLLÂH DÖNEMİ SOSYAL HAYAT VE İLMÎ-KÜLTÜREL FAALİYETLER

1. SOSYAL DURUM

Sosyal durum denildiği zaman toplumu oluşturan unsurların ırk, dini ve hatta ekonomik yaşantı tarzına göre gruplandırılması, bu grupların birbiri ile olan ilişkileri, toplumun aile yapısı, en üst makamdan en alta kadar bireylerin yaşam tarzları, merasimler, törenler, evler ve evlerde kullanılan eşyalar, yiyecekler, içecekler, kısacası toplumun genel görüntüsü kastedilmektedir.

1.1. Halkı Oluşturan Tabakalar

Arap tarihçilerininin alaka ve dikkatlerini daha ziyade halifenin ve saray etrafında cereyan eden olaylara yoğunlaştırmaları nedeniyle halkın iktisadi ve sosyal hayatını gösteren anlatımlardan mahrum durumdayız. Özellikle Halife Nâsır li-Dinillâh'ın yaklaşık 46 yıl süren hilafeti döneminde siyasî karışıklıkların ön plana çıkması nedeniyle sosyal hayat daima değişikliklere maruz kalmıştır. Başlangıçta Selçuklularla olan mücadeleler, daha sonra Harezşah ve son olarak da Moğol istilası büyük halk hareketlerine sebebiyet vermiş, sosyal düzen alt üst olmuş, insanlar daha ziyade hayatta kalma mücadelesi içinde kalmışlardır. Ancak Abbâsî toplumu genel yapısı itibarıyla yüksek tabaka “et-Tabakatü'l-Hassa” ve alt tabaka “et-Tabakatü'l-Âmme” olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır.

et-Tabatatu'l-Hassa, halifenin ailesi, Abbâsî soyundan gelenler, Tâlibî soyundan gelenler, devlet adamları, askeri erkân, halifenin yakın arkadaşları, halifenin hizmetçileri, hatta azatlı köleleri, âlimler, şâirler, zengin tüccarlar ve bütün bu sayılanların çocuklarını kapsamaktadır. Bu sınıfa Arapçada “Eşrâf” denilmektedir. Eşrâf kesimine mensup olan kimseler halife ile daha ve rahat görüşebilirler, saraya kendilerine has bir kapıdan girerler ve sarayda özel odalarda

ağırlanırlardı. Hatta saraya geldiklerinde binekleri için dahi özel ahırlar inşa edilmişti.⁶¹⁶

Toplumun en üst kesiminde Abbâsî hanedanına mensup kişiler bulunuyordu. Halifenin yakın akrabaları hilafet sarayındaki köşklere müreffeh bir hapis hayatı yaşarlardı.⁶¹⁷ Abbâsîlerinde mensubu olduğu Ehl-i Beyt'in işlerini yürütmek amacıyla Nâkîbü'l-Eşrâflık müessesesi ihdas edilmişti.⁶¹⁸ Halife tarafından Ehl-i Beyt'in Talibî ve Abbâsî kollarına ahidname ile ayrı ayrı nakibler tayin ediliyordu. İslâm coğrafyasının farklı bölgelerindeki Ehl-i Beyt'e mensup kişilerin işlerini yürütmek üzere bölgesel nakibler atanıyordu. Bütün nakibler Bağdat'taki Nakîbu'l-Nukebâ'ya bağlıydı. Halife Nâsır li-Dinillâh 603/1206 tarihinde Nakîbul-Eşrâf olarak tayin ettiği Ebu'l-Hasen Fahrüddin Muhammed b. Muhtar el-Kûfi'ye vermiş olduğu ahitnamede şu tavsiyelerde bulunmuştur; “Her zaman Allah'tan kork! O'nun seni daima gözetlediğini unutma, Ehl-i Beyt'in işlerini yürütürken yumuşak ol. Peygamberin torunlarına hizmet ettiğini unutma.”⁶¹⁹

Alt tabaka olan Avam tabakası ise tüccarlar, zanâatkârlar, işçiler, çiftçilik ve hayvancılıkla geçinenler köy ahalisi ve kölelerden oluşuyordu.⁶²⁰ Toplumun temelini oluşturan Kesîbe adı verilen çalışan ve üreten sınıf Araplar, İranlılar, Türkler, Rumlar, Ermeniler, Zenciler gibi çeşitli ırklardan oluşuyordu. Toplumun yükünü taşıyan bu insanlar genellikle fakir ve yoksul insanlardı.

1.2. Şehirliler

Şehir genel olarak çok sayıda insanın müşterek bir hayat kurmak amacıyla bir araya geldikleri yerleşim yerleridir. Her toplum ve medeniyet farklı şekillerde, ihtiyaçlarına binaen şehirler kurmuştur. Şehirlerin oluşumunda coğrafya, dinî ve siyasî şartlar etkili olmuştur.

⁶¹⁶ Hasan İbrahim Hasan, *İslam Târîhi*, VI, 337; Hüseyin el-Hac Hasan, *Hadâratu'l-Arab fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Beyrut, 1994, s. 15-17; Şevkî Dayf, *el-Asru'l-Abbâsîyyi's-Sâni*, Kahire, 2001, s. 53; Süleyman ed-Dâhil, *Kitâbü'l-Fevz bi'l-Murâd fi Târîhi Bağdâd*, tkd. Muhammed Zirehum Muhammed Azb, Kahire, 2003/1423, s. 80; Fehmî Abdürrezzak Sa'd, a.g.e., s. 64; Muhammed Kazım Mekki, a.g.e., s. 92.

⁶¹⁷ İbn Cübeyr, a.g.e., s. 165.

⁶¹⁸ Buzpınar, Tufan, “*Nakîbü'l-Eşrâf*”, DİA, XXXII, 322-324.

⁶¹⁹ İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 193.

⁶²⁰ Hitti, a.g.e., II, 526.

Şehirler insanlar için cazibe merkezi olup kalabalıklaşırken, köyler boşalmaya başlamıştır. En- Nâsır li-Dinillâh döneminde Bağdat bir milyonu aşkın nüfusuyla bir metropol görünümündeydi. Bağdat, Dicle nehrinin iki yakasına yayılmıştı. Doğu tarafı Rusâfe, batı tarafı ise Kerh olarak adlandırılıyordu. Dicle üzerinde her iki yakayı bağlayan ahşap köprüler bulunuyordu. Ayrıca Rusâfe ve Kerh arasında ulaşım binlerce küçük tekneyle sağlanıyordu.⁶²¹ Bağdat'ın doğu yakası batı yakasından daha mamur haldeydi. Her iki yakada on yedi mahalle bulunuyordu. Bağdat'ta Şîî nüfus daha ziyade Kerh bölgesinde Sünnî nüfus ise Rusâfe de yoğunlaşmıştı. Bağdat'ta binlerce mescit bulunuyordu. Bu mescitlerin on bir tanesinde Cuma namazı kılınmasına müsaade edilmişti. Bağdat halkı temizliğe çok önemi veriyordu. Bağdat'ta iki binden fazla hamam olduğu kaynaklarda yer almaktadır.⁶²² Bağdat aynı zamanda bir ilim merkeziydi, otuzdan fazla medrese ve onlarca büyüklü küçüklü ribat bulunuyordu.

Bağdat coğrafik konumu, hilafet merkezi oluşu ve nüfus yoğunluğu sebebiyle bir ticaret merkezi idi. dünyanın dört bir yanından getirilen mallar Bağdat'ta bulunan çarşılarda satılıyordu. Bağdat'ta meslek grupları mesleklerinin korunması, birlik ruhunun hissedilmesi, mesleki yardımlaşmanın sağlanması gibi saiklerle bir araya gelerek ortak çarşı, pazar kurmuşlardı. İpekçiler (Kazzazîn), dericiler (Harrazîn), balıkçılar (Semmakîn), kasaplar (Cezzarîn) gibi meslek gruplarının kendilerine ait çarşuları ve teşkilatları bulunuyordu. Meslek grupları Şeyh adını verdikleri bir liderin başkanlığında sendika (lonca) şeklinde organize olmuşlardı. Yaşlı ustaların arasından oy birliği ile seçilen şeyh lonca üyeleri arasındaki problemleri çözümler, olağanüstü durumlarda loncayı harekete geçirir, devletle vergi pazarlığı yapar, çarşıda dükkan açılmasına ancak o müsaade ederdi. Üreticiler tüccarları genellikle emek hırsızı olarak görürlerdi. Genellikle fakir işçiler arasında taban bulmuş olan Ayyarlar devlet otoritesinin zaafa uğradığı dönemlerde zengin tüccarların evlerini ve işyerlerini yağmalayarak fakirlere dağıtırlardı.

Bağdat'ta çarşılar daha ziyade batı yakası olan Kerh de yoğunlaşmıştı. Bunun sebebi olarak kaynaklarda şöyle bir bilgi verilir; Rum elçisi Halife Mansur'un

⁶²¹ İbn Cübeyr, a.g.e., s. 164; İbnü'l- Fuvatî, *Menâkıb*, s. 56.

⁶²² İbn Cübeyr, a.g.e., s. 167; İbnü'l- Fuvatî, *Menâkıb*, s. 62.

görevlendirdiği rehberler Bağdat şehrini gezdirirler. Halifenin huzurunda elçiye Bağdat şehrini nasıl bulduğu sorulunca elçi; “Sağlam surlar içinde güzel bir şehir ancak düşmanları da içeri alınmış” diyerek Bağdat’ın sur içindeki çarşılarını işaret etmiştir. Çünkü düşmanlar ve casuslar tüccar kılığında şehre çok kolay sızabilirlerdi.⁶²³ Ayrıca gerek çarşı esnafının gürültüsü gerekse bazı zanâatkarların mesleklerini icra ederken çıkarmış oldukları gürültü sebebiyle Bağdat çarşıları surların dışına çıkarılmıştır.

Bağdat şehrinin içinde Nehru Deccac, Nehru Kalain, Nehru Tabik, Nehru Bezzazin isiminde dört tane büyük su kanalı bulunuyordu. Bu kanallar sularını yıl boyu Fırat nehrinden alıyorlardı. Bağdat’ın çarşıları daha ziyade bu kanalların kenarında kurulmuştu. Kanalların su debisi küçük gemileri ve tekneleri hareket ettirebilecek seviyedeydi. Bağdat’ın ihracatı ve ithalatı bu teknelerle yapılıyordu. Bu kanallar üzerinde ahşap köprüler bulunuyordu.⁶²⁴ Bağdat’ın yolları da gayet intizamlıydı. Ana caddeler 50 zir’a yaklaşık 25 m, sokaklar 16 zir’a yaklaşık 8m civarındaydı.⁶²⁵

Halife Nâsır li-Dinillâh’ın hilafetinin ilk yıllarında hac dönüşü Bağdat’ı ziyaret eden İbn Cübeyr, Bağdat halkının ahlaki yapısından da bahsetmektedir. Ona göre Bağdat halkı, kendini beğenen, başkalarını aşağı gören, yabancıları sevmeyen, kibirli, gururlu kimselerdi. Ticaretlerinde doğru değillerdi, aldıkları borçları vermez, sözlerine riayet etmezlerdi. Hatta İbn Cübeyr Bağdat’ta halkın durumunu şöyle ifade etmektedir; “Buradakilerin kötü davranışları, sanki şehrin havasına suyuna sinmiş.”⁶²⁶

Kısacası Bağdat dünyanın dört bir yanından farklı dillerde, ırklarda, değişik inanclarda insanların toplandığı devasa bir şehir görünümündeydi. Ticaret ve zenginliğin merkezi olarak binbir gece masallarına konu olsa da aynı zamanda farklı kültür ve inancların buluşma noktası olduğundan bir çatışma ve kaos merkeziydi.

⁶²³ İbnü'l- Fuvatî, *Menâkıb*, s. 46.

⁶²⁴ İbnü'l- Fuvatî, *Menâkıb*, s. 54.

⁶²⁵ Can, Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara, 1993, s. 88.

⁶²⁶ İbn Cübeyr, a.g.e., s. 159.

1.3. Köylüler

Halkın çoğunluğunu köylerde yaşayan ve çiftçilikle uğraşan kesim oluşturmaktaydı. Köylerde yaşayan Müslüman halk zamanla şehirlere yerleşmiş, köylerde daha ziyade gayri müslim zimmî halk kalmıştı. Köylüler devletin ana gelir kalemlerinden biri olan haraç vergisini veriyorlardı.⁶²⁷

Köylülerin gelir seviyesi şehirdekilere göre oldukça düşüktü, köylüler sıkıntı ve yokluk içinde hayatlarını devam ettirmeye çalışıyorlardı. Köylülerin hayatını daha ziyade büyük toprak sahipleri ve tabiat şartları belirliyordu. 569/1173 ve 614/1217 tarihlerinde vuku bulan büyük sel felaketlerinde Bağdat'ın köyleri büyük yıkıntıya maruz kalmış, tarım arazileri kullanılamaz hale gelmiştir. Abbâsî Devleti'nin içinde bulunduğu kargaşa sebebiyle de yüzyıllar boyu çalışılarak inşa edilmiş olan sulama kanal alt yapı sistemi çökmüş, buna bağlı olarak da üretim azalmıştı.⁶²⁸

Köylüler sazdan ve kerpiçten yapılmış evlerde yaşıyorlardı. Çoğu zaman bu evler sağanak yağışlar ve seller neticesinde yıkılıyordu. Köylülerin ektiği arazilerin bir kısmı devletin bir kısmı da devlet adamları ve zenginlerini. Devlet çoğu zaman vergiyi peşin almak için topraktan vergi alma hakkını iltizam yoluyla başkalarına devrediyordu. Köylüler bir anlamda devlete peşin olarak verdiği vergiyi köylüden toplamanın çabasında olan mültezimin insafına kalıyordu. Arazi bir zengin ya da bir devlet adamının ise elde edilen mahsul üçe bölünürdü. Bir bölümü üretici köylüye bir bölüme toprak sahibine bir bölümü de vergi olarak devlete verilirdi.⁶²⁹ Halife Nâsır li-Dinillâh, devlet görevlilerinin kendi hesaplarına köylüleri angarya olarak çalıştırmasına müsamaha etmezdi. Hatta Nâsır li-Dinillâh bu emrine riayet etmeyen bir devlet görevlisinin ellerinin diğerlerine ibret olması için kesilmesini emretmiştir.⁶³⁰

Köylüler arazilerinde hububat, pamuk, şeker kamışı, susam, meyve ve sebze yetiştiriyorlardı. Köylerde az da olsa imalatta yapılıyordu. Bazı köylüler ürettikleri

⁶²⁷ Zeydan, a.g.e., V, 78.

⁶²⁸ Andre Miquel, *Doğuştan Günümüze İslam Medeniyeti*, çev. Hasan Menteş, Ankara, 1991, I, 192; Muhammed Kazım Mekki, a.g.e., s. 106.

⁶²⁹ Mazaheri, a.g.e., s. 277.

⁶³⁰ Eyyübî, a.g.e., s. 115.

pamuktan kumaş dokuyarak elbise üretip satıyorlardı. Bazı köylüler de yetiştirdikleri çiçeklerden elde ettikleri esansları parfümcülere satıyorlardı.⁶³¹

Halife Nâsır li-Dinillâh hilafetinin ilk yıllarında köylülerin ekonomik durumunu düzeltmek amacıyla vergi indirimi yapmıştır. Tarımın desteklenmesi için kullanılamaz hale gelen su kanallarının tamir ve tadilatını yaptırmıştır. Halifenin bu teşebbüsleri neticesinde köylerde üretim artmış, Bağdat'ta pazara bolca mal gelmeye başlamış, köylü ekonomik olarak rahatlamış, tarımsal üretimin artışına bağlı olarak da şehirde gıda fiyatları düşmüştür.⁶³²

1.4. Kadımlar

Toplumun sayısal olarak yarısını, fonksiyonel olarak da temelini teşkil eden kadınların Abbâsî toplumunda görünürlülüğü noktasında kaynaklarda yeterince bilgi bulunmamaktadır. Ancak Asr-ı Saâdette, Hulefâ-i Raşidîn ve Emeviler dönemi göz önüne alındığında kadınlar İslâm toplumunda giderek toplumsal alandan soyutlanarak, evlere hapsedildiği de aşikârdır. Bu gerçek Abbâsî toplumunda da kadınların aleyhine gelişerek devam etmiştir.

Abbâsî toplumunda hür kadınların evlere kapatılması ve sosyal statüsünün düşmesinde en büyük âmil olarak toplumda cariye kullanımının yayılması gösterilmektedir. Bu dönemde toplumun hemen hemen her kesiminde evlerde cariye kullanımı yaygındı. İslam hukukuna göre hür kadınlarla görüşmek kesin kurallara bağlanmış olması, erkeklerin cariyelerle rahatça konuşabilmesi, görüşebilmesi hatta erkeklerin onların güzelliklerini dahi inceleyebilmesi, eğlence arayan erkeklerin cariyelere yönelmesine neden olmuştur. Abbâsî toplumunda hür kadınlar evde pişmiş ekmeğe, cariyeler ise pazar ekmeğine benzetiliyordu.⁶³³ Bu kanaat cariyelerin çoğalmasına ve toplumsal mevkilerini hür kadınların aleyhine geliştirmelerine sebep oluyordu. Arap kadınlarına göre daha güzel ve eğitimli olan cariyeler erkeklerin ilgisini çekiyor, hür kadınların toplumsal mevkilerinin düşmesine sebep oluyorlardı. Buna bağlı olarak hür kadınlar evlere hapsediliyor, toplumsal alanlarda görünmeleri

⁶³¹ Bakır, Abdülhalik, Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi, Ankara, 2000, s. 114.

⁶³² İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 227.

⁶³³ Mesûdî, a.g.e., II, 229.

hoş karşılanmıyordu. Hür kadınların dünyası evlerinin duvarları ile sınırlıydı. Birkaç tanesi hariç halifelerin annelerini cariyelerden oluşuyordu. Oğlu halife olan cariyeye adeta bir valide sultan edası ile devlet yönetiminde etkili oluyordu.

Abbâsîler zamanında kadın, yabancı erkeklerle bir arada bulunamazdı. Düzenlenen merasimleri ya kadınlara tahsis edilen odalardan ya da evinin damından yalnız başına veya kadın arkadaşlarıyla birlikte takip ederdi. Bağdat halkı, bir erkeğin komşunun penceresinden bakmasına kesinlikle izin vermezdi. Halkın gizli sırlarını ifşa edenler, onları gizlice gözetleyenler, devlet tarafından şiddetle cezalandırılırdı.

Muhtesip, evli olsalar dahi, erkeklerin sokaklarda kadınlarla bir arada yürümelerine izin vermezdi Ancak kadın, camilerde vaaz ve konferanslar için tertip edilen toplantılara katılabilirdi. Bu durum, kadının ilim, kültür ve dinî prensipleri yerine getirme alanlarında, erkeklerden farklı olmadıklarını göstermektedir.

Giyim kuşam olarak kadınlar daha ziyade İran tesiri ile çarşaf kullanırlardı. Çarşaf bütün vücudu örtecek şekilde uzun olurdu. Kadınlar başlarına da ayrıca bir başörtüsü alırlardı. Yüksek tabakanın hanımlarının giyimleri halkın giyiminden çok farklıydı. Kıymetli taşlarla süslenmiş elbiseler giyerlerdi.

Abbâsîlerin son döneminde döneme damga vurmuş bir kadından bahsetmek oldukça müşkildir. Ancak Nâsır li-Dinillâh'ın annesi Zümrüt Hatun ve Halife Müstezî'nin cariyesi Benefşe Hatun devlet yönetiminde etkili olan bayanlardandı. Bu dönemde Şühde bt. Ahmed (574/1178),⁶³⁴ Cevher bt. Devamî (604/1207)⁶³⁵ ilmî yönden tebarüz etmiş birkaç kadında bulunuyordu. Yine bu dönemde mutasavvif bayanlarda bulunuyordu. Nimet bt. Ali (604/1207)⁶³⁶ ve Safiyye bt. Abdülcebbar (624/1226) dönemin mutasavvif bayanlarındandır.⁶³⁷

⁶³⁴ Zehebî, *Târih*, XII, 538.

⁶³⁵ Zehebî, *Târih*, XIII, 91

⁶³⁶ Zehebî, *Târih*, XIII, 107.

⁶³⁷ Zehebî, *Târih*, XIII, 765.

1.5. Köle ve Cariyeler

Sosyal tabakanın en üst kısmında halife ve onun ailesi, hükümet mensupları, Haşimi soyundan gelenler, askerler, gözde arkadaşlar, halifenin azatlı köleleri, hizmetçileri, ilim adamları ve şairler yer alırken en alt tabakada ise köleler yer almaktaydı. İslâm eski bir müessese olan köleliği muhafaza etmiş, ancak kölelerin şartlarını ıslah etmiştir. Bir köle kendisini efendisinden azat etmek isterse bunu kolaylaştırmış ve ona yardımcı olmak için vakıf ve müesseseler kurmuştur.

Köleler harp esnasında esir edilen veya barış zamanında satın alınmak suretiyle elde edilen gayr-i müslimlerden oluşmaktaydı. Kölelerin bir kısmı siyahî bir kısmı ise beyaz ırktandı. Beyaz ırktan olanlar Türk, Grek, Slav ve Ermeni soyundan geliyorlardı.⁶³⁸

Köleler Bağdat'a Cellâbî,⁶³⁹ Rakikî⁶⁴⁰ gibi isimlerle anılan köle satıcıları tarafından dünyanın her tarafından getirilerek Bağdat'ın köle pazarı olan Sûku'-Râkîk de satılırdı.⁶⁴¹ Bağdat'ta satışa sunulan köleler Nehhâs ismi verilen görevliler tarafından satışa sunulurdu.⁶⁴²

Bağdat'ta satışa sunulan kölelerin bir kısmı imalat sanayinde işçi olarak kullanılırdı. Zanâatkar olan köleler zanaatlarını icra eder, kazandıkları günlük hâsılatın bir kısmını darîbe adında bir ücret olarak efendilerine öderlerdi. Darîbenin dışında kalan parayla da köleler hem hayatlarını hem de zanaatlarını devam ettiriyorlardı.⁶⁴³ Tarım alanında istihdam edilen köleler Basra'nın güneyinde bulunan bataklık arazide şeker kamışı ve pirinç üretiminde kullanıyordu.

Kadın köleler ev hizmetlerinde aşçı, bebek bakıcısı, sütanne olarak kullanılıyordu. Kadın köleler olan cariyeler köle pazarlarında şarkı, Şiir söylemek, sohbet etmek, ev işleri yapmak gibi özelliklerine göre ayrılırlardı. Cariyeler köle pazarında satışa sunulduklarında alıcı herhangi bir malı kontrol eder gibi cariyeyi

⁶³⁸ Hitti, a.g.e., II, 524; Emine Baytâr, a.g.e., s. 349.

⁶³⁹ Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, y.y., 1980, II, 137.

⁶⁴⁰ Sem'ânî, a.g.e., III, 84.

⁶⁴¹ Sem'ânî, a.g.e., III, 84; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldan.*, II, 420.

⁶⁴² Sem'ânî, a.g.e., V, 473.

⁶⁴³ Mes'ûdî, a.g.e., IV, 343.

kontrol ederdi. Farklı ırklardan köleler farklı özelliklerle meşhur olmuşlardı. Cinsellik için berberi köleler, ev muhafazası için Rum köleler, güzelliği için Türk köleler, çocuk sahibi olmak için İranlı köleler, sütannelik için ise zenci köleler tercih edilirdi.⁶⁴⁴

Köle tacirleri iyi bir kar elde edebilmek için cariyelerin eğitimine önem verirlerdi. Köle satışına dair bir risale yazan V/XII. asırda yaşamış Hıristiyan bir doktor olan İbn Butlan ideal bir cariyenin yetiştirilmesi hakkında şu bilgileri verir; “ Bir cariyeye dokuz yaşında memleketinden alınmalı, sonra üçer yıl Mekke ve Medine’de kalmalı, daha sonra kültürlü ve zarif bir şekilde yetiştirilmek üzere Irak’a getirilmelidir. Böylece bütün terbiye merhalelerinden geçtikten sonra yirmi beş yaşında satıldığı zaman Medineli kadınların kadınlığını, Mekkeli kadınların zarifliğini, Iraklı kadınların kültürünü kendisinde toplamış olur.”⁶⁴⁵

İbn Butlan risalesinde farklı ırklardan köleler hakkında toplumda yerleşen algı hakkında da şu bilgileri vermektedir. *"Hint kadınları endamlı, buğday tenli, kumral, son derece güzel, pürüzsüz, güzelliği mükemmel, hoş kokulu, işveli ve hayat dolu insanlardır; fakat çabuk solar ve ihtiyarlarlar. Onlar çocuk için çok uygundur; erkekleri ev işleri için muvafıktırlar, ince sanat işlerinden ve maldan iyi anlarlar. Ancak bu bölgenin kadınları, çok çabuk yaşlanır ve çabuk hastalanırlar. Kandaharlı kadınlar, Hintli hemcinslerine benzerler. Sind kadınları, ince belleri ve uzun saçlarıyla meşhurdurlar. Medineli kadınlar ise kumral renkli ve ideal vücut hatlarına sahip olup, tatlı dil ve nükte ile meşhurdurlar. Geçim hususunda erkekleri sıkımazlar, kanaatkârdırlar, öfkelenmezler, bağırp çağırmazlar, şarkı söylemek için çok uygundur. Mekke kadınları yumuşaktır, mafsalları ince olup gözleri zayıftır. Tenlerinin rengi kumrala çalar, boylan normal, bedenleri çekicidir. Ön dişleri zarif ve keskin, saçları kıvrık ve gözleri donuktur. Taif kadınları, altın esmeri renginde, endamlı, hafifmeşrep, oyun ve latifeye istidatlıdırlar; fakat ana olmaya elverişli değildirler. Gebeliğe az istidatlı olup, çoğu kez doğururken ölürler.*

⁶⁴⁴ Abdüsselam Termaninî, *er-Rıkkı Mazihî ve Hazırûhu*, Kuveyt, 1979, 90-91.

⁶⁴⁵ Muhammed Cebbar Beg, “*Abbâsî İdaresi Altındaki İslam Toplumunda Serfler*”, Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Der., 1987, sy. 7, s. 524.

Berberi kadınlarsa, çok uysal, her hizmete elverişli ve doğum yapmaya çok kabiliyetlidirler. Zenciler esir pazarlarına çok sürülürler. Ne kadar siyah olursa o kadar çirkin olurlar. Dişleri keskin olur. İşe çok yaramazlar, ince düşünemez, sathî olurlar, kaygı ve tasa nedir bilmezler. Çoğunlukla kötü ahlâklılırlar ve sık sık kaçarlar. Çok iyi dans ederler. Bu, onların yaradılışından gelen bariz özellikleridir. Söylenişine göre, konuşma bozuklukları ve lisan bilmemeleri, onları raksa yöneltmiştir. Eğer bir zenci gökten yere düşecek olsa, mutlaka ayakları üstüne ve ahenkle düşer. Ağızlarında bol tükürük bulunması nedeniyle insanlar arasında en parlak dişlere onlar sahiptir. Ancak, tükürüğün bolluğu hazım bozukluğuna sebep olur. Vücutları güçlü kuvvetlidir. Bir zencinin karnı doyduğu zaman, sanki onun vücudunu, onu her türlü acıdan koruyan bir güç kaplar. Koltuk altlarının ve sert olan ciltlerinin kokusu hiç hoş değildir. Habeş kadınları ise, çoğunlukla yumuşak ve zayıf vücutludurlar. Şarkıcılık ve dansa elverişli değildirler. Yetişkinleri ülkenin dışında bulunamaz; başka iklim şartlarına gelemesler. Bağlılık ve hayır işlerinde güvenilen kimselerdir. İtimada şayandırlar. Kuvvetli duygu ve zayıf vücutlarıyla farklılık arz ederler. Nûbeli kadınlar ise, Habeşlilerin aksine kuvvetli vücutlara sahiptirler, fakat zayıf duyguludurlar. Sindirim bozukluğundan çabuk yaşlanırlar. Bücceli kadınlar altın renginde olup, güzel yüzlü, düz endamlı ve yumuşak ciltli ve zariftirler. Cariyelik için küçük yaşta ülkelerinden çıkarılmalıdırlar. Satın alınırken saçları kesilmemiş olmalıdır; çünkü bazen bu tıraş o kadar çirkin yapılı ki, kemikler dışarı fırlar. Bu bölgenin erkekleri cesurdur; fakat hırsızdırlar. Bundan dolayı, onlara para emanet et-meye ve ev idaresi teslim etmeye gelmez.

Siyahîler içerisinde, Nûbe kadınları nazik ve zariftirler. Bunların ciltleri yumuşak olmakla birlikte bedenleri serttir. Nil yöresinin havası, bunların sıhhatlerine yararlıdır. Çünkü Nil nehri, onların kendi ülkelerinde de içme suyudur. Mısır dışında başka bir yere gittiklerinde kanama ve öldürücü hastalıklara yakalanırlar. Türk kadınları, beyazlık, güzellik ve yumuşak tenlilik gibi güzel vasıfları kendilerinde toplamışlardır. Gözleri küçük olmakla beraber, tatlı bakışlıdırlar. Boylan, genellikle orta ve kısa arasındadır; uzun boylu olanları çok azdır. Bunlar doğurgan ve neslin çoğalmasına elverişlidirler. Çocukları arasında sakat ve bedeni arızalı olanlar az bulunur. Rum kadınlarının tenleri pembe saçları

uzun-düz, gözleri mavi, kendileri mutî, uysal, hizmet ehli, sadık dost ve itimada şayan hanımlardır. Ellerindeki mallarını iyi muhafaza ettikleri ve aşın harcama yapmadıkları için ekonomiktirler. İnce sanatlarda beceriklidirler. Ermeni kadınlarına gelince; güzellik onlara mahsustur. Bünyeleri sağlam, bedenleri kuvvetlidir. Bunlarda iffet azdır veya hiç yoktur. Bunların arasında hırsızlık yaygındır, cimrilikleri azdır. Mizaç ve dilleri kabadır. Kibar konuşmak nedir bilmezler. Zor iş ve hizmet köleleridirler.

Köleler, sopa ve korku olmadan ıslah olmazlar. Bunlardan birinin tembellik ettiğini görürsen bilesin ki, bu onun güçsüzlüğünden değildir. Sakın sopayı elinden bırakmayasın! İsteddiğini yaptırmak için dövdüğün ve disiplin altına aldığın zaman dikkatli ol. Çünkü bu ırka, iyi zamanda bile güven olmaz, nerede kaldı ki kırgınlık anında güvenilsin! Ermeni kadınları kendilerinden yararlanmaya elverişli değildirler. Özet olarak diyebiliriz ki, siyahların en yaramazı zenciler olduğu gibi, beyazların da en kötüsü Ermenilerdir. Bu iki ırkın hem erkekleri hem de kadınları bedenlerinin kuvvetli oluşları, aşın fesatçı ve katı tabiatlı oluşları hususunda birbirlerine ne kadar benzemektedirler!⁶⁴⁶

Tarihsel süreçte Mısır ve İran bölgelerinde kurulan devletlerde yaygın olarak kullanılan hadım köleler Abbâsî sarayında da yaygın olarak kullanılıyordu. Daha ziyade erkek kölelerin girmesine müsaade edilmeyen halifenin haremi gibi bölgelerde istihdam edilen kısırlaştırılmış hadım köleler en pahalı kölelerdi. Hadım kölelerin pahalı olmasının sebebi kısırlaştırılma aşamasında çoğunun ölmesiydi. Öyle ki hadım edilen otuz köleden yirmi sekizi bu işlemde sonra hayatını kaybediyordu.⁶⁴⁷

Hilafet sarayında halifenin özel hizmetini gören köleler bulunuyordu. Halifenin özel mektuplarını taşıyanlara Beridî, halifenin odasını süpürenlere Ferrâş, halifenin içeceğini kontrol edenlere Sâki veya Şarâbî unvanı verilirdi. Bu unvanı taşıyan kölelerden bazıları halifelere olan hizmetlerinden dolayı halifelerin emîrleri arasına dâhil olmuşlardır. İzzeddin Ebu'l-Hayr Mesud b. Abdullah el-Ferraş, Halife

⁶⁴⁶ Adam Metz, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Rabi' el-Hicri = Asrû'n-Nehda fi'l-İslâm*, trc. Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde, *Beyrut*, trz., I, 303.

⁶⁴⁷ Abdüsselam Termaninî, a.g.e., s. 92.

Müstencid, Müstezî ve Nâsır li-Dinillâh'a hizmet etmiş köle süpürgecilikten emîrliğe yükselmiştir.

Halifelerin sarayında çok sayıda cariye ve köle bulunuyordu. Hülagü, Bağdat'ı ele geçirdiğinde hilafet sarayından yedi yüz cariye ile üç yüz hadim köle bulunduğu rivayet edilmektedir.⁶⁴⁸ Halife Nâsır li-Dinillâh'ın da çok sayıda kölesi bulunuyordu. Bunlardan Best Nesim isimli cariye halifenin en yakını idi, güzel yazı yazardı. Halifeye gönderilen dilekçe ve yazıları halifeye okurdu. Nâsır li-Dinillâh'ın hilafetinin son dönemlerinde Best Nesim, Reşîk isimli bir kölenin yardımıyla halifenin yazısını taklit ederek halife adına vezire emîrlere gönderdiği kaynaklarda yer almıştır.⁶⁴⁹ Halifelerin çoğunluğunun anneleri cariyeydi. Halife anneleri olan cariye kökenli kadınlar devlet yönetiminde çok etkindiler. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın annesi de Türk asıllı bir cariye olan Zümrüt Hatun'du. Halife Müstezi'nin diğer bir gözde cariyesi de Benefşe Hatun'du. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın veliaht olarak belirlenmesinde bu iki cariyenin etkisi olmuştur.

1.6. Gayr-i Müslimler

Abbâsî toplumunda yaşayan insanları dinî yönden Müslümanlar, Zimmîler ve Müste'menler olmak üzere üç gruba toplamak mümkündür. Müslümanlar devlete İslâm diniyle bağlı olan doğal ve tabi vatandaşlardır. Zimmîler, yaptıkları anlaşmayla Müslümanların korumasını kabul etmiş, İslâm Devleti'nin vatandaşı olan gayr-i müslimlerdir. Müste'menler ise İslâm ülkesine geçici olarak gelmiş, İslâm Devleti'nin vatandaşı olmayan gayr-i müslimlerdir. Zimmîler hak ve ödevler olarak Müslümanlara eşittir. İslâm hukukuna göre gayr-i müslümlere inanma, seyahat etme, mal edinme ve malları üzerinde tasarrufta bulunma konularında herhangi bir kısıtlama getirilmemiştir. Gayr-i müslimler kanun önünde Müslümanlarla eşit oldukları gibi bir ayrıcalık olarak isterlerse davalarını kendi mahkemelerine götürme hakkına da sahiptirler. Ancak gayr-i müslimler varlıklarının devamını sağlamak amacıyla İslâm Devleti'ne cizye olarak isimlendirilen vergiyi vermek zorundadırlar.

⁶⁴⁸ *el-Havâdisü'l-Câmiâ ve't-Tecâribü'n-Nâfiâ*, s. 88. Bu eser neşreden Beşşâr Avvâd Ma'rûf ve İmâd Abdüsselâm Raûf bu eserin yanlışlıkla İbnü'l-Fuvatî'ye nisbet edildiğini, aslında VIII. (XIV.) yüzyılda yaşamış adı bilinmeyen başka bir müellife ait olduğunu belirtmişlerdir. (neşredenin girişi, s. 10).

⁶⁴⁹ Ebu Şâme, *Teracim*, s. 219; Zehebî, *Târîh*, XIII, 319.

Abbâsî yönetimindeki gayr-i müslimler Hıristiyan, Yahudi, Sabii ve Mecusîlerden oluşuyordu. Daha ziyade kırsal kesimde yaşayan gayr-i müslimler kendi din, dil ve kültürlerini muhafaza etmişlerdir.⁶⁵⁰

Bağdat'ta bulunan gayr-i müslimler daha ziyade birlikte yaşama arzusundan dolayı kendilerine has mahallelerde oturuyorlardı.⁶⁵¹ Kırsal kesimde yaşayan gayr-i müslimler tarımla uğraşırken, Bağdat'ta ikamet eden gayr-i müslimler daha ziyade ticaret ve zanaatla uğraşıyorlardı. Abbâsî toplumunda Hıristiyanlar tıp alanında meşhur olmuşlardır. Halifelerin özel doktoru olan Hıristiyanlar halifelere tesir ederek devlet yönetimi üzerinde etkili oluyorlardı.

Abbâsî hükümeti olan divanda çok sayıda Hıristiyan üst düzey devlet görevlisi bulunuyordu. Ebu'l-Fadl Cibril b. Zetina Hıristiyan divan kâtiplerindendir. Şemsüddeve Ebü'l-Hayr Sehl b. Toma en-Nasrânî halifenin yakın çalışma arkadaşlarından. Şemsüddeve'nin iki kardeşi Fahrüddeve ve Tacüddeve de Abbâsî divanında kâtip olarak görev almıştır.⁶⁵²

Halife Nâsır li-Dinillâh 578/1183 tarihinde Abbâsî divan teşkilatında görevli gayr-i müslimlerin ya Müslüman olmalarını aksi takdir de işlerine son verilmesini emretmiştir. Vezir naibi İbnü'l-Buharî, gayr-i müslimlerin divandan tasfiyesinin zamana yayılarak yapılmasının devlet işlerinin yürütülmesi açısından daha uygun olacağını halifeye bildirmesine rağmen, halife ikinci bir ferman göndererek şöyle emretmiştir: “Allah gayr-i müslimlerin Müslümanlardan üstün tutulmasını yasaklamıştır. Gayr-i müslimlerin divanda görevlendirilmesi Müslümanların hakkını gasptir. Divanda görevine son verilen gayr-i müslimlerin yerine en kısa zamanda uygun bir Müslüman tayin ediniz.”⁶⁵³

Ebu Galib b. Zetina gibi Abbâsî divanında çalışan bazı Hıristiyan kâtipler görevlerinde kalabilmek için Müslüman olmuşlardır.⁶⁵⁴ Müslüman olmayı reddeden İbn Aşkar ise halifenin özel izniyle vazifesine devam etmiştir. Hatta İbn Aşkar

⁶⁵⁰ Yüzbekî, *Tevfik Sultan Târîhu Ehli'z-Zimme fi'l-Irak*, Riyad, 1983/1403, s. 363; Muhammed kazım Mekkî, a.g.e., s. 85.

⁶⁵¹ Yâkût el-Hamevî, a.g.e., II, 495.

⁶⁵² *el-Havâdisü'l-Câmia ve't-Tecâribü'n-Nâfia fi'l-Mieti's-Sâbia*, s. 161.

⁶⁵³ İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 127.

⁶⁵⁴ Eyyübî, a.g.e., s. 74.

öldüğünde halife; “İbn Aşkar öldü. Onun gibi Divanü’l-Araz kim yönetebilir” diyerek üzüntüsünü dile getirmiştir.⁶⁵⁵

Abbâsî sarayında hâcip olarak görev yapan Hıristiyanlarda bulunuyordu. İbnü’s-Sâî, Kayser isimli bir hâcipten bahsetmektedir.⁶⁵⁶ Yine aynı aynı dönemde Ebü’l- Ganaim Nasr b. Sâve önce Vâsıt daha sonra Düceyl ve Dakuka bölgelerinde valilik yapmış bir gayr-i müslimdir. Halifenin memlûklerinden Otamış’ın zehirlenerek öldürülmesi olayına iştirak ettiği suçlamasıyla halife tarafından idam ettirilmiştir.

Halifenin çevresinde çok fazla Hıristiyan doktor bulunuyordu. Ebu’l-Hayr Mari b. Hibetullah halifenin özel doktorlarından. Halife 598/1212 yılında ağır bir hastalığa yakalanınca ancak Hıristiyan doktor Ebu Nasr b. Said b. İsa’nın tedavisi ile iyileşebilmiştir. Halife kendisini iyileştiren Ebu Nasr’a hazineye giderek taşıyabileceği kadar altın almasını emretmiştir. Ebu Nasr halifenin hazinesinden 20 bin dinar almıştır. Ayrıca halifenin annesi Zümrüt hatun da kendisine ağır hediyeler göndermiştir. Ebu Nasr 598/1201 yılında vefat edinceye kadar halife her yıl kendisine hediyeler göndermeye devam etmiştir.⁶⁵⁷

591/ 1195 yılında vefat eden Ebu’l-Hasen Said halifenin takdirini kazanmış bir doktordu. Ebu’l-Hasen aynı zamanda felsefeci ve mantıkçıydı.⁶⁵⁸ 600/1204 yılında vefat eden Ebu’l-Ferec el-Mesîhî Bağdat’ın meşhur Hristiyan doktorlarından.⁶⁵⁹ Ebu’l-Beka’ en-Nîlî kadın hastalıkları konusunda uzman bir doktordu. Halifenin harem doktoruydu. Oğlu Ebu Ali de kendisi gibi doktordu.⁶⁶⁰ Ebu’l-Abbas Yahya b. Said b. Mari döneminin meşhur doktor ve şairlerindedir.⁶⁶¹

Halife Nâsır, Hıristiyan doktor Eminüddeve Ebu’l-Kerem Said b. Toma’yı ailesinin işlerinden sorumlu görevli olarak tayin etmiştir. Bu şahıs halifenin yanında

⁶⁵⁵ Eyyübî, a.g.e., s. 74.

⁶⁵⁶ İbnü’s-Sâî, *el-Câmiü’l-Muhtasar*, IX, 26.

⁶⁵⁷ İbn Ebî Usaybia Ebü’l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım, *Uyûnü’l-Enba’ fi Tabakâti’l-Etbbâ*, thk. Nizar Rıza, Beyrut, trz.s. 403.

⁶⁵⁸ İbnü’l-İbrî, Ebü’l-Ferec Barhebracus Yuhanna, *Târîhu Muhtasari’d-Düvel*, thk. El-Eb Anton es-Sâlihânî, Beyrut, 1983, s. 416.

⁶⁵⁹ İbnü’s-Sâî, *el-Câmiü’l-Muhtasar*, IX, 101

⁶⁶⁰ İbnü’l-İbrî, *Muhtasar*, s. 419.

⁶⁶¹ İbnü’l-Kiftî, a.g.e., s. 236.

vezirden daha itibarlı ve itimada şayandı. Eminüddeve Ebü'l-Kerem Said b. Toma 620/1223 yılında halifenin sarayında öldürülmüştür. İbnü'l-İbrî, Eminüddeve'nin öldürülmesini kıskançlığa bağlı saray komplosu olarak tanımlamaktadır.⁶⁶²

Hıristiyanlar'ın dini lideri de yüksek makam sahibi devlet adamlarının tayininde olduğu gibi, halife tarafından özel bir fermanla tayin ediliyordu. Bu sahsa 'Câselik" ünvanı veriliyor ve halifenin katında Hıristiyanların temsilcisi olarak kabul ediliyordu.⁶⁶³ Halife Nâsır li- Dinillâh 586/1190 tarihinde Hıristiyanların Câselik'i III. İlya Ebu Halim'in vefat etmesi üzerine onun yerine seçilen Nusaybin patriği Yebliha b. Kayyuma el-Mavsili'yi Câselik olarak tayin etmiştir. Câselik Yebliha'nın 618/1222 yılında vefatından sonra ise yerine kardeşi Sebryeşu b. Kayyuma halife tarafından Câselik olarak tayin edilmiştir.⁶⁶⁴

Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde gayr-i müslimlerin hiçbir baskı görmeden rahat bir hayat sürmüşlerdir. Hatta onların rahatı ve devlet yönetimine olan etkileri Müslüman din adamlarından bazılarını rahatsız etmiştir. Fakîh Ebu Abdullah b. Fadlan halifeye bir mektup yazarak devlet yönetimindeki gayr-i müslimlerin amacının devleti sosyal ve ekonomik olarak zayıflatmak olduğunu, onların Müslümanlar üzerinde hâkim olmalarının dinî kurallara uymadığını halifeye bildirse de halife, Ebu Abdullah'ın fikirlerini önemsememiştir.⁶⁶⁵

Cazip bir ticaret merkezi olarak kurulan Bağdat'a farklı bölgelerden değişik ırk dil ve dinden insanlar yeni bir hayat için göç etmişlerdir. Bu esnada çok sayıda Yahudi de Bağdat'a yerleşerek yerleşmişti. Yahudiler daha ziyade Bağdat'ın Şemmâsiyye Mahallesiine yerleşmişlerdir. Ayrıca Bağdat'ta Derb'l-Yehud, Yahudi caddesi olarak bilinen bir cadde de bulunuyordu.⁶⁶⁶ Başlangıçta boyacılık, dericilik, kasaplık, kuyumculuk gibi zanâatlarla uğraşan Yahudiler zamanla ticaretle uğraşarak toplumun en zenginleri arasına girmişlerdir. Öyleki 601/ 1204-1025 yılında vefat

⁶⁶² İbnü'l-İbrî, *Muhtasar*, s. 421.

⁶⁶³ C.E. Bosworth, "el-Harizmi'ye göre Bizanslıların ve Hıristiyanların Kullandıkları İdari ve Dini Ünvanlar", Süleyman Demirel Üniv. İlahiyat Fak. Der. sy. 2, 1995, s. 316; Adam Mez, a.g.e., I, 79.

⁶⁶⁴ Jean Maurice Fiey, *Ahvâlü'n-Nasara fî Hilafeti Beni'l-Abbas*, Dârü'l-Maşrık, Beyrut, 1990, s. 359.

⁶⁶⁵ Fiey, a.g.e., s. 359.

⁶⁶⁶ Yâkût el-Hamevî, a.g.e., V, 454.

eden Ebu Tahir b. Şebr, Abbâsî hükümetine borç veren zengin Yahudi bankerlerden biriydi.⁶⁶⁷

Halife en-Nâsır'ın hilafetinden birkaç yıl önce Bağdat'ı ziyaret eden Yahudi seyyah Benjamin'e göre Bağdat'ta 40 bin Yahudi yaşıyordu. Bağdat'ta bulunan Yahudiler on cemaate bölünmüşlerdi. Her cemaatin bir başkanı bulunuyordu. Cemaat liderleri Pazartesi günü toplanarak cemaatlerinin problemlerini görüşürlerdi.⁶⁶⁸

Benjamin'le hemen hemen aynı dönemde Bağdat'ı ziyaret eden Ratisbon'lu rabbi Petachia ise Bağdat'ta sadece bin Yahudi'nin yaşadığını iddia etmektedir. Ancak Petachia verdiği bu bilginin hemen ardından Bağdat'ta bulunan bir Yahudî akademisinin sadece birinde 2 bin öğrenci olduğunu söylemesi, Bağdat'ta yaşayan Yahudilerin nüfusu hakkında vermiş olduğu sayısal bilgilerin çok da sağlıklı olmadığı kanaati uyandırmaktadır.⁶⁶⁹ Ayrıca Petachia, Bağdat yakınlarında bulunan Ezeziel peygamberin kabrinde gerçekleştirilen çadırlar bayramı kutlamalarına her yıl 80 bin Yahudinin katıldığı bilgisini vererek, bölgede yaşayan Yahudi nüfus kesafetinden bahsetmektedir.⁶⁷⁰ Modern tarihçiler Abbâsî yönetimindeki Bağdat'ta Moğol istilası sürecinde yaklaşık 10 bin Yahudi yaşadığını iddia etmektedirler.⁶⁷¹

Bağdat'ta on tane Yahudi din adamı yetiştiren akademi⁶⁷² ve otuz tane sinagog bulunuyordu.⁶⁷³ Bütün Yahudilerin lideri Re'sul-Câlût idi. Hz. Davud'un soyundan olma zorunluluğu olan Re'sul-Câlût, Yahudî din adamları tarafından seçilir, halife tarafından nasb edilirdi. Re'sul- Câlût Yahudîlerin dini, ahlaki, siyasî bütün meselelerinden sorumlu liderdi. Ototritesi Irak, İran, Suriye, Mısır, Anadolu, Horasan, Türkistan kısacası Müslümanların hâkim olduğu topraklarda yaşayan bütün Yahudiler üzerinde geçerliydi. Re'sul-Câlût, bu bölgelere Yahudi din adamı ataması yapardı.⁶⁷⁴ Dünyanın her yerinden kendisine hediyeler gelirdi. Ayrıca Re'sul-Câlût

⁶⁶⁷ İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 128.

⁶⁶⁸ Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, a.g.e., s. 65.

⁶⁶⁹ Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, a.g.e., s. 99.

⁶⁷⁰ Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, a.g.e., s. 104.

⁶⁷¹ Yusuf Rızkullah Ganime, *Nüzhetü'l-Müştak fi Târîhi'l-Yehud fi'l-Irak*, Bağdat, 1922, s. 129.

⁶⁷² Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, a.g.e., s. 65.

⁶⁷³ Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, a.g.e., s. 112.

⁶⁷⁴ Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, a.g.e., s. 66.

Yahudi esnafından pazar vergisi alırdı. Her Yahudi yıllık bir altın Re'sul-Câlût'a vergi verdiği için Re'sul-Câlût muazzam bir serveti kontrol ederdi.⁶⁷⁵

Re'sul-Câlût her hafta Perşembe günü halifenin huzuruna çıkardı. Re'sul-Câlût saraya giderken kendisine bir bölük asker eşlik ederdi. Kafilenin önünde giden bir teşrifatçı; “Davud’un oğlu efendimize yol açın! Ona gerektiği gibi hürmet edin!” şeklinde etrafa ilan ederdi. Herkes Re'sü'l-Câlût'a saygı için ayağa kalkmak zorundaydı. Ayağa kalkmayanlar askerler tarafından kırbaçlardı.⁶⁷⁶ Re'sü'l-Câlût halifenin huzuruna çıktığında halifenin elini öper ve kendisi için halifenin tahtının tam karşısında kurulan koltuğa otururdu. Halifenin huzurunda sadece Re'sü'l-Câlût oturur, diğer devlet görevlileri ayakta beklerlerdi. Halife ile görüşmesinin sonunda Re'sü'l-Câlût vezirin arabasıyla halifenin sarayından ayrılırdı.⁶⁷⁷

Zengin Yahudi işadamları ekonomik bağlantıları nedeniyle Abbâsî sarayı ile direkt bağlantı halindeydiler. Devlet ile Yahudi cemaatleri arasında vuku bulan problemlerde zengin Yahudi tüccarlar araya girerek meselenin kendi lehlerine çözülmesi için çaba gösterirlerdi. Yahudiler ekonomiye olan katkılarından dolayı devlet idaresinde söz sahibi idiler.⁶⁷⁸

Bağdat'ta zaman zaman gayr-i müslimlerle Müslümanlar arasında çatışmalar oluyordu. 573/1178 yılında vuku bulan bir olayda Bağdat'ta bulunan Yahudi dükkânları yağmalanmıştır. Bunun sebebi Bağdat yakınlarında bulunan Medain kentinde Müslümanlarla Yahudiler arasında vuku bulan bir çatışmaydı. Yahudiler mahallelerinde bulunan caminin ezanından şikâyet ederek cami müezzinini dövmüşlerdi. Abbâsî divanından yardım isteyen Medain Müslümanlarından bazıları hapse atılmıştır. Bu durum karşısında Medainli Müslümanlar Cuma namazında halktan yardım istemişlerdir. Halkın galeyana gelmesi üzerine askerler halkın üzerine sevk edilmiştir. Askerlerin müdahale etmesiyle olaylar büyümüş, Bağdat'ta bulunan Yahudi dükkânları yağmalanmıştır. Olayların daha da büyümesinden korkan Halife Müstezî, olayların başlamasına sebep olan Medain Yahudilerinin sinagoglarının

⁶⁷⁵ Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, a.g.e., s. 101.

⁶⁷⁶ Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, a.g.e., s. 83-85.

⁶⁷⁷ Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petachia, a.g.e., s. 65.

⁶⁷⁸ Arslantaş, Nuh, “Ortaçağ Yahudi Cemaatlerinin Dinî ve İdari Merkezi Olarak Bağdat”, İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, İstanbul, 2011, I, 330.

yıkılmasını emretmiştir. Halife, Yahudilerin gönlünü almak amacıyla da hırsızlıktan suçlu birkaç yan kesicinin yağma olaylarına katıldıkları gerekçesiyle idam edilmesini emretmiştir.⁶⁷⁹

Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde gayr-i müslimler hiçbir ayrımcılık ve baskıya maruz kalmaksızın hayatlarını devam ettirmişlerdir. Hıristiyan doktorlar halifenin sarayında büyük itibar sahibi olurken, devlet idaresinde katip ve vali düzeyinde çalışan Hıristiyanlar devlet yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. Yahudiler ise ekonomik faaliyetleri sebebiyle Bağdat'ın ticaretinde etkili olmuşlardır. Bağdat Yahudileri öylesine zengindi ki Abbâsî hükümeti zaman zaman Yahudi bankerlerden borç almıştır.

Yahudi ve Hıristiyanların dışındaki gayr-i müslimler olan Sabîiler ve Mecusîler hakkında kaynaklarda yeterince bilgi bulunmamaktadır. Sabîiler çoğu zaman Hıristiyanlarla birlikte değerlendirilmiş, Mecusîler ise zamanla Müslümanlaşarak toplumun içinde erimişlerdir.

1.7. Hayat Standartı

XII. Asırda Abbâsî yönetimindeki halkın yaşam standardı oldukça düşüktü. Şehirde yüksek tabakadan insanlar konfor içinde yaşarken çoğunluğu oluşturan alt tabakadan insanlar hayatta kalma mücadelesi veriyorlardı. Bağdat'ta halkın çoğunluğu çatısı sazdan yapılmış, tek katlı evlerde oturuyordu. Ev sahibi olamayanlar barınma ihtiyaçlarını ev kiralayarak karşılıyorlardı. Bazen birkaç aile bir araya gelerek bir evi kiralyıyorlardı. Fakirlerin evlerinin çatısı sazdan, duvarları çamurdandı. Ekonomik durumu biraz daha iyi olanların evlerinin çatısı ağaçtan, duvarları ise kireç sıvalıydı. Zenginlerin evleri pahalı tik ve sac ağacından mamul keresteyle yapılıyordu. Fakirlerin evleri bir ya da iki odalıyken zenginlerin evleri iki hatta üç katlıydı.⁶⁸⁰

Bağdat'ta halkın temel besini hububattı. Bakla ucuz olması ve bol yetişmesi sebebiyle en fazla tüketilen bitkilerdendi. Zenginlerin ekmeği buğday unundan

⁶⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 242; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 88; İbn Kesîr, a.g.e., XVI, 525; Zehebî, *Târih*, XII, 468.

⁶⁸⁰ Metz, a.g.e., II, 221; Muhammed Kazım Mekkî, a.g.e., s. 145.

fakirlerin ekmeği ise arpa unundan yapılıyordu. Zenginler yemeklerinde koyun etini tercih ederken fakirler sığır eti onu bulamayanlar da hayvanların sakatatlarını yerlerdi. Yiyecek bulamayan fakirler ise mescitlere ve ribatlara sığınarak barınma ve yiyecek ihtiyaçlarını karşıyorlardı.⁶⁸¹

Bağdat'ta ahlaki seviye oldukça düşüktü. Bu dönemde Bağdat'ı ziyarete eden İbn Cübeyr halkın ahlakını beğenmediğini yazmaktadır. Şiddetle cezalandırılmasına rağmen livata yaygındı. 600/1202 yılında öğrencisiyle livata yapan bir öğretmenin cinsel uzvu diğer öğretmenlere ibret olması için kesilmiştir.⁶⁸² Toplumda içki tüketimi de yaygındı. Halife Nâsır li- Dinillâh toplumu ahlakını bozucu eğlence merkezlerinin ve içki satan dükkânların kapatılmasını emretmiştir.

Yaklaşık yüzyıl süren Abbâsîlerin Selçukluları hâkimiyetinden kurtulma savaşı bölge halkına pahalıya mal olmuştur. Savaşlardan ve siyasî kargaşalardan dolayı kırsal alan boşalmış, tarım arazileri atıl kalmış, sulama kanalları bozulmuş, buna bağlı olarak da tarımsal üretim azalmış, gıdaları da fiyatları yükselmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh halkın hayat standardını yükseltmek ve yiyeceğe erişimini kolaylaştırmak amacıyla zirai reformlar yapmıştır. Harabe hale gelen tarımsal sulama kanalları yeniden onarılmış, köylülere tohum ve maddi destek sağlanmış, buna bağlı olarak da tarımsal üretim artmıştır. Halife Nâsır li-Dinillâh halkın temel gıdası olan hububatların fiyatlarını kontrol altında tutmuştur. Halife, hububat fiyatlarını kontrol altında tutabilmek için devlet tahıl depolarının ticaret yapmasına müsaade etmiş, askerlerin maaşlarını tahıl cinsinden ödeyerek piyasaya bol miktârda tahıl girmesini sağlamıştır. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın bu çabaları sonucunda 596/1198 yılında buğdayın kur'u 15 dinar, arpanın kur'u 6 dinar iken⁶⁸³ on yıl sonra 605/1208 yılında buğdayın kur'u 7 dinara, arpanın kur'u ise 3 dinara düşmüştür.⁶⁸⁴ Ayrıca halife halkın refah seviyesini yükseltmek amacıyla çarşı pazardan alınan vergileri azaltmıştır. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın bütün bu çabalarının sonucunda halkın hayat

⁶⁸¹ Hasen İbrahim Hasen, a.g.e., III, 448; Muhammed Kazım Mekkî, a.g.e., s. 163.

⁶⁸² İbnü's-Sâî, *el-Camiü'l-Muhtasar*, IX, 98.

⁶⁸³ İbnü's-Sâî, *el-Camiü'l-Muhtasar*, IX, 18.

⁶⁸⁴ İbnü's-Sâî, *el-Camiü'l-Muhtasar*, IX, 269.

standardı yükselmiştir. Bu durum kaynaklara “Emîrû'l-Mü'minîn'e dua çoğaldı” şeklinde yansımıştır.⁶⁸⁵

Ancak Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Abbâsî hilafetini bağımsız kılma çabasına bağlı olarak önce Selçuklular sonra Harezmşahlar ve Moğollarla yıllarca süren mücadeleler yapması halkın üzerine ağır vergi yüklerinin binmesine sebep olmuştur. Nâsır li-Dinillâh'ın hilafetinin son dönemlerinde halkın durumuyla alakalı bilgileri Halife Zâhir'e yapılan zulüm ve haksızlık şikâyetlerinden öğreniyoruz. Örnek olarak Bakuba halkından başlangıçta 10 bin dinar vergi alınırken daha sonraları vergi miktârı 80 bin dinara yükseltilmiştir. Bakubalılar Zâhir'e müracaat ederek kendilerinden alınan verginin düşürülmesi talebinde bulunmuşlardır.⁶⁸⁶ Yine Halife Zâhir, Vâsıt'tan haksız yere toplanan 100 bin dinar verginin geri dağıtılmasını emretmiştir.⁶⁸⁷

Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde yapılan bir haksız uygulamada devlet hazinesinin kullandığı tartı birimiyle alakalıydı. Devlet hazinesi iki ayrı tartı birimi kullanıyordu. Bir tartı birimi diğerinden yarım kırat daha hafifti. Devlet vergi alırken ağır olan tartı birimini kullanıyor, ödeme yaparken de diğerine göre hafif olan tartı birimini kullanıyordu. Devlet hazinesi bu uygulamadan yıllık 35 bin dinar gelir elde ediyordu.⁶⁸⁸ Halife Zâhir'in babası Nâsır li-Dinillâh döneminde uygulanan vergi toplama sisteminden vazgeçmesi devlet adamları tarafından devletin ekonomik olarak zayıflayacağı yönünden eleştirilmesine sebep olmuştur. Halife Zâhir, devlet adamlarının bu eleştirisine; “ Ben satıcı olarak dükkânımı ikindiden sonra açtım. Bırakınız istediğim gibi hayır ve hasenatta bulunayım. Ne kadar yaşayabilirim ki!” şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca Zâhir babası döneminde malları müsadere edilerek hapse atılan şahısları serbest bırakmış, halka 100 bin dinar dağıtmıştır.⁶⁸⁹

Halife Nâsır li-Dinillâh dönemini halk açısından iki ayrı bölümde değerlendirmek daha doğru olacaktır. Hilafetinin ilk yıllarında halkın refah seviyesini yükseltmek amacıyla tarımda ve iktisadî alanda reformlar yapmış, buna

⁶⁸⁵ İbn Cübeyr, a.g.e., s. 166.

⁶⁸⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 453.

⁶⁸⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 455.

⁶⁸⁸ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 455.

⁶⁸⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 455.

bağlı olarak da halkın yaşam seviyesinde yükselme olmuştur. Ancak gelişen siyasî ortama bağlı olarak halifenin dönemin en güçlü devletleriyle mücadele etmek durumunda kalması halka savaşın finansmanı için ağır vergilerin yüklenmesine neden olmuştur. Bu durum bazı tarihçiler tarafından Halife Nâsır li-Dinillâh'ın dengesiz olduğu şeklinde yorumlanmasına sebebiyet vermiştir.⁶⁹⁰ Bu durum Halife Nâsır li-Dinillâh'ın dengesiz siyasetinden öte dönemin şartlarının onu sürüklediği bir realitedir.

2. Nâsır li-Dinillâh Döneminde İlmî Faaliyetler ve Önemli İlim Adamları

Bağdat medreseleri, ribatları, kütüphaneleri ve camileriyle yüzyıllar boyunca bir ilim merkezi olmuştur. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın ilme ve ilim adamlarına düşkün olması, onun döneminde Bağdat'ta yeni medreseler, kütüphaneler ve ribatlar kurulması, burada öğrenim gören öğrencilerin masraflarının vakıflar ve devlet tarafından karşılanması nedeniyle Bağdat Nâsır li-Dinillâh döneminde İslâm dünyasının ilim başkenti haline gelmiştir. Bağdat'a İslâm dünyasının her yerinden ilim tahsil etmek için öğrenciler gelmiş, bu öğrencilerin içinden çok sayıda meşhur âlim yetişmiştir.

2.1. Nâsır li-Dinillâh Döneminde Bağdat Medreseleri

Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde Bağdat'ta tamamı doğu yakasında olmak üzere küçük büyük otuzdan fazla medrese bulunuyordu. Her medrese şahane bir köşkten daha gösterişli olarak inşa edilmişti. Medreselerin tamir, bakım, öğretim üyeleri ve öğrencilerin masrafları medreselere ait vakıfların gelirleriyle karşılanıyordu. Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde Bağdat'ta eğitim ve öğretime devam eden büyük medreseler şunlardır.

2.1.1. Nizâmiyye Medresesi; Bağdat'ın en büyük ve en meşhur medresesidir. Selçuklu veziri Nizamü'l-mülk tarafından 457/1064 yılında Şâfiî fıkıh ekolü öğretimi için Bağdat'ın Salıpazarı bölgesinde inşa ettirilmiştir. Bu medresede görev alacak olan müderris, öğretici hatta kapıcının dahi Şâfiî mezhebine müntesip olma şartı

⁶⁹⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 453.

aranırdı. Bu Nizamü'l-mülk'ün medresenin vakıf şartnamesine koymuş olduğu bir şarttı. Nizâmiyye medresesinin diğer vakıf şartnameleri ise şunlardır.

Medrese Şâfiî mezhebi mensuplarına aittir. Medresenin vakıflarından elde edilen gelirler Şâfiî mezhebi mensuplarına tahsis edilmiştir. Medrese için Şâfiî müderris, bir vaiz ve bir kapıcı tayin edilecektir. Medresenin vakıf gelirlerinden medrese çalışanlarına belli ölçüde tahsisat ayrılacaktır. Nizâmiyye Medresesinin mütevellî başkanı Nizamü'l-mülk'ün torunlarından biri olacaktır.⁶⁹¹

Nizâmiyye Medresesi 510/1116-1117 yılında çıkan bir yangında büyük hasar görmüştü. Ayrıca dönemin siyasî çalkantıları nedeniyle Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde geldiğinde eğitim-öğretim yapılmayan harabe bir haldeydi. 578/1182 yılının Ramazan ayında Bağdat Nizâmiyye Medresesini ziyaret eden halife, onun terk edilmiş, virane halinden mütevellî olarak tamir edilerek tekrar eğitim- öğretime kazandırılmasını emretmiştir.⁶⁹² Nitekim bu tarihten iki yıl sonra Nizâmiyye Medresesini ziyaret eden İbn Cübeyr şöyle demektedir; “Bağdat'ta otuz civarında medrese vardır. Fakat onların en meşhuru ve en güzeli Nizâmiyye Medresesidir. İnşa edilen hiçbir köşk ve yapı güzellikte onun dengi olamaz.”⁶⁹³

Halife en-Nâsır, harabe halde olan Nizâmiyye Medresesini tamir ettirerek, yeniden işlevine kavuşturduktan sonra, Nizâmiyye Medresesi için “el-Mektebetü'n-Nâsırıyye en-Nizamiyye” ismiyle anılan yeni bir kütüphane yaptırmıştır. Halife, Ebu Reşid el-Burhan'ı (589/1193) yeni açılan Nizâmiyye kütüphanesine hilafet sarayındaki büyük kütüphaneden kitap seçip nakletmekle görevlendirmiştir.⁶⁹⁴

Nizâmiyye Medresesinin idari işlerinden sorumlu müderris genellikle fıkıh âlimlerinden halifenin menşuru ile atanırdı. Nizâmiyye Medresesi müderrisliğine atanan âlime mavi bir cüppe giydirilir, sarık ve şal hediye edilirdi. Görevinden azledilen müderristen cübbe ve sarığının iadesi istenirdi.⁶⁹⁵ Bağdat Nizâmiyye Medresesine müderris olarak atanmak en zor ilmî payelerden biriydi. Bu görevi

⁶⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 102.

⁶⁹² Eyyübî, a.g.e., s.196

⁶⁹³ İbn Cübeyr, a.g.e., s. 167

⁶⁹⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 229; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü 'z-Zamân fi Târihi 'l-A 'yan*, VIII/2, 422; İbn Tağriberdî, a.g.e., VI, 119.

⁶⁹⁵ Mazaheri, a.g.e., s. 166.

alabilmek için toplum içinde saygın meşhur bir ilim ehli olmak gerekiyordu. Nizâmiyye müderrisleri İslâm dünyasında tanınan meşhur âlimler oldukları için halife tarafından Müslüman hükümdarlara elçi olarak gönderiliyorlardı. Muhyüddin İbnü'l-Cevzî, Sühreverdî, Meccdüddin b. Yahya b. Rebî birçok defalar halifenin elçilik görevlerini yürütmüş olan Nizâmiyye müderrislerindedir.

Nizâmiyye müderrisi Şâfiî mezhebine mensup olmak zorundaydı. Toplum nazarında saygın bir konumu olan Nizâmiyye müderrisliği için mezhep değiştiren âlimler olmuştur. Ebu Bekr Mubarek b. Ebu Talib el-Vecih ed-Dahhan (612/1215) önce Hanbelî iken sonra Hanefî olmuş, Nizâmiyye müderrisliğine atanabilmek için Şâfiî mezhebine geçmiştir. Ebu Bekr Mübarek b. Ebu Talib'in çok sık mezhep değiştirmesi toplum tarafında yadırganmış, hakkında şiirler dahi yazılmıştır.

“el-Vecih’e benden mektup ulaştırın,

Mektuplar eline ulaşmasa dahi.

Hanbel’den sonra Nu’mân’a bağlandın,

Onu da terk ettin, çıkarın olmayınca.

Dindarlığından Şâfiî mezhebine girmedin,

Sen hoşuna gideni seçer durursun.

Şu dediğimi çok görme,

Çok yakında Malik’e bağlanırsın.”⁶⁹⁶

Ancak Hanbelî mezhebine bağlı İbnü'l-Cevzî gibi bazı âlimler istisnai olarak Nizâmiyye müderrisi olarak görevlendirilmişlerdir. Nizâmiyye müderrisleri halife tarafından tayin edilir, yine onun tarafından görevinden azledilirdi. Nizâmiyye müderrislerinden azledilmekle kalmayıp, halife tarafından idam ettirilenler de olmuştur. 588/1192 yılında halife tarafından Nizâmiyye müderrisi olarak atanan

⁶⁹⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 368; Zehebî, *Târih*, XIII, 353.

Bedrettin el-Hucendî 593/1197 yılında Harezmşah'ın casusu olduğu suçlamasıyla halife tarafından idam ettirilmiştir.⁶⁹⁷

Bağdat Nizâmiyye Medresesinde Kur'an ilimleri, Hadis, Şâfiî fikhı, Usul, Eş'arî kelamı, Hilaf, Cedel, Feraiz, Arapça, Sarf, Nahiv gibi İslâmi ilimlerin yanı sıra Edebiyat, Hitabet, Tarih, Coğrafya, Musiki, Hat, Matematik, Tıp, Astronomi gibi dersler de okutulmaktaydı.⁶⁹⁸ Nizâmiyye Medresesinde halka açık dersler de yapılmaktaydı. İbn Cübeyr, Bağdat'ı ziyareti esnasında Radiyyüddin Kazvinî'nin Nizâmiyye Medresesinde halka açık derslerine katılmıştır. İbn Cübeyr Nizâmiyye Medresesindeki halka açık dersi şöyle anlatmaktadır;

*“İkinci namazından sonra, hocanın kürsüsünün etrafındaki sandalyeler üzerinde oturan öğrenciler K. Kerim'den bir bölümü makamla okumaya başladılar. Sonra hoca dinleyicilerin önünde K. Kerim'den bir ayeti hadisle şerh ederek dersini verdi. Bazıları dinleyiciler hocaya sorular sordular. Hoca sorulan sorulara güzel bir şekilde cevap verdi. Bazıları da sorularını yazılı olarak hocaya ilettiler. Bütün sorular toplandıktan sonra hoca hepsine cevap verdi. Ders akşama doğru sona erdi.”*⁶⁹⁹

Bağdat Nizâmiyye Medresesi için zengin gelirleri olan vakıflar tahsis edilmiştir. Vakıfların gelirleri ile hocaların ve öğrencilerin maaş ve burs işlemleri ile yiyecek, giyecek ihtiyaçları karşılanıyor. Medresenin bakım ve onarımı gerçekleştiriliyordu. Nizâmiyye Medresesinin vakıflarının yönetimi Nizamü'l-mülk'ün torunlarından biri tarafından yürütülüyordu. Halife Nâsır li-dinillâh zamanında bu görevi Ebu Ali Hasan b. Muhammed b. Ali b. Nizamü'l-mülk yürütmüştür.⁷⁰⁰

Bağdat Nizâmiyye Medresesinin gelir kaynaklarını teşkil eden vakıflar bu müessesenin işlemlerini sağlayan en önemli faktördü. Devamlı gelir kaynağına sahip olan medrese yalnız ilmî muhtariyete değil aynı zamanda malî muhtariyete de sahip oluyordu. Böylece yüksek öğrenime tahsis edilmiş devasa binası, kütüphanesi, geçim

⁶⁹⁷ Ebu Şâme, *Terâcim*, s. 12;

⁶⁹⁸ Kazıcı, Ziya, *İslam Müesseseleri Târihi*, İstanbul, 1996, s. 220.

⁶⁹⁹ İbn Cübeyr, a.g.e, s. 161.

⁷⁰⁰ Zehebî, *Târih*, XIII, 494.

kaygısından uzak öğretim üyeleri ve öğrencileri ile Bağdat Nizâmiyye Medresesi sadece kendi dönemine değil daha sonraki dönemlerdeki yüksek öğretim kurumları için ideal örnek olarak gösterilmiştir.

2.1.2. Meşhed-i Ebî Hanîfe Medresesi; Selçuklu veziri Ebu Saîd el-Müstevfî tarafından Bağdat'ın Babü't-Tâk mahallesinde bulunan Ebû Hanîfe türbesinin yanına 459/1066 yılında inşa ettirilen medresedir.⁷⁰¹ Diğer bir ismi Azamiye Medresesi olan bu medrese Irak'ta açılan ilk medresedir. Bağdat Nizâmiyye Medresesinden dört ay on üç gün önce açılmıştır.⁷⁰² Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde Meşhed-i Ebî Hanîfe Medresesinde Hanefî fikhî öğretiliyordu. Halife bu medreseye Ebu'l-Fadl Türkistânî'yî 604/ 1207 yılında müderris olarak tayin etmiştir.⁷⁰³ Türkistânî'nin tayini münasebetiyle kendisine halife tarafından bir menşur yazılmıştır.⁷⁰⁴ Onun ölümünden sonra Ebü'l-Mehâsin Abdullatif el-Vasîtî ve İbn Kıryal, Meşhed-i Ebî Hanîfe Medresesine müderris olarak tayin edilmiştir.⁷⁰⁵

2.1.3. Daru'z-Zeheb Medresesi (Fahriyye); Abbâsî vezirlerinden Fahruddevle b. Abdulmuttalib tarafından Bağdat'ın Me'muniyye mahallesinde 568/1172 yılında inşa ettirilen medresedir.⁷⁰⁶ Daru'z-Zeheb Medresesi Şâfiî fikhî öğretilmek üzere inşa edilmiştir. Fahruddevle yaptırdığı medresenin giderlerinin karşılanması için yıllık geliri 1500 dinar olan vakıflarda bulunmuştur.⁷⁰⁷

2.1.4. Benefşe Hatun Medresesi; Halife Müstezi'nin cariyesi Benefşe Hatun (598/1201) tarafından Bağdat'ın Babü'l-Ezc mahallesinde Hanbelî fikhî öğretimi için 570/1174 yılında yaptırılan medresedir.⁷⁰⁸

2.1.5. Muvaffakiyye Medresesi; Selçukî Hatun'un hizmetçilerinden Muvaffak el-Hâdim tarafından inşa ettirilen medresedir. Muvaffak el-Hâdim bütün malını bu medrese için vakfetmiştir.⁷⁰⁹

⁷⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 100; İbnü'l-Esîr, a.g.e., VIII, 380.

⁷⁰² Uluçam, Abdüsselam, " *Azamiye Külliyesi*", DİA, IV, 301.

⁷⁰³ İbnü's-Sai, *el-Camiü'l-Muhtasar*, IX, 170; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 361; Zehebi, *Târih*, XIII, 232.

⁷⁰⁴ İbnü's-Sâî, *el-Camiü'l-Muhtasar*, IX, 171.

⁷⁰⁵ İbnü's-Sâî, *el-Camiü'l-Muhtasar*, IX, 200.

⁷⁰⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 200; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 118.

⁷⁰⁷ Muhammed Abdülazim Ebu'n-Nasr, *el-Evkafî Bağdad fî Asri'l-Abbasi es-Sani*, Kahire, 2002, s.

65.

⁷⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 214; Ebu Şâme, *Terâcim*, s. 46.

Bağdat'ta bu büyük medreselerin dışında otuza yakın medrese bulunuyordu. Bu medreselerden bazıları şunlardır; Mahramî Medresesi, Kaysariyye Medresesi, İbnü'l-Attâr Medresesi, Bahaiyye Medresesi, Zümrüt Hatun Medresesi, Tâciyye Medresesi, Tenşiyye Medresesi, Zeyrek Medresesi, Kemaliyye Medresesi, Sultan Camii Medresesi, Sühreverdî Medresesi, İbn Şemhal Medresesi.⁷¹⁰

2.2. Kütüphaneler

İslâm dini okumayı, öğrenmeyi her şeyden önce insanlara farz kılan yegâne dindir. K.Kerim'in birçok ayet-i kerimelerinde ilim teşvik edilmiş, Hz. Peygamber'in hadis- i şeriflerinde ilim öğrenmenin önemine vurgulamıştır. Okumaya, öğrenmeye bu kadar teşvik eden bir dine müntesip olan müslümanlar da ilim elde edici yollara sahip olabilmek için azami derecede gayret sarf etmişlerdir. Müslümanlar için kâğıt üretimi öğrenmeleri büyük bir devrim olmuştur. Bağdat ve diğer İslâm şehirlerinde açılan kâğıt fabrikaları, kitapların çoğalmasına buna bağlı olarak da halkın bilgiye ulaşmasını kolaylaştırmıştır. İslâm dünyasında kâğıt üretiminin artmasına bağlı olarak kitap kopyalayıp satan "Varrak" ismi verilen bir kitapçılar sınıfı ortaya çıkmıştır. Bilgin kimseler olan varraklar zamanla diğer ilim erbabını kitap dükkânlarına çekerek ilmi tartışma ortamlarının oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Ayrıca varraklar halifeler, sultanlar, vezirler gibi devlet adamları için şehir şehir gezerek kitap toplamışlardır. Varrakların topladıkları kitap koleksiyonları İslâm şehirlerinde kütüphanelerin kurulmasına zemin hazırlamıştır.⁷¹¹

Hülagü 1258 yılında Bağdat'ı ele geçirdiğinde Bağdat'ta otuzdan fazla kütüphanenin varlığından bahsedilmektedir.⁷¹² Bağdat'ta üç tür kütüphane bulunuyordu.

a- Saray Kütüphaneleri

b- Medrese, ribat, meşhed ve cami kütüphaneleri

⁷⁰⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVIII, 65; İbnü's-Sâî, *el-Câmi'*, IX, 137.

⁷¹⁰ Hüseyin Ali Kays Muhammed el-Kaysî, age, s. 155.

⁷¹¹ Müreyzin Saîd el-Useyrî, *el-Hayatü'l-İlmîyye fi'l-Irak fi'l-Asri's-Selcuki*, Mekke, 1987, s. 174.

⁷¹² Gündüz, Mahmut, "İslam'da Kitap sevgisi ve İlk Kütüphaneler", Vakıflar Der. , Ankara, 1976, sa.11, s. 173.

c- Özel ve genel Kütüphaneler

2.2.1. Dâru'l-Müsennât Kütüphanesi; Abbâsî hilafet sarayında Halife Me'mun döneminden itibaren içerisinde yüz binlerce cilt kitabın bulunduğu büyük bir kütüphane bulunuyordu. Ayrıca Nâsır li-Dinillâh, Dâru'l-Müsennât ismi verilen bir kütüphane daha açmıştır. Dâru'l-Müsennât'ın ne olduğu konusunda tarihçiler ihtilaf halindedirler. Bazı tarihçiler Dâru'l-Müsennât'ın halifenin kendisi için yaptırmış olduğu bir saray olduğunu iddia ederlerken, diğer bir grup tarihçi ise Dâru'l-Müsennât'ın bir kütüphane, hatta kütüphaneden öte bir ilim merkezi olduğu iddiasındadır.⁷¹³ Halife Nâsır li-Dinillâh, Ebu Reşîd el-Hâsib el-Burhan'ı yeni yaptırmış olduğu Nizâmiyye Medresesi kütüphanesine, Selçukî Hatun Türbesi kütüphanesine ve Dâru'l- Müsennât kütüphanesine konulmak üzere sarayındaki büyük kütüphaneden kitap seçmekle görevlendirmiştir.⁷¹⁴

2.2.2. Nizâmiyye Medresesi Kütüphanesi; Nizâmiyye Medresesi, 457/1064 yılında Büyük Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk tarafından medrese, kütüphane, çarşı şeklinde kompleks olarak inşa ettirilen Bağdat'ın en büyük medresesidir. İslam dünyasının farklı şehirlerinde de açılan Nizâmiyye Medreseleri Orta çağ İslam dünyasının bilimsel gelişmesine büyük katkılar sağlamıştır. Ancak Irak'taki siyasî karışıklıklar sebebiyle Bağdat Nizâmiyye Medresesi Halife Nâsır li-Dinillâh dönemine gelindiğinde atıl, virane durumdaydı. Eğitim, öğretim misyonunu yerine getiremiyordu. 578/ 1182 yılının Ramazan ayında Bağdat Nizâmiyye Medresesini gezen Nâsır li- Dinillâh medresenin tamir edilerek yeniden işlevsel hale getirilmesini emretmiştir ayrıca, Nizâmiyye Medresesi için “el-Mektebetü'n-Nâsırıyye en-Nizâmiyye” ismiyle anılan yeni bir kütüphane yaptırmıştır. Halife, Ebu Reşîd el-Burhan'ı yeni açılan Nizâmiyye kütüphanesine hilafet sarayındaki büyük kütüphaneden kitap seçip nakletmekle görevlendirmiştir.⁷¹⁵

⁷¹³ Mustafa Cevad, “*Daru'l-Müsennâti'n-Nâsırıyye,*” Mecelle Külliyyeti'l- Âdâb, Bağdat, 1961, sy. 4, s.8; Alûsî Muhammed Şükrî, a.g.e., s. 77.

⁷¹⁴ İbnü'l-Kıftî, age, s. 177.

⁷¹⁵ İbnü'l-Esîr, a.g.e. X, 229; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yân,* VIII/2, 422; İbn Tağriberdî, age, VI, 119.

2.2.3. Meşhed-i Ebî Hanîfe Medresesi Kütüphanesi; Selçuklu veziri Ebu Saîd el-Müstevfî tarafından Bağdat'ın Babü't-Tâk mahallesinde bulunan Ebû Hanîfe türbesinin yanına 459/1066 yılında inşa ettirilen medresedir.⁷¹⁶ Diğer bir ismi Azamiye Medresesi olan bu medrese Irak'ta açılan ilk medresedir. Bağdat Nizâmiyye Medresesinden dört ay on üç gün önce açılmıştır.⁷¹⁷ Meşhed-i Ebî Hanîfe Medresesinin büyük bir kütüphanesi bulunuyordu. Birçok âlim kitaplarını Meşhed-i Ebî Hanîfe Kütüphanesine bağışlamıştır. 597/ 1200 yılında vefat eden büyük âlim İbnü'l-Cevzî özel kütüphanesinde bulunan kitapları Meşhed-i Ebî Hanîfe Kütüphanesine bağışlamıştır. Yine Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin torunu tarihçi Sıbt İbnü'l-Cevzî de kitaplarının bir bölümünü bu kütüphaneye bağışlamıştır.⁷¹⁸

Halife tarafından 604/1207 yılında Meşhed-i Ebî Hanîfe Medresesine müderris tayin edilen Ebu'l-Fadl Ahmed b. Mesud et-Türkistanî, herhangi bir hırsızlığa ya da kaybolma olayına karşı medresenin kütüphanesinde bulunan kitapların katalogunu çıkartmıştır.⁷¹⁹

2.2.4. Zeydiyye Mescidi Kütüphanesi; Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed ez-Zeydî, Halife Müstezî ve veziri tarafından kendisine verilen iki bin dinar ile Bağdat'ta bir mescit inşa ettirmiş, parasının bir bölümüyle de kitap alarak mescitte bir kütüphane oluşturmuştur.⁷²⁰ 575/1179 yılında vefat eden âlim Ebü'l-Hitab el-Uleymî bütün kitaplarını Zeydiyye Kütüphanesine bağışlamıştır.⁷²¹ 626/1229 yılında vefat eden ünlü coğrafyacı ve kitap tüccarı Yâkût el-Hamevi de kitaplarını Zeydiyye Kütüphanesine bağışlamıştır. Haleb'te vefat eden Yâkût el-Hamevi'nin kitapları tarihçi İbnü'l-Esîr tarafından Bağdat Zeydiyye Mescidi Kütüphanesine ulaştırılmıştır.⁷²²

⁷¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 100; İbnü'l-Esîr, a.g.e., VIII, 380.

⁷¹⁷ Uluçam, Abdüsselam, "Azamiye Külliyesi", DİA, İstanbul, 1991, IV, 301.

⁷¹⁸ Korkîs Avvâd, *Hazâinü'l-Kütübi'l-Kadime fi'l-Irak Münzû Akdemi'l-Usûr Hatta Seneti 1000 li'l-Hicret*, Beyrut, 1986/1406, s. 153.

⁷¹⁹ İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 170.

⁷²⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, I, 153; Zehebî, *Târîh*, XII, 556.

⁷²¹ Avvâd, a.g.e., s. 155.

⁷²² İbn Hallikân, a.g.e., VI, 139; İbnü'l-İmâd, a.g.e., VII, 214.

2.2.5. Sabûr Kütüphanesi; Büveyhî veziri Sabûr b. Erdeşir tarafından Bağdat'ın Kerh yakasında inşa ettirilen genel halk kütüphanedir.⁷²³ İbnü'l-Esîr'in verdiği bilgiye göre Sabûr Kütüphanesinde 10 bin ciltten fazla kıymetli eser bulunuyordu.⁷²⁴ Sâbur Kütüphanesinin bir bölümü Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in Bağdat'ı ele geçişi esnasında çıkan yangında tahrip olsa da Bağdat'ın Moğollar tarafından ele geçirilişine kadar hizmet vermeye devam etmiştir.⁷²⁵

2.2.6. İbnü'l-Kassâb Kütüphanesi; Müeyyedüddin Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed İbnü'l-Kassâb, Halife Nâsır li-Dinillâh'ın en büyük vezirlerindendir. İran asıllı bir kasabın oğlu olduğu için "İbnü'l-Kassâb" olarak anılmıştır. Irak Selçuklularının yıkılmasından sonra Harezmsahlar'ın hâkimiyetine giren batı İran'ın geri alınması için halife tarafından görevlendirilmiştir. Harezmsahları yenerek Huzistan, Ahvaz, Hemedan, İsfahan ve Rey şehirlerini ele geçiren İbnü'l-Kassâb 592/1196 yılında vefat etmiştir. Askerî kimliğinin yanı sıra büyük bir âlim olan İbnü'l-Kassâb, Bağdat'ın terziciler çarşısında bir kütüphane açtırmıştır. Aynı zamanda bir hattat olan İbnü'l-Kassâb kendi eliyle kopyaladığı eserleri yaptırdığı kütüphaneye hibe etmiştir.⁷²⁶

2.2.7. Selcukî Hatun Türbesi Kütüphanesi; Halife Nâsır li-Dinillâh'ın eşi Selcukî Hatun hayatta iken kendisi için Kerh bölgesinde başlatmış olduğu türbe inşaatı ancak onun vefatından sonra halife tarafından bitirilmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh hanımının türbesinin yanına bir ribat bir tane de kütüphane yaptırmıştır. Halife, Selcukî Hatun Türbesi Kütüphanesi için sarayındaki kütüphaneden eser naklettirmiştir. Selcukî Hatun Türbesi Kütüphanesinde bulunan eserler belli bir rehin karşılığında okuyuculara ödünç olarak veriliyordu.⁷²⁷

Saymış olduğumuz kütüphanelerin dışında Bağdat'ta Zümrüt Hatun Ribatında,⁷²⁸ Harîmu't-Tâhiriyye Ribatında⁷²⁹ da kütüphane bulunuyordu. Halife Nâsır li-Dinillâh hakkında tez yazan tek araştırmacı olan Angelika Harttman'a göre

⁷²³ İbn Hallikân, a.g.e., II, 355; İbn Kesîr, age, XV, 606.

⁷²⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e., VIII, 154.

⁷²⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, I, 533.

⁷²⁶ Korkis Avvad, a.g.e., s. 183.

⁷²⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 179; İbnü'l-Kıftî, a.g.e., s. 177; İbnü's-Sâî, *Nisâü'l-Târîhu'l-Hulefâ*, s. 118.

⁷²⁸ Eyyübî, a.g.e., s. 92; İbnü's-Sâî, *el-Câmi*, IX, 257.

⁷²⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 229.

Nâsır li-Dinillâh'ın Nizâmiyye Medresesi dâhil olmak üzere medreseleri yeniden fonksiyonel hale getirmesi, yeni ribatlar ve kütüphaneler açması, başta Fakîh Şerif ez-Zeydî ve Yâkût el-Hamevî'yi görevlendirerek yeni açılan kütüphaneler için diğer İslâm ülkelerinden kitaplar getirtmesi, medreselerde, ribatlarda bulunan hocaların ve öğrencilerin maddî ihtiyaçlarını karşılaması, buna yönelik vakıflar yapması sadece bir amaca yöneliktir. Dünyevî otoritesini temin etmede kendisine fayda sağlayacak bilim ve din adamları yetiştirmek.⁷³⁰

2.3. Nâsır li-Dinillâh Dönemindeki Önemli İlim Adamları

Bağdat'ın İslâm hilafetinin merkezi olması, halifeler, sultanlar, vezirler tarafından çok sayıda medrese, ribat, kütüphane gibi eğitim- öğretim veren kurumların inşa edilmesi, ilim adamlarının devlet ricali tarafından el üstünde tutulması gibi nedenlerle Bağdat her dönemde ilim adamlarını kendisine çeken bir cazibe merkezi olmuştur. İran, Irak, Suriye, Türkistan, Mısır ve hatta Kuzey Afrika ve Endülüs'teki ilim erbabı için Bağdat'a giderek oradaki ilim merkezlerinden istifade etmek bir amaç bir hedefti. Bağdat'ta bulunan eğitim- öğretim müesseselerinin maddî ihtiyaçlarının vakıflar ve devlet tarafından karşılanması nedeniyle öğretmen ve öğrencilerin maddi sıkıntı çekmeksizin ilim tahsil edebilmeleri Bağdat'ın bir ilim ve kültür merkezi olarak gelişmesinde büyük katkı sağlamıştır. Bağdat siyasî karışıklıların en yoğun olduğu dönemlerde bile İslâm dünyasında meşhur olmuş çok sayıda âlime merkez olmuş bir şehirdir. Halife Nâsır li-Dinillâh döneminin en meşhur âlimlerinden bir kaç şunlardır.

2.3.1. Ebu Hafs Şihabüddin Ömer es-Sühreverdî

Ebu Hafs Şihabüddin Ömer es-Sühreverdî 539/ 1145 tarihinde İran'ın Cibal bölgesinde bulunan Sühreverd köyünde doğmuştur.⁷³¹ Sühreverdî çok sayıda âlim yetiştiren meşhur bir aileye mensuptur. Amcası Ebu'n-Necîb es-Sühreverdî ve dedesi Abdullah b. Sa'd es-Sühreverdî de döneminin meşhur âlimlerindendi. Babası de bir âlim olan Ebu Hafs Ömer es-Sühreverdî on altı yaşındayken Sühreverd'den ayrılarak Bağdat'a gitmiştir. Başta amcası Ebu'n-Necîb es-Sühreverdî ve meşhur mutasavvıf

⁷³⁰ Angelika Harttman, *An-nasir li-din Allah*, s. 199.

⁷³¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, III, 288.

Abdülkadir Geylânî olmak üzere birçok âlimden ders almıştır. Amcası Ebu'n-Necîb es-Sühreverdî'nin 563/ 1168 yılında ölmesiyle onun şeyh olduğu ribatta öğretim ve sohbetlere başlamıştır. Sohbetleri ve ilmiyle kısa zamanda etrafında bir kitle toplayan Şihabüddin Ömer es-Sühreverdî halifenin dikkatini çekmiştir. Halife yeni inşa ettirmiş olduğu Me'muniyye Ribatını ona ve öğrencilerine tahsis etmiştir.

Abbâsî hilafetinin bütün dış güçlerden bağımsız kılarak bütün İslâm ümmetini kendi riyasetinde birleştirmeyi amaçlayan Halife Nâsır li-Dinillâh bütün mezhepsel fraksiyonları kuşatıcı bir doktrine ihtiyaç duyuyordu. Halife Nâsır li-dinillâh'ın babası döneminde hilafetin başdanışmanı meşhur Hanbelî âlimi Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî idi. Hanbelî mezhebi daha ziyade Mu'tezile ve Şia gibi mezheplere karşı Sünnî anlayışı savunan bir mezhepsel anlayış olduğundan dolayı toplumun her kesimini kuşatıcı bir mezhepsel anlayış ortaya koyamıyordu. Irak'taki mezhepsel çatışmalara son vererek güçlü bir sosyal yapıyı kurmak isteyen halife, aradığı orta yol doktrinini Sühreverdî'nin tasavvuf anlayışında buldu.

Halife Nâsır li-Dinillâh mezhepler üstü bir anlayış olan fütüvvet teşkilatını yeniden tanzim ederek, fütüvvet çatısının altında kendi riyasetinde bütün mezhepleri birleştirmeyi amaçladı. Bunun için Şehabüddin Ömer es-Sühreverdî'ye fütüvvetin esaslarını belirleyecek bir risale yazdırdı. Sühreverdî, fütüvvetnâmesine hem tasavvuf hem de Şia düşüncesini katarak Sünnî ve Şia müntesiplerini halifenin başkanlığında birleştirmeyi amaçlayan bir doktrin hazırladı. Sühreverdî, fütüvveti tasavvuf yoluyla hilafete bağlamış, fütüvvetin aslının ise Hz. Ali olduğunu iddia ederek Şia düşüncesini de fütüvvete dâhil etmiştir.⁷³² Halife Nâsır li-Dinillâh'ın yeniden düzenlediği, Sühreverdî'nin teorisyeni olduğu fütüvvet teşkilatı en asilinden en alt tabakaya kadar bütün insanları kapsamaktaydı. Mağrur hükümdarlar, macera peşinde koşan seseriler, dünyaya sırt çeviren sûfiler, kavgacı kabadayılardan da bulunduğu fütüvvet, kendisine ait seremonisi olan bir tarikat gibi teşkilatlanmıştı.

Fütüvvet teşkilatının yeniden tanziminde teorisyen olan Şeyh Sühreverdî halifeye itaat etmenin dini bir emîr olduğunu iddia etmiştir. Ona göre tasavvuf ve hilafet şeriatın ayrılmaz iki parçasıdır. Şeriatın anlaşılması için kelam, hadis, fıkıh,

⁷³² Turan, Namık Sinan, a.g.m. s.158; Franz Taeschner, "İslam Ortaçağında Futuvve Teşkilatı", s. 16

tefsir gibi ilim dalları iyi bilinmelidir. Ancak kişinin sadece bilgili olması yetmez, tasavvufî yönünün de gelişmesi gerekir. Tasavvuf kişinin ezelde yaşanan ilahî ahdi tekrar vücuda getirmesidir. Sühreverdî, şeriat-tasavvuf anlayışının yanına hilafeti de eklemiştir. Sühreverdî'ye göre hilafet olmaksızın şeriatin icrâ, adlî yönlerinin hakkıyla uygulanması mümkün değildir. Halife, Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi ve vekilidir.⁷³³ Bu anlayışı ile Sühreverdî, tasavvuf ve hilafeti şeriatin ayrılmaz parçaları olarak görmüştür.

İslâm dünyasını kendi riyasetinde birleştirmeyi amaçlayan Halife Nâsır li-Dinillâh siyasî amaçlarını gerçekleştirme de teorisyen olarak kullandığı Şeyh Şihabüddin Ömer es-Sühreverdî'yi birçok defa elçi olarak Müslüman hükümdarlara göndermiştir. Halifenin Şeyh Sühreverdî'yi elçi olarak görevlendirmesinde iki amacı vardı. Tanınmış bir âlimin dilinden kendi propagandasını yaptırarak İslâm dünyasında kendisine olan sempatiyi artırmak ve Şeyh Sühreverdî'nin tasavvufî yönünü kullanarak, yeniden tanzim ettiği fütüvvet teşkilatını Müslüman hükümdarları davet etmek.

Şeyh Şihabüddin Ömer es-Sühreverdî'nin halifenin propagandasını nasıl yaptığını onun Eyyübî Sultanı Âdil'i ziyarete giderken uğradığı Halep'te halka yaptığı konuşmadan anlamak mümkündür. Sühreverdî halka yaptığı konuşmada Bağdat'ta halkın halifenin yönetiminde çok müreffeh bir hayat yaşadığını, vergilerin nerdeyse yok denecek kadar az olduğunu, çarşıda pazarda malların bolluğundan dolayı nerdeyse bedava satıldığını Halep'te halka duyurmuştur.⁷³⁴

Şam'da Eyyübî büyük sultanı Âdil'le görüşerek ona ve oğullarına fütüvvet şalvarı giydiren Sühreverdî daha sonra Mısır'a giderek Âdil'in diğer oğlu Kâmil'e de fütüvvet şalvarı giydirmiştir. Eyyübî sultanlığına gerçekleştirdiği elçilik görevinde pahalı elbiseler giymesi ve pahalı hediyeler kabul etmesi, Bağdat'ta bulunan diğer

⁷³³ Angelika Hartmann, a.g.e., s. 111-113.

⁷³⁴ Kameru'l-Huda, *Şihabüddin Ömer es-Sühreverdî, Hayatı, Eserleri, Tarikatı*, çev. Tahir Uluç, İstanbul, 2004, s. 55.

âlimlerin tepkisini çekmiştir. Halife, Sühreverdî'yi uyaran bir mektup yazmış, ancak kendisi için büyük bir destekçi olan şeyhin görevine son vermemiştir.⁷³⁵

Şeyh Şihabüddin Ömer es-Sühreverdî'nin diğer bir elçilik görevi de Harezmsah Alâeddin Muhammed'e dir. Halife Nâsır li-Dinillâh ile Harezmsah Muhammed'in siyasî hedefleri birbiriyle çatışmaktaydı. Harezmsah, hâkimiyetini kabul etmeyen halifeyi ortadan kaldırmak amacıyla büyük bir orduyla Bağdat üzerine sefer düzenlemiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh askerî güçle karşı koyamayacağı Harezmsah'a nasihatçi olarak Şihabüddin Ömer es-Sühreverdî'yi göndermiştir.

Harezmsah Alâeddin Muhammed, halifenin elçisi Şeyh Sühreverdî'yi halifenin daha önce göndermiş olduğu elçilerden tamamen farklı olarak özel bir ilgi ile karşıladı. Onu sarayının avlusunda karşılayarak müzakere salonuna kadar eşlik etti. Şeyh Sühreverdî, sultan ile görüşmelere başlamadan önce bir giriş konuşması yaparak; “Halife hükümeti adına konuşan herkes için söze bir hadis-i şerif okuyarak başlamak vazifedir. Böylece Allah'ın rahmetini celbi, fikirlerin selamete kavuşması umulur.” dedi. Şeyh Şihabüddin es-Sühreverdî bu açıklamasının ardından Hz. Peygamber'in Abbâsî ailesine eza etmekten kaçınılmasını emrettiği bir hadis-i şerifini okudu. Şeyhin hadis-i şerifi okumasından sonra Harezmsah şu mukabelede bulundu; “Gerçi ben Arapçaya az aşına bir Türküm. Ancak nakledilen hadisin manasını anladım. Ben Abbas ailesinden hiç kimseye bir fenalık yapmadım ve kendi hesabıma onlardan hiç kimseye bir kötü niyet beslemedim. Fakat Emîrû'l-Mü'minîn'in hapishanelerinde Abbâs ailesinden pek çok kişinin bulunduğunu da öğrenmiş bulunuyorum. Şeyh bu hadis-i şerifi bizzat halifeye duyurmuş olsa daha faydalı bir iş yapmış olur kanaatindeyim.” Şeyh Şihabüddin es-Sühreverdî, Harezmsah'ın bu cevabına, halifenin bu uygulamayı İslâm ümmetinin selameti için yaptığını söyleyerek karşılık verdi.⁷³⁶

Bazı kaynaklar ise Sultan Muhammed'in halifenin elçisi Şeyh Şihabüddin es-Sühreverdî'yi iyi karşılamadığını, hatta müzakere esnasında oturmasına bile izin

⁷³⁵ İbn Vâsıl, a.g.e., III, 182; Ebu Şâme, *Terâcim*, s. 98; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yan*, VIII/2, 534; İbnü'l-Furât, a.g.e., V, 64; İbnü'd-Devâderî, a.g.e., VII, 164.

⁷³⁶ Nesevî, a.g.e., s. 52; İbn Vâsıl, a.g.e., IV, 36; Zehebî, a.g.e., XIII, 273.

vermediğini ve müzakerelerin çok sert geçtiğini kaydetmektedirler.⁷³⁷ Sühreverdî, sultanın huzurunda gördüğü muameleyi şöyle anlatmaktadır; “Harezşah’a selam verdim ancak selama dahi selam vermedi. Sultan oturacak yer göstermediği için ayakta kaldım”. Bu karşılaşmadan sonra halifeyi medhederek söze başlayan Sühreverdî’ye Harezşah Muhammed; “ Bu söylediklerin gerçekten Bağdat’ta oturan halifede var mı?” diye sormuş, Sühreverdî’nin olumlu yanıt vermesi üzerine Sultan; “Hayır, ama ben Bağdat’a hâkim olduğum zaman bu vasıflara hâiz birini halife yapacağım” demiştir.⁷³⁸

Müzakerelerden bir sonuç elde edilemeyeceği kanaatine varan Sühreverdî’nin sultanın soruları karşısında sükût ettiği de kaynaklarda geçmektedir.⁷³⁹ Böylece Halife Nâsır li-Dinillâh’ın büyük ümit bağlamış olduğu Şeyh Sühreverdî’nin elçilik ve arabuluculuk faaliyetleri de bir sonuç vermemiş oluyordu.

Şeyh Şihabüddin Ömer es-Sühreverdî diğer bir elçilik görevini Anadolu Selçuklu Devleti’ne gerçekleştirmiştir. Anadolu Selçuklu sultanı İzzeddin Keykavus’un halifeden fütüvvet şalvarı istemesi üzerine halife, Şihabüddin Ömer es-Sühreverdî’yi sultanın fütüvvete dâhil olma merasimini gerçekleştirmek üzere Konya’ya göndermiştir. Sultan İzzeddin Keykavus’un vefatı üzerine tahta çıkan Alâeddin Keykubad’a hâkimiyet menşuru da halife tarafından Şihabüddin Ömer es-Sühreverdî ile gönderilmiştir. Şeyh Sühreverdî, 618/1221 yılında Konya’da Sultan Alâeddin Keykubad’ın fütüvvete dâhil olma merasimini yönetmiştir.⁷⁴⁰

Şeyh Şihabüddin Ebu Hafs Ömer es-Sühreverdî 1 Muharrem 632/ 26 Eylül 1234 tarihinde Bağdat’ta vefat etmiştir.⁷⁴¹ Sühreverdî’nin tasavvufa ait çok sayıda eseri olmakla birlikte *el-Avarifü’l-Maârif* isimli eseri meşhur olmuştur.

⁷³⁷ Sıbt İbnü’l-Cevzî, a.g.e., VIII/2, 582.

⁷³⁸ Sıbt İbnü’l-Cevzî, a.g.e., VIII/2, 583; Zehebî, *Târih*, XIII, 273.

⁷³⁹ Nesevî, a.g.e., s. 23.

⁷⁴⁰ İbni Bîbî, a.g.e., s. 229-230.

⁷⁴¹ Ebû Şâme, *Terâcim*, s.249; İbn Tağriberdî, a.g.e., VI, 205; Zehebî, *Târih*, XIV, 121; İbnü’l- İmad, a.g.e., VII, 268.

2.3.2. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî

510/1116 yılında Bağdat'ta doğan meşhur Hanbelî âlimidir. Döneminin meşhur âlimlerinden ders almış, Bağdat'ın büyük camilerinden Mansur Camii'nde vaaz ve sohbetlerde bulunmuştur. Halife Müstezî döneminde halifeye danışmanlık yapmış, hatta halifeye tavsiyelerini içeren bir siyasetname niteliğinde olan “el-Misbâhu'l-Mudî' fi Hilafeti'l-Müstezî” isimli eserini halifeye sunmuştur. Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde devlet yönetimiyle arası pekiyi olmamıştır. Bunun bir sebebinin halifenin devlet üst makamlarına Şîî mezhebine mensup devlet adamlarını getirmesi olarak gösterilmektedir. Hatta İbnü'l-Cevzî, 590/ 1194 yılında halifenin emriyle Vâsıt'a sürülmüştür. Bunun sebebi olarak ise Şeyh Abdülkadir Geylânî'nin oğlu gösterilmektedir. Şeyh Abdülkadir Geylânî'nin oğlu Abdülvehhab ile Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî anlaşmamaktadır. Hatta İbnü'l-Cevzî, Abdülvehhab'ın eserlerinin yakılmasına dahi vesile olmuştur.⁷⁴² Şîî mezhebine mensup İbnü'l-Kassâb halife tarafından vezir tayin edilince eski vezir Ubeydullah b. Yunus'un yakın dostu olan İbnü'l-Cevzî ile arasına mesafe koymuştur. Abdülvehhab b. Abdülkadir ve Vezir İbnü'l-Kassâb halifeye Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin müderris olduğu medresenin vakıf gelirlerini zimmetine geçirdiği yönünde ihbarda bulunmuşlardır. Bir gece ansızın evinden alınan İbnü'l-Cevzî don, gömlek hiçbir şey almasına müsaade edilmeden Vâsıt'a mecburî ikamete tabi tutulmuştur. İbnü'l-Cevzî ancak beş yıl sonra Bağdat'a dönebilmiştir. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, sürgün yılları ile ilgili şöyle demektedir; “ Beş yıl boyunca her gün hatim ettim, ancak oğlum Yusuf'a olan özlemimden dolayı Yusuf süresini okuyamadım.” İbnü'l-Cevzî sürgüne gönderildiğinde 80 yaşlarında bir ihtiyardı.⁷⁴³ İbnü'l-Cevzî, Ramazan 597/ Haziran 1201 tarihinde vefat etmiştir.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Tefsir, Hadis, Tarih, Kelam, Biyografi gibi ilimlerin hemen hepsi eser yazmıştır. Kendisinden aralarında oğlu Muhyeddin İbnü'l-Cevzî, torunu Sıbt İbnü'l-Cevzî, İbnü'n-Neccar, İbnü'd-Dübey'sî gibi birçok âlim ilim tahsil etmiştir. Eserlerinden belli başlıcaları şunlardır.

⁷⁴² İbnü's-Sâî, *Ahbar*, s. 129.

⁷⁴³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü 'z-Zamân fi Târihi'l-A'yan*, VIII/2, 339.

Tarih: *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülük ve'l-Ümem, Sıfatü's-Safve, el-Mısbâhu'l-Mudî' fi Hilafeti'l-Müstezî, el-Vefa bi Ahvâli'l-Mustafa, Menakıbü Bağdat.* Hadis: *el-Câmiu'l-Mesânid ve'l-Elkâb, et-Tahkik fi Ehâdi't-Ta'lik, el-İlelü'l-Mütenâhiye, Esmâü'd-Duafâ ve'l-Vazzâin.* Tefsir: *Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr, Tezkiratü'l-Erîb fi Tefsîri'l-Garîb, el-Müctebâ fi Ulûmi'l-Kur'ân, Nâsihu'l-Kur'ân ve Mensuhuhû.* Fıkıh: *Ahkâmu'n-Nisâ, Mimhâcu'l-Kâsidîn, Takrîru'l-Kavâid.* Akaid; *es-Sebât inde'l-Memât, Def'u Şübheti't-Teşbih, Saydu'l-Hâtır, Telbîsü İblîs.* Diğer konular: *Et-Tebşıra, Makamât, Ahbâru'l-Hamkâ, Ahbâru'z-Zırâf.*⁷⁴⁴

2.3.3. Ebû Muhammed Muhyüddin İbnü'l-Cevzî

580/1185 tarihinde Bağdat'ta doğmuştur.⁷⁴⁵ Meşhur Hanbelî alimi Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin oğludur. Başta babası olmak üzere birçok seçkin alimden ders almıştır. Babasının 597/1201 yılında vefat etmesiyle henüz on yedi yaşındayken babasının görevlerini devralmıştır. Zekasıyla meşhur olan Muhammed İbnü'l-Cevzi 604/ 1207 tarihinde halife tarafından Bağdat muhtesipliği ve Vakıflar nâzırı olarak görevlendirilmiş, ancak bu görevlerinden 609/1212 tarihinde halife tarafından azledilmiştir.⁷⁴⁶ Halife Nâsır li-Dinillâh tarafından 615/1218 yılında tekrar Bağdat muhtesipliğine getirilmiştir.⁷⁴⁷

Halife Nâsır li-Dinillâh tarafından Müslüman hükümdarlara elçi olarak gönderilmiş, bu arada 619/1222 yılında Moğollara karşı yardım istemek için Anadolu Selçuklu sultanı Alâeddin Keykubad'a halifenin elçisi olarak gelmiştir.⁷⁴⁸

Halife Musta'sım tarafından 642/1244 Üstâdü'd-Dârlığa getirilen Ebu Muhammed Muhyüddin İbnü'l-Cevzî, Hülagü'nün Bağdat'ı istilasında bütün ailesi ile birlikte şehit edilmiştir. Eserleri, *el-İzâh li Kavânîni'l-İstilâh fi'l-Cedel ve'l-Munazara, el-Mezhebü'l-Ahmed fi Fıkhi'l-İmam Ahmed.*⁷⁴⁹

⁷⁴⁴ Yavuz, Yusuf Şevki- Avcı, Casim; "İbnü'l-Cevzî Ebü'l-Ferec", DİA, XX, 549.

⁷⁴⁵ İbn Hallikân, a.g.e., III, 142.

⁷⁴⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târihi'l-A'yan*, VIII/2, 560.

⁷⁴⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târihi'l-A'yan*, VIII/2, 592.

⁷⁴⁸ İbn Bîbî, a.g.e., s. 121.

⁷⁴⁹ Kallek, Cengiz, "İbnü'l-Cevzî, Ebu Muhammed", DİA, XX, 543.

2.3.4. Sıbt İbnü'l-Cevzî

Ebu'l-Muzaffer Şemsüddin Yusuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Bağdâdî 582/ 1186 yılında doğan meşhur tarihçi, âlim ve vaizdir. Anne tarafından dedesi Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî olduğundan “Sıbt” yani torun anlamında Sıbt ibnü'l-Cevzî olarak anılmıştır. Babası Türk memlûk komutanlarından Hüsamüddin Kızıoğlu'dur. Sıbt İbnü'l-Cevzî başta dedesi Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî olmak üzere birçok âlimden ders almıştır. Bağdat'tan ayrılarak Şam'a yerleşmiş, orada medreselerde müderrislik yapmıştır. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Şam'da yaptığı vaaz ve sohbetler geniş halk kitleleri ve devlet adamları tarafından dinleniyordu. Sıbt İbnü'l-Cevzî 654/1256 yılında Şam'da vefat etmiştir.

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin en önemli eseri yaratılıştan müellifin vafatına kadar olan olayları kaydettiği 40 ciltlik umumi bir tarih olan *Mirâtü'z-Zaman fi Tarihi'l-A'yan*'dir. Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Mirâtü'z-Zaman*'daki Büyük Selçuklular bölümü Ali Sevim tarafından “*Mirâtü'z-Zaman fi Târihi'l-A'yan'da Selçuklular*” adıyla Türkçeye tercime edilmiştir.⁷⁵⁰

2.3.5. İbnü'd-Dübeysî

Ebu Abdullah Cemalüddin Muhammed b. Said b. Yahya b. Ali ed-Dübeysî, Bağdatlı hadis hafızı, kıraat âlimi ve tarihçidir. 26 Recep 558/ 30 Haziran 1163 tarihinde Vâsıt'ta doğmuştur. Vâsıt'ta öğrenimini tamamladıktan sonra 580/1184 yılında Bağdat'a gelmiştir. Bağdat Nizâmiyye Medresesinin müderrisliğini ve vakıflarından sorumlu nâzırlık görevinde bulunmuştur. Aynı zamanda edip ve şair olan İbnü'd-Dübeysî 637/1239 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.⁷⁵¹

İbnü'd-Dübeysî'nin en önemli eseri Hatib el-Bağdâdî'nin eserine Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî'nin 562/1167 tarihine kadar yazmış olduğu zeylini devam ettirerek 631/1224 tarihine kadar tamamladığı “*Zeylu Tarihi Medineti's-Selam*” isimli zeylidir. İbnü'd-Dübeysî 562-631/ 1167-1224 yılları arasında Bağdat'ta

⁷⁵⁰ Sevim, Ali, “*Sıbt İbnü'l-Cevzî*”, DİA, XXXVII, 87-88.

⁷⁵¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd b. Yahyâ, *el-Muhtasarü'l-Muhtac ileyh min Târîhi'l-Hafız Ebî Abdullah*, nşr. Mustafa Cevad, Beyrut, 1985, eserin mukaddimesinde meşreden verdiği bilgiler.; Sami es-Sakkâr, “İbnü'd-Dübeysî”, DİA, XXI, 16.

yaşamış halife, vezir, vali, edip, şair, alim, tabib, eczacıların hal tercümelerini yazmıştır. Bu eserden İbnü's-Sâî, İbnü'l-Fuvâtî, İbn Hallikan gibi bu dönemde yaşamış olan tarihçiler eserlerini yazarken istifade etmişlerdir.⁷⁵²

Zehebî, İbnü'd-Dübeysî'nin *Zeylu Tarihi Medineti's-Selam* isimli eserinden seçmeler yaparak *el-Muhtasarü'l-Muhtac ileyh min Tarihi'l-Hafız Ebî Abdullah* isimli bir eseri oluşturmuştur.

2.3.6. İbnü'n-Neccâr

İbnü'n-Neccâr Ebu Abdullah Muhammed b. Mahmud b. Hasan b. Hibetullah el-Bağdadî 578/ 1183 yılında Bağdat'ta doğmuş olan hadis hafızı ve tarihçidir. Babası marangoz olduğundan dolayı "İbnü'n-Neccâr" olarak anılmıştır. Hicaz, Suriye, Mısır gibi bölgeleri gezerek bu bölgelerin meşhur âlimlerinden ilim tahsil etmiştir. 624/1227 yılında Bağdat'a yerleşmiştir. Halife el-Mustansır'ın kurmuş olduğu Mustansırıyye Medresesi şeyhliğine getirilmiştir. Yâkût el-Hamevî ve İbnü'ş-Şaar gibi âlimlere hocalık yapmıştır. Kendisi hadis isnadı konusunda otorite kabul edilmekteydi. İbnü'n-Neccâr 643/ 1245 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.

İbnü'n-Neccâr'ın en meşhur eseri Hatîb el-Bağdadî'nin eserine yazmış olduğu zeyldir. İbnü'n-Neccâr, eserini yazarken İbnü'd-Dübeysî'nin aynı esere yazmış olduğu zeylden istifade etmiştir. Aybek ed-Dimyâtî, İbnü'n-Neccâr'ın eserinden seçerek *Müstefâd min Zeyli Târîhi Bağdâd* isimli eserini yazmıştır. İbnü'n-Neccâr'ın Medine tarihi hakkında yazmış olduğu *ed-Dürretü's-Semîn* isimli bir eseri de bulunmaktadır.⁷⁵³

2.3.7. İbnü's-Sâî

Ebu Talib Tacüddin Ali b.Enceb b. Osman el-Hâzin el-Bağdadî, 14 Şaban 593/ 2 Temmuz 1197 yılında Bağdat'a dünyaya gelen meşhur tarihçidir. İbnü's-Sâî, genç yaşta Şihabüddin Ömer es-Sühreverdî'ye intisap etmiştir. Aralarında Ebu'l-

⁷⁵² İbnü'd-Dübeysî, a.g.e., I, 24-27; İbn Hallikân, age, IV, 394-395; Yâfîî, age, IV, 75; İbn Tağriberdî, age, VI, 317; Zehebî, *Târîh*, XIV, 249; İbnü'd-Dimyâtî, a.g.e., s. 13;

⁷⁵³ İbnü'd-Dimyâtî, a.g.e., neşreden Kayser Ebu Ferah'ın mukadimesi; İbn Hallikan, a.g.e., V, 7; Zehebî, *Târîh*, XIV, 478; İbn Kesîr, a.g.e., XVII, 283; Yâfîî, a.g.e., IV, 86; İbnü'l-İmâd, a.g.e., VII, 392.

Bekâ el-Ukberî, İbnü'n-Neccâr, İbnü'd-Dübeysî'nin de bulunduğu âlimlerden kıraat, hadis, fıkıh, tarih ve edebiyat dersleri görmüştür. Nizâmiyye ve Mustansırıyye medreselerinde hocalık ve kütüphane sorumlusu olarak görev yapmıştır. Abbâsî hilafetinin Moğollar tarafından yıkılmasına şahit olmuş, yüz binlerce insanın öldürüldüğü Moğol katliamından sağ olarak kurtulmuştur. İbnü's-Sâî 20 Ramazan 674/ 8 Mart 1276 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. Ünlü tarihçi İbnü'l-Fuvâtî onun talebeleri arasındadır.

İbnü's-Sâî'nin en önemli eseri *el-Câmiu'l-Muhtasar fî Ünvanit't-Tevârih ve Uyûnu's-Siyer* isimli eseridir. Bu eserin yalnızca 595-605/1199-1209 yıllarını kapsayan IX. Cildi günümüze ulaşmıştır. Yine İbnü's-Sâî'nin halifelerin ve sultanların meşhur olmuş hanım ve cariyelerin hayatlarını yazmış olduğu *Nisâu'l-Hulefâ* ve *Ahbâru'l-Hulefâ* isimli eserleri de günümüze ulaşmıştır.

Kaynaklarda İbnü's-Sâî'nin çok eser yazdığı kaydedilmektedir. Günümüze ulaşmayan eserlerinden bir kaçı ise şunlardır; *el-İnâs bi Menâkıbi Hulefâi Beni'l-Abbâs*, *Ahbâru'l-Vuzerâ*, *Ahbâru'l-Udebâ*.⁷⁵⁴

2.3.8. Yâkût el-Hamevî

Ebu Abdullah Şihabüddin Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî 574/ 1178 ya da 575/ 1179 yılında Anadolu'da bir Rum ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Henüz beş altı yaşlarında iken esir edilerek Bağdat'a satılmıştır. Kendisini satılan alan tacir Asker el-Hamevî'ye nisbeten el-Hamevî olarak anılmıştır. Efendisi ile birlikte ticaret yapan Yâkût el-Hamevî başta Umman, Hicaz, Mısır ve Şam olmak üzere İslâm dünyasının farklı bölgelerini ziyaret etme imkânı bulmuştur. Yazı yazması güzel olduğundan efendisi kendisini azat ettikten sonra kitap kopyalayarak hayatını devam ettirmeye çalışmıştır. Kitap ticareti yapan Yâkût el-Hamevî Umman'da bulunduğu sırada Haricî kitaplarının tesirinde kalarak Hz. Ali aleyhtarı fikirlere kapılmıştır. Ticaret için bulunduğu Şam'da bir münazara esnasında Hz. Ali'nin aleyhine bazı sözler söylemesi üzerine halkın tepkisini çekmiştir.

⁷⁵⁴ İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 6, neşredenin müellif hakkında verdiği bilgiler; *Nisâü'l-Hulefâ*, neşredenin mukaddimede müellif hakkında verdiği bilgiler; *el-Havâdisü'l-Câmiâ ve't-Tecâribü'n-Nâfia*, s. 386; Ebu'l-Meâli Muhammed b. Rafii es-Selâmi, a.g.e., s. 111; İbn Kesîr, a.g.e., XVII, 522 ; Zehebi, *Târih*, XV, 278; Safedî, a.g.e., XX, 159.

Bağdat'ta siyasî havanın daha ziyade İmamiyye Şia'sının lehinde olduğunun farkında olan Yâkût el-Hamevî Bağdat'a dönmeye korkarak Musul'da Eyyübî devlet adamı aynı zamanda âlim İbnü'l-Kıftî'nin himayesinde yaşamıştır. Ticaret maksadıyla Horasan'a yerleşen Yâkût, Moğol istilasını sebebiyle bütün malını Merv'de bırakarak fakir bir şekilde Halep'e dönmüş 20 Ramazan 626/ 12 Ağustos 1229 yılında orada vefat etmiştir. Vefatından önce kitaplarını ünlü tarihçi İbnü'l-Esîr'e emanet ederek Bağdat Zeydî Mescidi Kütüphanesine ulaştırmasını vasiyet etmiştir.

Kitap ticareti münasebetiyle İslâm coğrafyasının farklı bölgelerindeki kütüphaneleri ve kitapçıları görme imkânı bulan Yâkût el-Hâmevî'nin en önemli eseri *Mu'cemü'l-Buldân*'dir. Bu eser coğrafya alanında yazılmış geniş çaplı bir ansiklopedik eser olmanın yanı sıra konu edinmiş olduğu şehirler, kasabalar, köyler, denizler, nehirler, göller, dağlar hakkında coğrafî bilgilerin yanı sıra tarihi bilgiler vermesi, önemli şahsiyetlerini tanıtmaları bu eseri tarih, edebiyat, coğrafya alanında eşsiz bir hazine kılmaktadır.

Yâkût el-Hamevî'nin diğer bir önemli eseri *Mu'cemü'l-Udebâ*'dir. Yâkût el-Hamevî bu eserinde nahiv, Şiir, edebiyat, lugat, ensab ve tarih konusunda eser vermiş müelliflerin hayatlarını ve eserlerini tanıtmaktadır.⁷⁵⁵

2.3.9. Sıbt İbnü't-Teâvizî

Ebü'l-Feth Sıbt İbnü't-Teâvizî Muhammed b. Ubeydullah el-Bağdâdî, 10 Recep 519/ 12 Ağustos 1125 tarihinde Bağdat'ta dünyaya gelmiş, meşhur şairdir. Dedesinin muska ve rukye (ta'vîz) yazmasından dolayı muskacının torunu anlamında Sıbt İbnü't-Teâvizî olarak anılmıştır. Babası Nuştekin isimli bir Türk memluktur.

Sıbt İbnü't-Teâvizî Abbâsî divanında kâtip olarak görev almıştır. Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde gözlerinin kör olmasıyla bu görevden ayrılmak zorunda kalmıştır. Dönemin ünlü kâtiplerinden İmadüddin el-İsfehânî ile Bağdat'ta kâtiplik yapmıştır. İmadüddin el-İsfehânî'nin Bağdat'tan ayrılarak Salâhaddin Eyyübî'nin

⁷⁵⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, I, 6, neşreden müellif hakkında verdiği bilgiler; İbnü's-Şaar, Ebü'l-Berekât Kemâleddin Mübarek b. Ahmed, a.g.e. ; İbn Hallikân, a.g.e., VI, 127-139; Zehebî, *Târih*, XIII, 823; İbnü'd-Dimyâtî, a.g.e., s. 253; Yâfi, a.g.e., IV, 59-63; İbn Tağriberdî, a.g.e., VI, 187; Gassânî, a.g.e., s. 439; İbnü'l-İmâd, a.g.e., VII, 212.

hizmetine girmesiyle aralarındaki ilişki kopmamış hatta Sıbt İbnü't-Teâvizî'in Sultan Salâhaddin için yazmış olduğu üç mersiye İmâdüddin el-İsfehânî vasıtasıyla sultana iletilmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh içinde bir mersiye yazan Sıbt İbnü't-Teâvizî halifenin takdirini kazanmış kendisine ölünceye kadar devletten maaş bağlanmıştı. Sıbt İbnü't-Teâvizî Şevval 584/ Kasım 1188 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.

Sıbt İbnü't-Teâvizî'nin bir divanı bulunmaktadır. Bu divan dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde halifelere ait mersiyeler, ikinci bölümde başta vezirler olmak üzere hükümdarlar ve devlet adamlarına yazılmış mersiyeler, üçüncü bölümde kendi ailesi olan Muzaffer oğullarına yazılmış mersiyeler, dördüncü bölümde ise kaside, itab, hiciv gibi diğer şiirleri bulunmaktadır.⁷⁵⁶

Bunları haricinde Nâsır li-Dinillâh döneminin meşhur alimlimlerinden bir kaçı da şunlardır; Ebu'l-Fadl Muhammed b. Hasan b. Ahmed ed-Damegânî, halife tarafından Kâdı'l-Kudât olarak görevlendirilmiştir. Tâcu'l-Kudât olarak bilinmektedir.⁷⁵⁷ Ebu Bekir Mübarek b. Said ed-Dârir, Ebu'l-Bekâ Muhibbüddin Abdullah b. Hüseyin el-Ukberî⁷⁵⁸, Ebu Yusuf Yakub b. Sabir el-Hirâfî⁷⁵⁹, Ebu Hafs Ömer b. Muhammed Ebu Nasr el-Fergânî⁷⁶⁰, Ali b. Meâlî el-Hillî İbnü'l-Bakillânî⁷⁶¹, Radiyyüddin Ebü'l-Hayr Ahmed b. İsmail el-Kazvînî⁷⁶², Abdülvehhab b. Abdülkadir el-Ceylânî (593/1196)⁷⁶³, Ebu Ca'fer Ömer b. İbrahim b. Osman et-Türkistânî⁷⁶⁴, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Yahya er-Rebî.⁷⁶⁵

Halife Nâsır li-Dinillâh şiir ve edebiyatla da ilgilenmiştir. Şâirleri desteklemek amacıyla halife tarafından Divânü's-Şuarâ isimli bir divan kurulmuş, aralarında Sıbt İbnü't-Teâvizî, İbnü'l-Muallim el-Vâsıtî ve Kemâleddin b. Ali en-Nubeyh'in de bulunduğu dönemin meşhur şâirleri bu divana kaydedilerek devlet

⁷⁵⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, Beyrut, trz., XVIII, 235-249; İbn Hallikan, a.g.e., IV, 466; İbnü'd-Dimyâtî, a.g.e., s. 107-109; Safedî, a.g.e., IV, 11-16.

⁷⁵⁷ Zehebî, *Târih*, XII, 983.

⁷⁵⁸ Zehebî, *Târih*, XIII, 471.

⁷⁵⁹ Zehebî, *Târih*, XIII, 826.

⁷⁶⁰ Zehebî, *Târih*, XIV, 81.

⁷⁶¹ Zehebî, *Târih*, XIV, 246.

⁷⁶² Zehebî, *Târih*, XII, 903.

⁷⁶³ Zehebî, *Târih*, XII, 1000.

⁷⁶⁴ Zehebî, *Târih*, XIII, 67.

⁷⁶⁵ Zehebî, *Târih*, XIII, 63.

tarafından destekelenmiştir. Hatta şâir Kemâleddin b. Ali en-Nubeyh halifeyi medh etme konusunda ileri giderek şöyle bir şiir yazmıştır.

“ Bağdat ve Ahmed bizim Mekkemizdir.

Siz de bu mekanlarda hac ve secde edin,

Ey Günahkârlar günahınızı bu toprağa yüz sürerek temizleyin.

Bağdat kurtuluş kapısıdır, yıldızları hâlâ parlayan ilim şehridir.”⁷⁶⁶

Yakub b. Sâbir b. el-Berakât el-Mancinîkî Nâsır li-Dinillâh döneminin meşhur askeri mühendislerindendir. Bağdat’ın savunulması hakkında “*Ümdetü’l-Mesâlik fi Siyaseti’l-Memâlik*” isminde bir eser yazmıştır.⁷⁶⁷ Abdüllatif b. Yusuf b. Muhammed el-Bağdâdî, Nâsır li-Dinillâh döneminde yetişmiş en meşhur filozoftur. Abdüllatif el-Bâğdâdî aynı zamanda din âlimi ve tıp doktorudur.⁷⁶⁸

Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde tıp ilminde Hristiyan tabibler ağırlıktaydı. Ebu’l-Beka en-Nilî, Ebü’l-Abbas Yahya b. Said b. Mari, Eminüddeve Ebü’l-Kerem Said b. Toma ve Ali b. Ahmed b. İbn Hübel el-Bağdâdî, Nâsır li-Dinillâh dönemi meşhur doktorlarındanr.⁷⁶⁹ Bunlardan Ali b. Ahmed b. İbn Hübel, “*el-Muhtârât fi’t-Tıb*” isminde bir kitap yazmıştır. Bu eser Fuat Sezgin tarafından neşredilmiştir.⁷⁷⁰

Bağdat’ta zaman zaman âlimler arasındaki çatışmalar kitapların yakılmasına varacak kadar şiddetli oluyordu. İbnü’l-Mâristaniyye, bir Cuma namazında hutbede felsefecileri lanetlemiş, daha sonra elinde tuttuğu İbnü’l-Heysen isimli bir filozofun kitabını yakmıştır.⁷⁷¹ Yine büyük âlim Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’nin teşviki ile 588/1192 yılında Abdüsselam b. Abdülveahhab b. Abdülkadir Ceylânî’nin kitapları da yüzlerce âlimin ve kadının huzurunda yakılmıştır.⁷⁷² Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde idam edilen âlimler de olmuştur. Nizâmiye müderrislerinden Bedreddin

⁷⁶⁶ İbnü’s-Sâî, *Nisâü’l-Hulefâ*, s. 9.

⁷⁶⁷ Zehebî, *Târih*, XIII, 826.

⁷⁶⁸ İbnü’d-Dübeysî, a.g.e., IV, 196; İbnü’d-Dimyâtî, a.g.e., s. 173; Yafii, a.g.e., V, 53; İbni Tağriberdî, a.g.e., VI, 248; Safedî, a.g.e., XIX, 873; İbnü’l-İmâd, a.g.e., VII, 232.

⁷⁶⁹ İbnü’l-İbrî, *Muhtasar*, ss. 416-421.

⁷⁷⁰ Ali b. Ahmed b. Ali el-Bağdadi İbn Hübel, *el-Muhtârât fi’t-Tıb*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1996.

⁷⁷¹ İbnü’l-İbrî, *Muhtasar*, s. 415.

⁷⁷² İbnü’d-Dübeysî, a.g.e., IV, 119; Zehebî, *Târih*, XIII, 315.

Muhammed b. Abdüllatif el-Hucendî 592/1195 yılında Harezmsâh'ın casusu olduğu iddiasıyla idam ettirilmiştir.⁷⁷³

Abbâsî halifeleri âlimleri devlet mekanizmasında istihdam etmeyi tercih ediyorlardı. Halife Nâsır li-Dinillâh da özellikle Müslüman devletlere elçiler gönderirken elçilerini dönemin meşhur İslâm âlimlerinden tercih etmiştir. Şihabüddin Ebu Hafs Ömer es-Sühreverdî, Muhyüddin İbnü'l-Cevzî, Ebû Ca'fer Ömer b. İbrahim et-Türkistânî, Abdurrahman Yahya b. Rebî halife tarafından elçilik göreviyle görevlendirilmiş âlimlerden bir kaçıdır. Ayrıca halife Nâsır li-Dinillâh âlimleri devlet görevlisi olarak da görevlendiriyordu. Ünlü mutasavvıf Abdülkadir Geylânî'nin oğlu Abdülvehhab halife tarafından Mezâlîm mahkemesinin başına getirilmişti. Halife onun için özel bir gün tahsis etmişti. Abdülvehhab b. Abdülkadir bu günde halifenin huzuruna çıkarak kendisine ulaşan şikâyet dilekçelerini halifeye arz ederdi. Yine halife kendisine en yakın devlet görevlilerinden biri olan Hâcibü'l-Hüccablîk görevine Nizâmiyye müderrislerinden Radiyyüddin Ömer b. Ebu Kasım et-Tebrîzî'yi getirmiştir.⁷⁷⁴

2.4. Halife Nâsır li-Dinillâh Döneminde Diğer İslâm Ülkelerinde Yaşayan Önemli İlim Adamları

Halife Nâsır li-Dinillâh döneminde Bağdat ve Irak'ın dışında etkileri kendi dönemlerini aşan pek çok meşhur âlim yetişmiştir. Bunlardan bir kaçı şunlardır.

Ebû Abdullah Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî (606/1210), daha ziyade yazmış olduğu *Mefâtihu'l-Gayb* isimli eseriyle tanınan kelim, tefsir, felsefe ve usul-u fıkıh çalışmalarıyla tanınan Eş'ârî âlimidir.⁷⁷⁵

Ebû Cennab Necmeddin Kübrâ Ahmed b. Ömer el-Hivekî el-Harezmî (618/1221); Kübreviyye tarikatının kurucusu Harezmli mutasavvıftır.⁷⁷⁶

Şihabüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali en-Nesevî (647/1259); *Siretü's-Sultân Celaleddin Mengübirî* adlı eseriyle meşhur Harezmli tarihçi ve münşi.⁷⁷⁷

⁷⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, Ebû Şâme, *Teracim*, s. 12; Dübeysî, a.g.e, I, 453; Zehebî, *Târîh*, XII, 984.

⁷⁷⁴ İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, IX, 145.

⁷⁷⁵ Yavuz, Yusuf Şevki, "*Fahredden Râzî*", DİA, XII, 89-95.

⁷⁷⁶ Algar, Hamid, "*Necmeddin-i Kübra*", DİA, XXXII, 498-500.

Ebü'l-Muzaffer Fahrüddin Abdürrahim b. Abdülkerim Muhammed es-Sem'ânî (618/1221); Nişabur ve Merv bölgelerinde yaşamış hadisçi ve Şâfiî fıkıh âlimidir.⁷⁷⁸

Ebü'l-Hasen İzzeddin Ali b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (630/1233); *el-Kâmil fi't-Târih* ve *Üsdü'l-Gâbe* isimli eserleriyle meşhur olmuş tarihçi, edip ve muhaddistir.⁷⁷⁹

Ebü's-Sâdât Mecdüddin el-Mübarek b. Muhammed es-Şeybânî el-Cezerî (606/1210); hadis ve tefsir âlimi, edebiyatçı ve biyografi yazarıdır.⁷⁸⁰

Ebü'l-Feth Ziyaüddin Nasrullah b. Muhammed b. Muhammed es-Şeybânî el-Cezerî (637/1239); belagat, âlimi, münekkit ve Eyyübî veziri.⁷⁸¹

İbnü's-Şeddad Ebü'l-Mehasin Bahaüddin Yusuf b. Rafî el-Halebî (632/1234); *en-Nevâdirü's-Sultâniyye* ve *'l-Mehâsinü'l-Yusûfiyye* eseriyle tanınmış Eyyübî devlet adamı ve tarihçi.⁷⁸²

İbnü'l-Kıftî Ebü'l-Hasen Cemalüddin Ali b. Yusuf b. İbrahim (646/1248); *İhbâru'l-ülemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ* adlı eseriyle tanınan Eyyübî devlet adamı ve tarihçi.⁷⁸³

İmadüddin el-İsfehânî Ebu Abdullah İmadüddin Muhammed b. Safiyyüddin Muhammed el-Kâtib (597/1201); *el-Berku's-Şâmi* ve *el-Fethu'l-Kussî fi Fethi'l-Kudsî* isimli eserleriyle tanınan edip ve tarihçi.⁷⁸⁴

İz b. Adisselam Muhammed İzzeddin Abdülaziz b. Abdüsselam (660/1261); fıkıh, tefsir, hadis, kelam, siyer ve tasavvuf alanında çok sayıda eser vermiş olan Şâfiî âlimi.⁷⁸⁵

⁷⁷⁷ Özaydın, Abdülkerim, "Nesevî, Ahmed b. Muhammed", DİA, XXXII, 577-578.

⁷⁷⁸ Efendioğlu, Mehmed, "Sem'ânî Abdürrahim b. Abdülkerim", DİA, XXXVI, 462-463.

⁷⁷⁹ Özaydın, Abdülkerim, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", DİA, XXI, 26-27.

⁷⁸⁰ Koçkuzu, Ali Osman, "İbnü'l-Esîr, Mecdüddin", DİA, XXI, 28-29.

⁷⁸¹ Durmuş, İsmail, "İbnü'l-Esîr, Ziyaüddin", DİA, XXI, 30-32.

⁷⁸² Avcı, Casim, "İbn Şeddad, Bahaeddin", DİA, XX, 373-374.

⁷⁸³ Kaya, Mahmud, "İbnü'l-Kıftî" DİA, XXI, 112-114.

⁷⁸⁴ Şeşen, Ramazan, "İmadüddin İsfehani", DİA, XXII, 174-176.

⁷⁸⁵ Apaydın, Yunus, "İbn Abdüsselam, İzzeddin", DİA, XIX, 284-287.

Muhyüddin İbnü'l-Arabî b. Ali b. Muhammed (638/1240); *el-Futûhâtü'l-Mekkiyye* isimli eseriyle tanınan İslâm tasavvuf ve düşünce tarihinde büyük etkisi olan sufi müellif.⁷⁸⁶

Bediüzzaman Ebü'l-İzz İsmail b. Rezzaz el-Cezerî (XIII. Asır); mekanik alanında tanınan Müslüman mühendis.⁷⁸⁷

İbn Ebî Usaybia Ebü'l-Abbas Muvaffaküddin Ahmed b. Kasım (668/1269); *Uyûnu'l-Enbâ fî tabakâti'l- Etibba* adında tıp tarihine dair yazmış olduğu eseriyle tanınmış olan ünlü göz doktoru⁷⁸⁸

İbn Rüşd Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (595/1198); felsefe alanında batı dünyasını etkilemiş, Endülüslü filozof, doktor, astronom ve din âlimi.⁷⁸⁹

İbn Baytâr Ebu Muhammed Ziyaüddin Abdullah el-Malekî (646/1240); Botanik, kimya, eczacılık ve tıp alanında meşhur olan Endülüslü âlim.⁷⁹⁰

Ebü Muhammed Câbir b. Eflah el-İşbilî; batıda Geber adıyla bilinen Endülüslü astronom.⁷⁹¹

⁷⁸⁶ Kılıç, Erol, “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”, DİA, XX, 493-516.

⁷⁸⁷ Öken, Saadettin, “Cezerî, İsmail b. Rezzaz”, DİA, VII, 505-506.

⁷⁸⁸ Kaya, Mahmut, “İbn Ebi Usaybia”, DİA, XIX, 443-446.

⁷⁸⁹ Karlığa, Bekir, “İbn Rüşd”, DİA, XX, 257- 258.

⁷⁹⁰ Kaya, Mahmut, “İbnü'l-Baytar”, DİA, XX, 527.

⁷⁹¹ Dizer, Muhammed, “Cabir b. Eflah”, DİA, VI, 532-533.

BEŞİNCİ BÖLÜM

NÂSIR Lİ-DİLLÂH'IN VEFATI VE ŞAHSİYETİ

1. Nâsır li-Dinillâh'ın Vefatı

Halife Nâsır li-Dinillâh 622/1225 yılının Ramazan ayının son günü olan Pazar günü vefat etmiştir.⁷⁹² Halifenin Şevval ayının ilk günü yani Ramazan bayramı günü vefat ettiğini rivayet eden kaynaklarda bulunmaktadır.⁷⁹³ Nâsır li-Dinillâh hicrî takvime göre 46 yıl, 10 ay ve 28 gün hilafet makamında kalmıştır. Bu süre miladî takvime göre ise yaklaşık 46 yıla tekabül etmektedir. En uzun süre hilafet makamında kalan Abbâsî halifesidir.

Halife e-Nâsır li-Dinillâh hilafetinin son dönemlerinde görme yetisini kaybetmiş, devleti yönetmekten aciz duruma düşmüştür. Bu durumdan istifade eden halifenin Reşik ve Best Nesim isimli iki kölesi devlet yönetimini ele geçirerek Vezir Kummî de dâhil olmak üzere halifenin sağlık durumundan haberdar olmayan devlet görevlilerine emirnameler göndermişlerdir.⁷⁹⁴ Durumdan şüphelenen Vezir Kummî Hıristiyan doktor Eminüddeve Said b. Toma'ya halifeyi muayene ettirmiştir. Halifenin devlet yönetmekten aciz durumda olduğunun ortaya çıkmasından sonra durumdan haberdar olan vezir el-Kummî halifenin hizmetçileri Reşik ve Best Nesim'in öldürülmesini emretmiştir. O dönemde Abbâsî hilafeti kırıktık bir durumdaydı. Horasan ve Hindistan'dan kovulan Celaleddin Harezşah, Bağdat kapılarına dayanmıştı. Halifenin sağlık durumunun öğrenilmesinin halkta panik ve kargaşaya sebebiyet vereceğini düşünen Vezir Kummî halifeyi muayene eden doktor Eminüddeve'nin de öldürülmesini emretmiştir.⁷⁹⁵

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın ölümüne sebebiyet veren hastalık konusunda kaynaklarda muhtelif bilgiler bulunmaktadır. Bazı kaynaklar halifenin hilafetinin son üç yılını felçli, yatalak halde geçirdiğini, vefatına yakın görme yetisini kaybettiği, kanlı ishalle başlayan dizanteri hastalığından vefat ettiğini

⁷⁹² İbnü'd-Devâderî, a.g.e., VII, 295; İbn Tağrıberdî, a.g.e., VI, 232; Zehebî, *Târih*, XIII, 694, İbnü'l-İmâd, a.g.e., VII, 172.

⁷⁹³ İbn Vâsıl, a.g.e., IV, 158.

⁷⁹⁴ Ebu Şâme, *Teracim*, s. 219; Zehebî, *Târih*, XIII, 319.

⁷⁹⁵ İbnü'l-İbrî, *Muhtasar* s. 421.

kaydetmektedirler.⁷⁹⁶ Diğer bir rivayete göre ise Halife Nâsır li-Dinillâh hemeroid kanserinden vefat etmiştir. İdrar yapma zorluğu çeken halife defalarca erkeklik uzvundan ameliyat olmuş ancak kurtarılamayarak vefat etmiştir.⁷⁹⁷

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın cenazesi Muhyüddin İbnü'l-Cevzî tarafından yıkanmış, cenaze namazı ise oğlu Zâhir tarafından kıldırılmıştır. Halifenin cenazesi önce hilafet sarayının bahçesine defnedilmiş, onun adına yapılan türbenin iki ay sonra bitirilmesiyle Rusâfe'de bulunan hilafet mezarlığına defnedilmiştir.⁷⁹⁸

2. Nâsır li-Dinillâh'ın Fizikî Özellikleri ve Şahsiyeti

Halife Nâsır li-Dinillâh fizikî özellikleri kaynaklarda, beyaz yüzlü, çekik gözlü, yayvan suratlı, kumral sakallı, klasik Türk tipinde olarak anlatılmaktadır.⁷⁹⁹ Halife Nâsır li-Dinillâh'ı gören İbn Cübeyr, onu orta boylu, yakışıklı, güzel yüzlü, beyaz tenli, hoş görünümlü biri olarak tavsif etmektedir. İbn Cübeyr, halifeyi başında Türk borküyle, Türk askerleriyle çevrili olarak gördüğünü ifade etmektedir.⁸⁰⁰ Şah-ı Ermen Begtemür tarafından halifeye elçi olarak gönderilen Kadı Burhaneddin Ebu Nasr b. Mesud el-Ânevî, Nâsır li-Dinillâh'ı Türk yüzlü olarak tanımlamaktadır.⁸⁰¹

Halife Nâsır li-Dinillâh son derece uyanık, deha seviyesinde zeki, siyasî oyunları iyi bilen bir yöneticiydi. Düşman olan iki hükümdarı onlara hissettirmeksizin barıştıır, dost olan iki hükümdarın aralarına kin koyar, kimse halifeden bilmezdi.⁸⁰² Gayet dirayetli ve heybetli bir halife olan Nâsır li-Dinillâh kimsenin müdahalesi olmaksızın Irak'ta Abbâsî hilafetini yönetmiştir. Geceleri çarşı, pazar gezerek halkın durumunu bizzat öğrenmek isterdi. Tebdil-i kıyafet Bağdat sokaklarına çıkarak dolaşır, iğneden ipliğe, küçük büyük ne varsa her şeyi anlamak,

⁷⁹⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 452 ; İbn Vâsıl, a.g.e., IV, 159; Zehebî, *Siyer*, XXII, 242-243.

⁷⁹⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yan*, VIII/2, 635.

⁷⁹⁸ Zehebî, *Târîh*, XIII, 694.

⁷⁹⁹ İbnü's-Sâi, *Muhtasar*, s. 110; Zehebî, *Siyer*, XXII, 195; Safedî, a.g.e., VI, 312; Karamânî, a.g.e., II, 185; İbn Tağrıberdî, a.g.e., VI, 232.

⁸⁰⁰ İbn Cübeyr, a.g.e., s. 166.

⁸⁰¹ Köprülü, Fuat, "Anadolu Selçukluları Târîhinin Yerli Kaynakları I: Enîsü'l-Kulûb Kazı Burhaneddin Ebu Nasr b. Mesud Ânevî (608/1211)", *Belleten*, XXVII, s. 459.

⁸⁰² Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ'*, s. 352.

öğrenmek isterdi. Ara sıra Türk elbiseleri veya İranlı elbiseleri giyer, bazen tüccar kılığında halkı teftiş ederdi.

Halifenin tebdil-i kıyafet halk arasında dolaşması o kadar korku salmıştı ki, geceleri erkekler dahi eşleri ile konuşurken, halife duyacak endişesi ile ihtiyatsız bir dil kullanmaktan sakınırlardı. İnsanlar onun damlara tırmandığına ya da duvarlara çıkarak etrafı gözetlediğine inanırlardı. Kendisinin her şeye tafsilatıyla vâkıf olma merakı o kadar genişti ki, yalnız memleketiyle ilgilenmez, diğer ülkelerde olup bitenlerden de haberdar olmak isterdi.⁸⁰³ Şam'ın Mısır'ın kudretli sultanları dahi halifenin ismi anıldığı zaman ona ulaştırılır korkusu ile seslerini kısarlardı. Bağdat halkı ondan nasıl korkup saygı duyuyorsa, Hint ve Mısır halkı da aynı derecede halifeden korkuyorlardı. Öyleki insanlar onun edindiği bilgilerden dolayı onun istihbarat işlerinde cinleri kullandığına, bir kısım insanlar da onun veli olduğuna inanıyorlardı.⁸⁰⁴

Halife Nâsır li-Dinillâh son derece tedbirli bir insandı. İçeceği su bile Bağdat'a yedi fersah mesafeden getirilir, yedi kez kaynatıldıktan sonra yedi gün bekletilir sonra halifeye ikram edilirdi.⁸⁰⁵

Tarihçilerin çoğunluğu Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Şia mezhebine meyilli olduğunu, halkına karşı zalim, kararlarında çelişkili, Irak'ı ve Bağdat'ı harabeye çeviren kötü bir idareci olduğunu iddia etmektedirler.⁸⁰⁶ Halife Nâsır li-Dinillâh'ın son derece iyi bir halife olduğunu, onun zamanında halkın bolluk ve bereket içinde yaşadığını iddia eden tarihçiler de bulunmaktadır.⁸⁰⁷

⁸⁰³ Ebü'l-Ferec, *Abü'l-Farac Tarihi*, II, 519.

⁸⁰⁴ Zehebî, *Siyer*, XXII, 199; *Târih*, XIII, 691; Safedî, a.g.e., VI, 313; Karamânî, a.g.e., II, 185.

⁸⁰⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târihi'l-A'yan*, VIII/2, 122; Karamânî, a.g.e., II, 186.

⁸⁰⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, 453 ; İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar*, s. 12; İbn Vâsıl, a.g.e., IV, 158; İbnü'l-Verdî a.g.e., II, 147; Zehebî, *Târih*, XIII, 687; İbnü'd-Devâderî, a.g.e., VII, 272; İbn Kesîr, a.g.e., XVII, 136; Kalkaşendî, *Meâsir*, II, 57; İbnü'l-Haldûn, a.g.e., III, 660.

⁸⁰⁷ İbnü'd-Dübeysî, a.g.e., II, 234; Ebu Şâme, *Terâcim*, s. 219; İbn Tağriberdî, a.g.e., VI, 232; Makrîzî, a.g.e., I, 341; Yâfiî, a.g.e., IV, 41;

3. Nâsır li-Dinillâh'a Yöneltilen Eleştiriler

Halife Nâsır li-Dinillâh belki de icraatlarıyla en fazla eleştirilen Abbâsî halifesi olmuştur. Şia müntesiplerine göstermiş olduğu müsamahadan dolayı Sünnî tarihçiler tarafından Şia taraftarı olmakla suçlanmıştır.⁸⁰⁸ Ancak halifenin Şia müntesiplerine göstermiş olduğu müsamaha itikadî bir durum olmaktan öte siyasî bir zorunluluğun bir gereği idi. Abbasi hilafetini her türlü dış baskıdan uzak, bağımsız bir güç haline getirmek isteyen halife, bu mefkûresini ancak halkın yarısını teşkil eden Şîilerin desteği ile başarabileceğinin farkındaydı. Sünnî dünyasının lideri olan Nâsır li-Dinillâh'ın Şîilerin hassasiyetlerini göz önünde bulundurması, Irak'ta yüzyıllardır var olan Sünnî- Şîî çatışmasının azalmasında etkili olmuştur. Nihai tahlilde halife Nâsır li-Dinillâh'ın Şîî İmamiyye mezhebini kabul ettiğini ileri süren rivayetler, o dönemin siyasî şartları göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi gereken bir konudur. Nâsır li-Dinillâh'ın Şîî oluşuyla ilgili rivayetler dönemin sosyo-politik şartlarından kaynaklanan itikadî olmaktan öte siyasî ve politik zorunlulukların getirdiği bir siyasî yöneliştir.

Bazı tarihçiler tarafından Halife Nâsır li-Dinillâh, kötü, zalim, tecessüs derecesinde her şeyi merak eden bir şahsiyet olarak tanımlanmaktadır.⁸⁰⁹ Dönemin siyasî şartları incelendiğinde etrafı dönemin en güçlü devletleriyle kuşatılmış olan halifenin iktidarını muhafaza edebilmek için düşmanlarından daima bir adım önde ve teyakkuz halinde olması gerekiyordu. Bu amaçla halife, içte ve dışta vuku bulan olayları derhal kendisine bildirecek, son derece etkin bir istihbarat teşkilatı kurmuştur. Halifenin olayların en ince ayrıntısına kadar vakıf olması, onu geceleri çatılarda gezdiği, duvarlara tırmandığı, cinleri kullandığı veya veli olduğu rivayetlerinin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.

Bazı tarihçiler Halife Nâsır li-Dinillâh'ın fütüvvet ehliyle bunduk atmayı ve güvercin uçurmayı devlet işlerine tercih ettiğini bundan dolayı devlet işlerinin bozulduğunu iddia etmektedirler. Hatta İbn Haldun, Nâsır li-Dinillâh'ın fütüvvetle

⁸⁰⁸ İbnü's-Sâî, *Muhtasar*, s. 12; İbn Vâsıl, a.g.e., IV, 158; İbnü'l-Verdî, a.g.e., II, 147; Zehebî, *Târih*, XIII, 687; İbnü'd-Devâderî, a.g.e., VII, 272; İbn Kesîr, a.g.e., XVII, 136; Kalkaşendî, *Meâsir*, II, 57; İbnü'l-Haldûn, a.g.e., III, 660, Karamanî, a.g.e., II, 187.

⁸⁰⁹ Zehebi, *Târih*, XIII, ; Nüveyrî, a.g.e., XXIII, 317.

uğraşmasını, bunduk atmasını, güvercin uçurmasını onun devlet yönetmeye ehil olmadığına delil olarak sunmaktadır.⁸¹⁰

Nâsır li-Dinillâh o dönemde toplum içerisinde etkin olan, iktidardan daha ziyade muhalefetle anlaşma yoluna giden ve adeta reisleriyle, kolluk kuvvetleriyle adeta bir paralel devlet görüntüsü arz eden fütüvvet örgütlerini kendi riyasetinde birleştirerek devletin kontrol ve denetimine tabi tutmayı amaçlamıştır.

Halife, o dönemde avlarda kullanılan, ilkel bir tüfek görünümünde olan bunduğa sadece fütüvvete dâhil olanların kullanılmasına müsaade etmiştir. Bunduğun oka göre daha etkili bir silah olduğunu gören halife, fütüvvet erbabının bunduk talimi yapmasını emretmiştir. Çünkü halife, fütüvvet müntesiplerini siyasî emellerini gerçekleştirme de askerî güç olarak kullanmayı amaçlamıştır. Tarihçilerin boş heves olarak nitelenmesine karşın halife, fütüvvete dahil olmakla başıbozuk fütüvvet gruplarını kontrol etme imkanına sahip olmuş, onlardan askeri ve siyasî destek sağlamıştır. Müslümanlar mezhepsel farklılıklarını bir kenara bırakarak fütüvvette halifenin riyasetinde birleşmişlerdir.

Halife Nâsır li-Dinillâh'a yöneltilen eleştirilerden biri de onun Cengiz Han'ı Harezşah'a karşı kışkırtarak İslâm âlemini mahveden Moğol istilasına sebep olduğu iddiasıdır. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın siyasî emellerini gerçekleştirmek için kendisine engel olabilecek hükümdarları birbiri ile savaştırmak suretiyle tasfiye cihetine gittiği bir hakikattir. Halifenin kışkırtmaları sonucu İslâm dünyasının doğu bölümü daimî bir çatışmanın içinde olmuştur. Halifenin kışkırtmaları ile vuku bulan savaşlarda Harezşahlar, Irak Selçukluları, Gur devleti ve Karahıtay Devleti'ni yıkmışlardır. Ancak uzun süren savaşlar nedeniyle muzaffer Harezşahlar Devleti de hayli yıpranmış ve zayıflamıştı. Harezşah'ın tehditleriyle tek başına yüzleşmek zorunda kalan halife son bir umut olarak Cengiz Han'ı Harezşah'a karşı kışkırtmış olabilir. Ancak Cengiz Han'ın Harezşahlar Devleti'ne saldırmasının asıl sebebi halifenin tavırlarından çok Harezşah'ın siyasî hataları olmuştur. Doğu İslâm dünyasını mahveden Moğol istilası için başka bir sâik aramaya gerek yoktur. Kaldı ki

⁸¹⁰ İbn Haldun, *Târih*, III, 660.

Moğol- Harezmsşah mücadelesini başlatan Cengiz Han'ın kendisi değil bizzat Harezmsşah Alâeddin Muhammed ve onun komutanları olmuştur.

Siyasî cinayetler işleyerek İslâm dünyasında terör estiren Bâtınîlerle anlaşma yapması da Halife Nâsır li-Dinillâh'a yöneltilen eleştiriler arasında yer almaktadır. Abbâsî hilafetinin bağımsızlığını hedefleyen halife, mefkûresini gerçekleştirmek için her türlü imkândan yararlanma cihetine gitmiştir. Bu cümleden olmak üzere halife, Alamut hâkimi Bâtınî- İsmâîlî inancına sahip olan Celaleddin III. Hasan'la anlaşarak İslâm dünyasında son derece etkin ve yaygın olan bu teşkilattan istihbarat sağlama ve düşmanlarını ortadan kaldırma da istifade etmiştir. Halifenin Bâtınîlerle anlaşma yapması İslâm dünyasına hâkim olan sultan ve hükümdarların Halife Nâsır li-dinillâh'dan korkmasına ve onun otoritesine saygı duymalarına sebep olmuştur.

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın tutarlı bir devlet adamı olmadığı iddia edilmiştir. Bu iddiaya göre halife önce vergileri indirmiş, sonra da daha fazlasıyla geri almıştır. Fakirler için aşevleri, hacılar için konaklama tesisleri açtırmış daha sonra da kapattırılmıştır.

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın hilafetini dönemin şartları dâhilinde iki ayrı bölüme ayırmak daha doğru olacaktır. Şöyle ki hilafetinin büyük bölümünde Nâsır li-Dinillâh halkın refah seviyesini yükseltmek için çabalamıştır. Bu amaçla zirâî reformlar yapmış, sulama kanallarını tamir ettirmiş, vergi defterlerini yenilemiş, gıda fiyatlarına müdahale ederek fiyatlarının yükselmesini engellemiş, çarşı pazarda vergi indiriminde bulunmuş, fakirler için aşevleri, hacılar için konaklama tesisleri açtırmış, medrese ve ribatlarda bulunan öğrenci ve hocaların ihtiyaçları devlet hazinesinden karşılanmıştır.

Ancak Halife Nâsır li-Dinillâh'ın hilafetinin son yıllarında ortaya çıkan Harezmsşahlar ve Moğol tehdidi halifenin olağanüstü tedbirler almasını zorunlu kılmıştır. Döneminin bu iki süper gücüyle tek başına mücadele etmek zorunda kalan halife savaş masraflarını karşılamak amacıyla vergileri artırmış, ayrıca devletin sunduğu sosyal hizmetlerde bir gerileme hatta duraklama meydana gelmiştir.⁸¹¹

⁸¹¹ Abdülkerim Abduh Hutamile, a.g.m., s. 953.

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın azletmiş olduğu devlet görevlilerinin mallarına haksız yere el koyduğu da iddia edilmiştir. Nâsır li-Dinillâh devlet görevlilerinin halka zulmetmesine asla müsaade etmeyen bir liderdi. Halka zulmettiği gerekçesiyle yalnızca malından değil canından olan, elleri kestirilen, falakaya yatırılan devlet görevlileri de olmuştur. Halifenin devlet işlerini ciddiyetle takip etmesi, menfi bir durum olduğunda şiddetle cezalandırması tarihsel süreç boyunca anarşi ve şiddetle anılan Irak'ta devlet otoritesinin tesis edilmesinde, halkın huzur ve güvene kavuşmasında etkili olmuştur. Modern tarihçiler çoğu Nâsır li-Dinillâh'ın yapmış olduğu icraatların zamanın şartlarına göre yerinde ve uygun olduğu kanaatindedirler.⁸¹²

4. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın İlmî Yönü ve Eserleri

Halife Nâsır li-Dinillâh hadis ilmiyle meşgul olmuştur. Sema meclislerinde dinlediği Ahmed b. Hanbel'in *Müsned* isimli eserini icazet vererek, dört Sünnî mezhebin temsilcilerine rivayet etmiştir.⁸¹³ Şâfiî mezhebinden Şeyh Ziyaüddin Abdülvehhab b. Ali, Hanefilerden Ahmed b. Mesud et-Türkistânî, Hanbelîlerden Ebu Salih Nasr b. Abdürrezzak ve Malikî mezhebinden Ali b. Câbir halifeden hadis rivayet edebilmek için icazet almışlardır.⁸¹⁴

Halife Nâsır li-Dinillâh, Ebû Ahmed b. Sükeyne, Ebû Muhammed İbnü'Ahdar, İbnü'n-Neccâr, Ebu'l-Kâsım ed-Demegânî, kendi oğlu Zâhir, Eyyübî sultanı Âdil, onun oğulları Kâmil, Muazzam ve Eşref'e kendisinden hadis rivayet edebilmeleri için icazet vermiştir.⁸¹⁵ Hatta İbnü'n-Neccâr, halifeden aldığı icazetle Hicaz, Kudüs, Şam, Bağdat, İsfahan, Nişabur, Merv, Hemedan'da halifeden aldığı hadisleri rivayet ettiğini bildirmektedir.⁸¹⁶ Yine halife, Safiyyüddin Muhammed b. Ca'fer el-Musevî isimli bir zata kendisinden hadis rivayet edebilmesi için icazet

⁸¹² Faruk Ömer Fevzî, a.g.e., s. 236; Salih Ahmed Ali, *el-Irak fi't-Târih*, Bağdat, 1983, s. 457.

⁸¹³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Târihi'l-A'yan*, VIII/2, 543.

⁸¹⁴ Ebu Şâme, *Terâcim*, s. 78.

⁸¹⁵ Zehebî, *Târih*, XIII, 690; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 186.

⁸¹⁶ Zehebî, *Târih*, XIII, 690.

vermiş, bu zatta Ahmed b. Hanbel'in Müsned'ini halifeden aldığı icazetle halka ders olarak okutmuştur.⁸¹⁷

Halife Nâsır li-Dinillâh, dünya hayatının geçiciliği, ibadetlerin devamlılığı, ahiret hayatına hazırlık gibi konuları ihtiva eden yetmiş hadisten müteşekkil *Ruhu'l-Ârifîn* isimli bir hadis kitabı yazmıştır. Halifenin yazmış olduğu hadis kitabı Suriye, Mısır, Anadolu, İran ve Hicaz'a gönderilerek hadis meclislerinde ve camilerde okutularak bir nev'i halifenin propagandası yapılmıştır.⁸¹⁸

612/1215 yılında Halife Nâsır li-Dinillâh yazmış olduğu *Ruhu'l-Ârifîn* isimli hadis derleme kitabını elçisi Sühreverdî ile Şam ve Mısır'da halka arz edilmesi için Eyyübî sultanı Âdil'e göndermiştir. Haleb'de halifenin eseri haleb sultanı Zâhir'in huzurunda okunmuştur. Bu mecliste Halep kadısı Tarihçi İbnü's-Şeddad'a hazır bulunuyordu. Halifenin eseri okunurken halifenin isminin her zikredilişinde toplantıda hazır bulunanlar halifeye saygılarını göstermek amacıyla ayağa kalkmışlardır.⁸¹⁹

Abdüllatif Bağdâdî, halifenin yazmış olduğu *Ruhu'l-Ârifîn* isimli esere bir şerh yazmış, bu şerh *Futûhu'l-Vakt* isimli bir eser olarak günümüze intikal etmiştir. Ayrıca meşhur tarihçi ve vâiz Sıbt İbnü'l-Cevzî, halifenin yazmış olduğu eserin Şam'da bulunan nüshasına bir şerh yazmış, ancak bu şerh günümüze ulaşamamıştır.⁸²⁰

⁸¹⁷ Ebu Şâme, *Terâcim*, s. 78.

⁸¹⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fî Târihi'l-A'yan*, VIII/2, 564; İbn Vâsıl, a.g.e., III, 228; Zehebî, *Târih*, XIII, 691; Makrîzî, a.g.e., I, 182.

⁸¹⁹ İbn Vâsıl, a.g.e., III, 228; Zehebî, *Târih*, XIII, 691; Makrîzî, a.g.e., I, 182.

⁸²⁰ Hartmann, "*Nâsır Lidînillâh*, DiA, XXXII, 402.

SONUÇ

553/1158 yılında doğan Nâsır li-Dinillâh en uzun süre hilafet makamında kalan Abbâsî halifesidir. 575/1180 yılında başlayan hilafeti yaklaşık 46 yıl sonra 622/1225 yılında son bulmuştur. Halife Nâsır li-Dinillâh, önce Türk komutanlarının sonra da Büveyhîlerin daha sonra da Selçukluların yüzyıllarca süren hâkimiyeti neticesinde siyasî otoritesi kalmamış, sadece dini kimliği ile var olma mücadelesi veren Abbâsî hilafetini dış güçlerin baskısından uzak, bağımsız bir güç olarak yeniden ihya etmek istemiştir. Bu hedefini gerçekleştirmek için Halife Nâsır li-Dinillâh askerî, siyasî, fikrî, ictimâî reformlar gerçekleştirmiştir.

Halife Nâsır li-Dinillâh temel hedefi Abbâsî hilafetini bağımsız hale getirmektir. Bu amacının önünde engel teşkil ettiğini düşündüğü dış güçleri birbirleriyle mücadele ettirerek bertaraf etme politikası uygulamıştır. Tarihçiler Halife Nâsır li-Dinillâh'ın dehâ seviyesinde zeki olduğunu, dış politikayı ve siyasî oyunları çok iyi bildiği konusunda hem fikirdirler. Tarihçilerin ifadesine göre Nâsır li-Dinillâh, araları kötü olan iki hükümdarı onların haberi olmadan barıştırır, araları iyi olan iki hükümdarı da onların haberi olmaksızın birbirine düşman ederdi. Halife Nâsır li-Dinillâh dış politikada güçleri birbiri ile dengeleme politikası uygulamıştır.

Halife Nâsır li-Dinillâh'ın düşmanını düşmanıyla yok et politikası son derece etkili olmuştur. Onun kışkırtmaları sonucu vuku bulan savaşlar sonucunda Irak Selçukluları, Gur, Karahıtay devletleri Harezmsahlar tarafından yıkılmıştır. Uzun süren mücadelelerden dolayı yıpranan galip Harezmsahlar devleti ise Moğollar tarafından kısa sürede yok edilmiştir.

Halife Nâsır li-Dinillâh dönemi İslâm dünyasının doğudan göçebe kavimlerinin batıda ise Haçlıların yoğun baskılarına maruz kaldığı bir dönemdir. Halife Nâsır li-Dinillâh bu tehditlere karşı İslâm dünyasını kendi riyasetinde birleştirmeyi amaçlamıştır. Onun otoritesine boğun eğmeyen hükümdarlar ve devletleri halifenin siyasî oyunları sonucunda bir bir ortadan kalkmıştır. Siyasî düzlem tam halife Nâsır li-Dinillâh'ın istifade edebileceği bir hal almışken âniden ortaya çıkan Moğollar önemli bir direnişle karşılaşmaksızın İslâm dünyasının doğu bölümünün nerdeyse tamamını istila etmişlerdir. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın aktif dış

politikası sayesinde Çin’de Yemen’de hatta İspanya’da hutbelerde onun adı okunmuştur.

Güçlü devletin güçlü toplumsal yapıdan geldiğinin farkında olan Nâsır li-Dinillâh birbirine düşman mezhep müntesiplerinden oluşan toplumu bir arada tutabilmek için içtimai reformlar gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda olmak üzere Şia müntesiplerini devletin en üst mercilerinde görevlendirmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh’ın kendisinden önceki halifelerin aksine Şia taraftarlarına müsamahalı davranması, onun Sünnî tarihçiler tarafından Şia taraftarı olarak suçlanmasına sebebiyet vermiştir. Ancak Nâsır li-Dinillâh’ın Şia müntesiplerine göstermiş olduğu ilgi ve alaka onun şahsî itikadî eğiliminden öte dönemin siyasî zorunluluklarının bir gereği idi. Halife, Abbâsî hilafetini gerçekten etkili bir güç haline getirmek istiyorsa bunun ancak toplumun yarısını teşkil eden Şîilerin desteği ile mümkün olabileceğinin farkındaydı. Bu ise ancak Şîilerin hassasiyetlerini göz önünde bulundurarak mümkün olabilirdi. Halife Nâsır li-Dinillâh’ın Şia açılımı başarılı olmuş, onun döneminde Irak’ta mezhepsel çatışmalar azalmış, toplumsal barış bir nebze de olsa sağlanmıştır. Halife Nâsır li-Dinillâh’ın Şîilere karşı yapıcı bir politika izlemesi İsmailî- Bâtınî inancına sahip olan Haşhaşîler üzerinde olumlu tesirler oluşturmuş, Alamut şeyhi Celeleddin III. Hasan Nev Müselman, Nâsır li-Dinillâh’a biat etmiştir.

Halife Nâsır li-Dinillâh’ın toplumda mezhepsel farklılıklardan kaynaklanan gerilimi azaltmak üzere her kesimden herkesin dâhil olabileceği, bir üst kimlik olmak üzere fütüvvet teşkilatını yeniden tanzim etmiştir. Halife Nâsır li-Dinillâh dönemine kadar fütüvvet birlikleri dağınık, birbirinden bağımsız hatta birbirlerine düşman birer örgüt halinde varlıklarını devam ettiriyorlardı. Halife Nâsır li-Dinillâh fütüvvet müessesini yeniden tanzim ettirmiştir. Bu amaçla fütüvvetin esaslarını belirleyen fütüvvetnameler yazdırarak, kendisini lider kabul etmeyen fütüvvet gruplarını ilga ettirmiştir. Böylece Halife Nâsır li-Dinillâh başıbozuk, başına buyruk olan fütüvvet gruplarını kontrol altına almış, güçlü toplumsal desteğe sahip olan fütüvvet birliklerinin desteğini almakla gücünü artırmıştır. Ayrıca halife, mezhepsel farklılıkları bir yana bırakarak Müslümanları fütüvvet ruhu etrafında birleştirmeyi amaçlamıştır. Halife Nâsır li-Dinillâh’ın yeniden tanzim etmiş olduğu fütüvvet

teşkilatı Selçukluların hâkimiyeti altındaki Anadolu'da Ahi teşkilatı olarak yapılanmış, yüzyıllarca varlığını ve etkisini sürdürmüştür.

Halife Nâsır li-Dinillâh, Abbâsî hilafetini yeniden güçlendirme çabası içerisinde fikrî, ilmî alanda da reformlar yapmıştır. Bu amaçla halife, Bağdat medreselerini yeniden ıslah etmiş, yeni kütüphaneler ve ribatlar inşa ettirmiş ve bu müesseseler için vakıflar da bulunmuştur. Medrese ve ribatlarda bulunan hocaların ve öğrencilerin bütün ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmıştır. Halifenin desteği ile öğrenimini tamamlayan öğrenci ve mutasavvıflar İslâm dünyasının dört bir yanına dağılarak halife adına propagandasını yapmışlardır. Halife Nâsır li-Dinillâh açtığı aşevleri, ribatlar, hac konaklama tesisleriyle Abbâsî hilafetini sosyal bir devlet haline getirmiştir.

622/1225 yılının Ramazan ayının son gününde vefat eden Nâsır li-dinillâh 46 yıllık hilafeti boyunca İslâm dünyasını güçlü bir Abbâsî hilafetinin etrafında birleştirmeyi amaçlayan panislamist bir liderdir. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın bütün çabalarına rağmen siyasî konjoktür buna müsaade etmemiş, Abbâsî hilafeti onun vefatından kısa bir süre sonra 1258 yılında Moğollar tarafından yıkılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Abbas Azzâvî, *Târihu'l-Irak Beyne'l-İhtilâleyn 656-728/1258-1338*, Şeriketü't-Ticâre, Bağdat, 1935.

----- *Aşâiru Irâk*, İntişarât Şerif Râdî, Kum, 1971.

Abdurrahman Salih Bekkâr, *er-Riâyetü's-Sihhiyye ve'l-Beyiyyetü fi'l-Bağdad fi'l-Asri'l-Abbâsîyi's-Sânî: (el-Karnu'l-Hâmis- es-Sâbi' Hicrî)*, Külliyyetü'l-Âdab ve'l-İslâm, Bingâzî, trz.

Abdülaziz ed-Dûrî, “*Nuşûu'l-Esnâf ve'l-Hiref fi'l-İslâm*”, Mecelle Külliyyet'i-Âdâb, Bağdat, Haziran, 1959, sy. 1, s. 133-169.

----- *İslam İktisat Tarihine Giriş*, trc. Sabri Orman, Endülüs Yayınları, İstanbul, 1991.

----- “*Divan*”, DİA, Ankara, 1994, IX, 377-379.

----- *Tarihü'l-Iraki'l-İktisadî fi'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî*, Dâru'l-Meşrik, Beyrut, 1974.

Abdülkerim Abduh Hatâmîle, “*Cuhûdu Halife Nâsırlî- Dinillâh fi İnâhî nüfûzi's-Selcûkiyye*”, Silsiletü Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye, Yermük, 2003, sy. 20, s. 941-962.

----- *el-Binyetü'l-İdariyye li'd-Devleti'l-Abbasiyye fi'l-Karni's-Salis el-Hicrî / et-Tasi' el-Miladî*, Cem'iyyetu Ummali'l-Matabii't-Teavuniyye, Amman, 1985.

Abdürrezzâk Ali el-Enbârî, *Mansıbu Kâdî'l-Kudât fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye münzü Neş'etihi hatta Nihâyeti'l-Ahdi's-Selcûkî*, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Mevsuât, Beyrut, 1987.

Abdüsselam et-Termaninî, *er-Rıkku Mazihî ve Hazırûhu*, el-Meclisü'l-Vatani li's-Sekâfe ve'l-Fünun ve'l-Edeb, Kuveyt, 1979.

Acar, Abdurrahman, *Selçuklu Sultanı Sencer'in Din Siyaseti (Abbasi Halifeliği ve İsmailîlerle İlişkileri)*, dşn. Prof. Dr. Nesimi Yazıcı, (Doktora Tezi), Ankara Üniv. Sos. Bil. Ens., 1997.

----- *Sultan Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu- Abbasi İlişkileri*, dan. Prof. Dr. Hüseyin Yurtaydın, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniv. Sos. Bil. Ens., 1990.

Adam Metz, *el-Hadâretü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Rabi' el-Hicrî = Asrû'n-Nehda fi'l-İslâm*, trc. Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut, ty.

Afaf Seyyid Sabra, *et-Târihu's-Siyasî li'd-Devleti'l-Haverzimiyye*, Darü'l-Kitabi'l-Câmi', Kahire, 1987,

Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, Tercüman Gazetesi, İstanbul, 1977

Ahmed Emin Bek, *es-Sa'leke ve'l-Fütüvvet fi'l-İslâm*, Dâru'l-Maârif, Kahire, 1952.

Ahmed İsa, *Târihu'l-Bimaristanât fi'l-İslâm*, Kelimâtü'l-Arabiyye, Kahire, 2011.

Ahmed Muhammed el-Hutaymî, *el-Fütüvvetü Neş'etühâ ve Tetavvuruhâ hatta Sukûti'l- Hilâfeti'l-Abbâsiyye senete 656/1258*, el-Mektebetü'l-Vataniyye, Amman, 2008.

Ahmed Muhammed Hilmi, *el-Hilâfe ve'd-Devle fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye, Kahire, 1959.

Ahmet Sıbâî, *Târihu Mekke*, el- Emânetü'l- Âmme, Riyad, 1999.

Akkuş, Murat, *Abbasi Halifelerinin Ölüm Sebepleri*, dan. Prof Dr. İsmail Hakkı Atçeken, (Yüksek Lisans tezi), Selçuk Üniv. Sos. Bil. Ens., Konya, 2010.

Aksarâyî, Kerimüddin Mahmud b. Muhammed (720/1320), *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK. Ankara, 2000.

Aksoy, Zeynep, *Türk İslam Devletlerinde Kullanılan İdari ve Askeri Terim ve Ünvanlar*, (Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniv. Sos. Bil. Ens., Tokat, 2006.

Aleksander Hatşatrayan, *Ehlü'l-Fütüvve ve'l-Fityân fi Müctemai'l-İslâmî*, el-Merkezu'l-Arabiyyu li'l-İbhâs ve't-Tevsîk, Beyrut, 1998.

Algar, Hamid, “*Necmeddin-i Kübrâ*”, DİA, Ankara, 2006, XXXII, 498-500.

Algül, Hüseyin, *İslam Târîhi*, Gonca Yay. İstanbul, 1986.

Ali Ahmed İsmail, *Târihu Biladi's-Şâm fi'l- Asri'l-Abbâsî*, Daru Dimeşk, Dimeşk, 1983.

Ali İbrahim Hasan, *en-Nüzümü'l-İslâmiyye*, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye, Kahire, 1970.

Ali İbrahim Hasan, *et-Târihu'l-İslâmiyyi'l-Âm: el-Câhiliyye, ed-Devletü'l-Arabiyye, ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısıriyye, Kahire, 1959.

Ali Mazaheri; *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. Bahriye Üçok, Varlık Yay., İstanbul, 1972.

Ali Vefâ Muhammed, *el-Hilâfeti'l-Abbâsiyye fi Ahdi Tasalluti'l-Büveyhiyyîn*, el-Mektebetü'l-Camii'l-Hadîs, İskenderiye, 1991.

Alûsî, Ebü'l-Meali Cemaleddin Mahmud Şükri b. Abdullah b. Mahmud, *Ahbâru Bağdâd ve mâ Câverehâ mine'l-Bilâd*, thk. İmad Abdüsselam Rauf, Darü'l-Arabiyye li'l-Mevsuat, Beyrut, 2008/1429

Anadol, Cemal, *Türk-İslâm Medeniyetinde Âhîlik Kültürü ve Fütüvvetnâmeler*,

Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991.

Andre Miquel, *Doğuştan Günümüze İslam Medeniyeti*, çev. Hasan Menteş, Birleşik Dağıtım Kitabevi, Ankara, 1991.

Apaydın, Yunus, “*İbn Abdüsselam, İzzeddin*”, DİA, Ankara, 1999, XIX, 284-287.

Arslantaş, Nuh, “*Ortaçağ Yahudi Cemaatlerinin Dini ve İdari Merkezi Olarak Bağdat*”, İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü’s-Selâm) Uluslararası Sempozyum, İstanbul, 2011, I, 319-346.

Avcı, Casim, “*ibn Şeddad, Bahaeddin*”, DİA, Ankara, 1999, XX, 373-374.

Aykaç, Mehmet, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdari Teşkilatında Dîvanlar*, TTK, Ankara, 1997.

Azimli, Mehmet, “*Abbâsiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu*”, Türkler Ans., Yeni Asya Yay., 2000, İstanbul, IV, 365-365.

Bağdâdî, Ebu Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb (463/1071), *Târîhu Bağdâd*, Dâru Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1985.

Bakır, Abdülhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında İtiryat, Gıda, İlaç Üretimi ve Tağşişi*, Bizim Büro Yay., Ankara, 2000.

Barthold Vasilij Viladimiroviç, *Halife- Sultan*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yay. İstanbul, 2006.

----- *Moğol istilasına kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara, 1990

----- *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. Kazım Yaşar Koprman- İsmail Aka, TTK, Ankara, 2006.

Bayram, Mikail, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu*, Damla Matbaacılık, Konya 1991

Benli, Yusuf, “*Ahilikte Şiilik Etkisi ve Ahiliğin Anadolu’da Aleviliğe Tesîri Meselesine İlişkin Bazı Değerlendirmeler*”, Hikmet Yurdu Der. sy. 3, 2009, 147-180.

Brockelmann, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, trc. Neşet Çağatay, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ankara, 196

Bosworth, C.E., “*el-Harizmî’ye göre Bizanslıların ve Hıristiyanların Kullandıkları İdari ve Dini Ünvanlar*”, Süleyman Demirel Üniv. İlahiyat Fak. Der., 1995, sy. 2, s. 309-3019.

Buzpınar, Tufan, “*Nakîbü’l-Eşrâf*”, DİA, Ankara, 2006, XXXII, 322-324.

Bündârî, Ebu İbrahim Kıvamuddin Fethb. Ali b. Muhammed (643/1245), *Senâ*

Barku'ş-Şâmî, thk. Fethiyye Nebrâvî, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1979.

----- *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, trc. Kıvameddin Burslan, TTK, İstanbul 1993.

Can, Yılmaz, *İslam Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, TDV, Ankara, 1993.

Cihan Said Râcihî, *el-Hayâtü'l-İctimâiyyetü fî Bağdâd min Bidâyetü'l-karni's-Sâdis el-Hicriyyi hatta Sukût-i Bağdâd senete 656/1258*, Mekke, 1437/2006.

Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslamiyye Târîhi*, ter. Zeki Meğamiz, doğan Güneş Yay., İstanbul, 1971.

Cürcânî, Ebü'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali (816/1413), *Kitabü't- Ta'rifât, Fütüvvet mad.*, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1985.

Cüveynî, Alâeddin Ata Melik b. Muhammed (681/1283), *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1988.

Çağatay, Neş'et, “*Fütüvvet-Ahi Müessesesinin Menşei Meselesi I*”, Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Der., 1952, I, sy. 1, s. 59-68

----- “*Fütüvvet-Ahi Müessesesinin Menşei Meselesi II*”, Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Der., 1952, I, sy. 2-3, s. 61-84.

----- “*Fütüvvet ve Ahiliğin Ayrıntıları*”, Belleten, 1976, sy. 159, s. 435-438.

Çeker, Semih, “*Anadolu Selçukluları Zamanında Gelişen Fütüvvet teşkilatı Ve Bu Teşkilatın Halkın Eğitimine Olan Katkıları*”, (Yüksek Lisans tezi), Selçuk Üniv. Sos. Bil. Ens., Konya, 2008

Demîrci, Mustafa, *Abbasilerde Toprak Sistemi*, (Doktora tezi), Marmara Üniv. Sos. Bil. Ens. İstanbul, 2001.

Demîrpolat, Aznavur – Akça, Gürsoy; “*Ahilik ve Türk Sosyo-Kültürel Hayatına Katkıları*”, Selçuk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Der., 2004, sy.15, s. 355-376.

Dikkaya, Mehmet, “*Ahiliğin İlk Örnekleri Olarak Ortaçağ İslâm Dünyasında Fütüvvet Teşkilatları*,” İktisat, Tarih ve Zihniyet Dünyamız, Müsiad Yönetim Kitaplığı, İstanbul, 2000, sy. 25, s.63-74.

Dini Kavramlar Sözlüğü, Komisyon, DİB Yay. 2006.

Dizer, Muhammed, “*Cabir b. Eflah*”, DİA, Ankara, 1992, VI, 532-533

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, red. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1988.

Durmuş, İsmail, “*İbnü'l-Esîr, Ziyaüddin*”, DİA, Ankara, 2000, XXI, 30-32.

Ebû Şâme, Şihabüddin Ebû Muhammed Abdurrahman b. İsmâil (665/1268), *Terâcimu Ricâli'l-Karni's-Sâdis ve's-Sâbi'*, thk. Muhammed Zahid Hasen el-Kevserî, Dâru Kütübi'l-Melekiyye, Beyrut, 1947.

----- *Kitâbü Ravzateyn fî Ahbâri Devleteyn en-Nûriyye ve's-Selâhiyye*, thk. İbrahim Şemsüddin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2002.

Ebü'l-Fidâ, İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali (732/1331), *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, yy., 1907.

Efendioğlu, Mehmed, “*Sem'ânî Abdürrahim b. Abdülkerim*”, DİA, Ankara, 2009, XXXVI, 462-463.

Emine Baytâr, *Târîhu'l-Asri'l-Abbâsî*, Câmiatu Dimeşk, Dimeşk, 1997.

Erbilî, Ebu Muhammed Bedrettin Abdurrahman b. İbrahim, *Hulâsatü ez-Zehbü'l-Mesbûk*, 1885, yer yok.

Erdoğan, Merçil, “*Büveyhîler*”, DİA, Ankara, 1992, VI, 496-500.

Erkal, Mehmet, “*Zekât*”, DİA, 2013, Ankara, XLIV, 197-207

Eyyübî, Muhammed b. Takiyyüddin Ömer İbn Şahinşah (617/1220), *Mizmârü'l-hakâik ve Sırrü'l-Halâik*, thk. Hasan Hebeş, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 2005.

Faruk Ömer, “*Abbasiler Döneminde Şehirlerdeki Esnaf Birlikleri*”, İktisat, Tarih, Zihniyet Dünyamız, İstanbul, 2006, s. 91-101

Faruk Ömer Fevzi, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye: es-Sukût ve'l-İnhiyâr*, Dârü'ş-Şurûk, Amman, 1998.

Fehmi Abdürrezzâk Sa'd, *el-Âmme fî Bağdâd fî'l-Karneyn es-Sâlis ve'r-Râbi' el-Hicrî*, el-Ehliyye, Beyrut, 1983.

Ferhad Daftary, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, Doruk Yay., İstanbul, 2005.

Franz Taschner, “*İslam Ortaçağında Fütüvvet*”, İktisat Fak. Mec., 1953, XV, s. 3-32.

----- “*İslam'da Fütüvvet Teşkilatının Doğuşu Meselesi ve Tarihi Ana Çizgileri*”, çev. Yüksel Semahat, Belleten, Nisan 1972, XXXVI, sy. 1, s. 203-235.

Geyikoğlu, Hasan, “*Harzemşah Celâleddin Mengüberti'nin Şahsiyeti*”, Atatürk Üniv. Türkiyat Araştırmaları. Ens. Der., 1997, sy. 4, s.89-102

Gölpınarlı, Abdülbaki, “*İslam ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilatı ve Kaynakları*”, İktisat Fak. Mec., Ekim 1949, Temmuz 1950, XI, s.7-113.

Güllülü, Sabahattin, *Ahi Birlikleri, Sosyoloji Açısından*, Ötüken Yay., İstanbul, 1977,

Gündüz, Mahmut, “*İslam'da Kitap Sevgisi ve İlk Kütüphaneler*”, Vakıflar Der. ,

Ankara, 1976, sy.11, s. 165-194

Gürbüz, Osman, “*Abbâsî Halifesi Nâsır li-Dinillâh'ın Harizmşahlar ile İktidar Mücadelesi*”, İSTEM, Konya, 2011, sy. 18, s. 181-196.

Güzel, Fatih, “*Abbâsîlerde Emîrî'l-Ümerâlık Müessesesi*”, dan. Prof. Dr. Ahmet Önkâl, Selçuk Üniv. Sos. Bil. Ens., (Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2005.

Lamb, Harold, *Cengiz Han*, çev. Ali Ünal, İstanbul, 1987.

Hartmann, Angelika, *An-nasir li-din Allah: 1180-1225 Politik Religion Kultur in der Spaeten Abbasidenzeit*, Walter De Gruyter, Berlin, 1975.

----- “*Abbâsîlerin Son Devirlerinde Bağdat'ta Türkler An-Nâsır li-Din Allâh'ın Hilafet Zamanındaki Memlükler (1180–1225)*”, Milletlerarası Türkoloji Kongresi (I. İstanbul 15-20.10.1973.) İstanbul, 1979, 100-114.

----- “*Nâsır-Lidinillâh*”, DİA, İstanbul, 2006, XXXII, 399–402.

Hasan Ahmed Mahmud- Ahmed İbrâhim eş-Şerîf, *el-Âlemü'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, tarih yok.

Hasan Bâşâ, *Dirâsâtun fi Târîhi'd-Devleti'l-Abbasiyye*, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Kahire, 1990.

Hasan Emin, *Salâhaddin el-Eyyubî beyne'l-Abbâsiyyîn ve'l-Fatmiyyîn ve's-Sâlibiyyîn*, Darü'l-Cedid, Beyrut, 2000.

Hasen İbrahim Hasen, *Târîhu'l-İslâm*, Dârü'l-Cîl, Beyrut, 1991.

Hemedânî, Reşidüddin Ebü'l-Fazl b. Ebi'l-Hayr Fazlullah (718/1318), *Camîü't-Tevarih*, yay. Ahmet Ateş, TTK, Ankara, 1957.

Hitti, Philip Khuri, *İslam Tarihi: Siyasî ve Kültürel*, trc. Salih Tuğ, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1980.

----- *Tarihü'l-Arab*, Dârü'l-Gandur, Beyrut, 1986.

Hüsameddin es-Samerrâî, *el-Müessesetü'l-İdariyye fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Dâru Fikri'l-Arabî, Mekke, 1983

Hüseyin Ali Kays Muhammed el-Kaysî, *Tabîatü'l-Müctemai'l-Irakî fi'l-Asri'l-Abbâsî el-Müteehhira*, Daru'ş-Şuûni's-Sekâfe, Bağdat, 2007.

Hüseyin Emin, *Târîhu'l-Irâk fi'l-Asri's-Selcûkî*, Matbaatu'l-İrşâd, Bağdat, 1965.

Hüseyin el-Hâc Hasan, *Hâdâratü'l-Arab fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Müessesetü'l-Câmiyye, Beyrut, 1994.

Hüseyin Muhammed Süleyman, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsî*, Âlemü'l-Kütüb, Riyad, 1984.

Hüseyinî, Ebü'l-Hasan Sadreddin Ali b. Nasır b. Ali (622/1225), *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, trc. Necati Lugal, TTK, Ankara, 1943.

İbn Bîbî, Nasırüddin Hüseyin b. Muhammed b. Ali er-Rugadi (670/1272), *Anadolu Selçuki Devlet Tarihi*, trc. Nuri Gençosman, Uzluk Basımevi, Ankara, 1941.

İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed el-Kinânî el-Belensî (614/1217), *Endülüsten Kutsal Topraklara Yolculuk*, çev. İsmail Güler, Selenga Yayınları, İstanbul, 2003.

İbn Dokmak, Sarimüddin İbrâhim b. Muhammed b. Aydemîr (809/1407),

el-Cevherü's-Semin fî Siyeri'l-Hulefâ ve'l-Mülûk ve's-Selâtin, thk. Saîd Abdülfettah Aşur, Mekke, Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, trz.

İbn Ebî Usaybia Ebü'l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım (668/1270), *Uyûnü'l-Enba' fî Tabakâti'l-Etubbâ*, thk. Nizar Rıza, Beyrut, Dârü'l-Mektebeti'l-Hayat, trz.

İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (808/1405), *Târîhu İbn Haldûn*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas, Dâru Sadır, Beyrut, 1977.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İsmâil b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, Cize, 1997/1417.

İbn Şeddâd, Ebü'l-Mehâsin Bahâeddin Yusuf b. Rafi' b. Temim (632/1234), *en-Nevâdirü's-Sultâniyye ve'l-Mehâsinü'l-Yusûfiyye*, thk. Cemaleddin Şeyyal, Mektebetü'l-Hanci, Kahire, 1994

İbn Tağribirdî, Cemalüddin Ebu'l-Mehasin Yusuf (874/1469); *en-Nucûmü'z-Zâhira fî Mulûki Mısr ve'l-Kâhira*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996

İbn Vâdirân, Hüseyin b. Muhammed, *Târîhu'l-Abbâsiyyîn*, thk. Müncî Ka'bî, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1993

İbn Vâsıl, Ebû Abdullah Cemaleddin Muhammed b. Sâlim (697/1298), *Mürerricu'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, thk. Cemaleddin Şeyyâl- Haseneyn Muhammed Rebi', Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İ'lâm, Kahire, 1972.

İbnü'd-Devâderî, Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek (732/1332), *Kenzü'd-Dürer ve Câmîü'l-Gürer: ed-Dürretü's-Seniyye fî Ahbâri'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Franz Steiner Verlag, Beyrut, 1992.

İbnü'd-Dimyâtî, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Aybek b. Abdillâh Hüsami (749/1348), *Müstefâd min Zeyli Târîhi Bağdâd*, thk. Mustafa Abdülkadir Ata, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1978,

İbnü'd-Dübeysî, Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd b. Yahyâ (637/1239), *Zeylu Tarihi Medineti's-Selâm*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2006/1427.

İbnü'l-Adîm, Kemalüddin Ebu'l-Kâsım Ömer b. Ahmed (660/1262), *Zübdetü'l Haleb min Târihi'l-Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1996.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali (597/1201), *el-Muntazam fî Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*, thk. Süheyl Zekkar, Dâru'l-Kütüb, Beyrut, 1985.

----- *Menâkıbu Bağdâd*, tsh. Muhammed Behcet Eserî, yayın yeri yok, 1923/1342

İbnü'l-Esîr, İzzüddin b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed (630/1275), *el-Kâmil fî't-Târih*, thk. Ebü'l-Fida' Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.

İbnü'l-Furat, Nasırüddin Muhammed b. Abdürrahim b. Ali (807/1405), *Târîhu İbni'l-Furat*, thk. Hasan Muhammed Şemma', Basra, 1970.

İbnü'l-Fuvatî, Ebü'l-Fazl Kemâleddin Abdürrezzâk b. Ahmed b. Muhammed Şeybânî (723/1323), *el-Havâdisü'l-Câmia ve't-Tecâribü'n-Nâfia fî'l-Mieti's-Sâbia*, thk. Mehdî en-Necm, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003/1424. (Eserin İbnü'l-Fuvatî'ye ait olduğu noktasında şüpheler vardır.). Bkz. DİA, XXI, 47-49.

----- *Menâkıbu Bağdâd*, thk. Abdullah Kadhât, Darü'l-Faruk Amman, 2008/1428.

İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Barhebracus Yuhanna (685/1286), *Abû'l-Farac Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara, 1945

----- *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, thk. El-Eb Anton es-Sâlihânî, Dâru'r-Râidî'l-Lübânî, Beyrut, 1983.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed (1089/1679), *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri men Zeheb*, thk. Abdülkadir Arnaut, Mahmûd Arnaut, Beyrut, Dâru İbn Kesir, 1991.

İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim (646/ 1248), *İhbâru'l-ülemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ*, thk. Ahmed Nâci el-Cemâlî- Muhammed Emin Hancî, Mısır, h. 1326.

İbnü'l-Mi'mâr, Şeyh Ebu Abdullah Muhammed b. Ali b. Ebi'l-Mekârim (642/1244), *Kitâbu'l-Fütüvve*, thk. Mustafa Cevad- Muhammed Takiyyüddin Hilâlî, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdat, 1958.

İbnü't Tıktakâ, Muhammed b. Ali b. Tabataba (709/1310), *el-Fahrî fî Âdâbi's-Sultâniyye ve Düveli'l-İslâmiyye*, Dâru's- Sâdır, Beyrut, try.

İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddin Ömer b. Muzaffer b. Ömer (749/1349); *Târîhu İbni'l-Verdî = Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Dâru'l-Kütübi'l-

İlmiyye, Beyrut, 1996.

İbnü'n-Neccâr, el-Bağdadî, Ebu Abdullah Muhibbüddin Muhammed b. Mahmûd b. Hasan, (643/1245), Zeylu Tarih-i Medineti's-Selâm, thk. Beşşar Avvad Ma'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâm, Beyrut, 2006

İbnü's-Sâî, Ebû Talib Taceddin Ali b. Eneceb b. Osman (674/1276), el-Câmiü'l-Muhtasar fî Unvâni't-Tevârih ve Uyûni's-Siyer, nşr. Mustafa Cevad, Matbaatü's-Süryaniyye el-Katolikiyye, Bağdat, 1934.

----- *Nisâu'l-Hulefâ*, thk. Mustafa Cevad, Daru'l-Marife, Kahire, 1993.

----- *Muhtasaru Ahbarı'l-Târîhu'l-Hulefâ*, Emîriyye bas., Mısır, 1309

----- *Ahbârü'l-Hulefâi'l-Abbâsiyyîn*, thk. Halid Ahmed es-Süveydî, Dârü'l-Kinân, Dimaşk, 2011.

İbnü's-Şaar, Ebü'l-Berekat Kemâleddin Mübarek b. Ahmed (654/1256), Kalâidü'l-Cümân fî Faraidi Şuarâi Haze'z-Zamân, ed. Fuat Sezgin; Mazin Amevi, Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, Frankfurt, 1990.

İbrâhim Eyyûb, et-Târîhu'l-Abbâsi: es-Siyâsi ve'l-Hadarî, eş-Şeriketü'l-Alemiyye, Beyrut, 1989.

İlhan, Avni, "Bâtıniyye", DİA, İstanbul, 1992, V, 190-191.

İsâmüddin Abdürraûf Fâki, ed-Devletü'l-Abbâsiyye, Daru Nehdati's-Şark, Kahire, 1987.

İsfahânî, Ebu Abdillâh İmadüddin Katib Muhammed b. Muhammed b. Hamid İmadüddin (597/1201), el-Fethü'l-Kussî fî'l-Fethi'l-Kudsî, nşr. Dâru'l-Menâr, 2004, yy.

----- *Târîhu Devleti Âli Selcuk*, el-Kütübü'l-Arabiyye, Kahire, 1318/1900,

----- *el-Barku's-Şâmî*, thk. Mustafa Hıyârî, Amman, 1987,

Jean Maurice Fiey, Ahvâlü'n-Nasara fî Hilafeti Beni'l-Abbas, Dârü'l-Maşrık, Beyrut, 1990.

James Waterson, Alamut'un Fedailerî, çev. Özgür Özol, İkon Yay., İstanbul, 2012,

Johannes Hendrik Kramers, İslam Medeniyetinde Coğrafya ve Ticaret, İlmî Eserler Serisi 5, İstanbul, 1934.

Kafesoğlu, İbrahim, Harezşahlar Devleti Târîhi, TTK, Ankara, 2003

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed (821/1418); *Meâsirü'l-İnafe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, thk. Abdüsettar Ahmed Ferrac, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1980.

----- *Subhü'l-a'şâ fî Sınâati'l-inşâ*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.

Kallek, Cengiz, “*İbnü'l-Cevzî, Ebu Muhammed*”, DİA, Ankara, 1999, XX, 542-543.

Kameru'l-hudâ, Şihabüddin Ömer es-Sühreverdî, *Hayatı, Eserleri, Tarikatı*, çev. Tahir Uluç, İnsan Yay., İstanbul, 2004.

Kamil Taha el-Veys, *İlâbü'r-Riyâdiyye fî Asri'l-Abbâsiyye*, Mecelle Terbiyeti'r-Riyâdiyye, sy. 1, 2003, s. 1-4.

----- “*Lu'betü'r-Remyi bi'l-Bundûkiyye fî Asri'l-Abbâsiyye*, Mecelle Terbiyeti'r-Riyâdiyye, sy. 3, 2002, s.27-37.

Karamânî, Ahmed b. Yusuf (1019/1610), *Ahbârü'd-Düvel ve Âsârü'l-Üvel fî't-Târih*, thk. Fehmi Sa'd Ahmed Hatîr, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1992.

Karlığa, Bekir, “*İbn Rüşd*”, DİA, Ankara, 2000, XX, 257- 258.

Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2000.

Kaya, Mahmud, “*İbnü'l-Kıftî*” DİA, Ankara, 2000, XXI, , 112-114.

----- “*İbn Ebi Usaybia*”, DİA, Ankara, 1999, XIX, 443-446.

----- “*İbnü'l-Baytar*”, DİA, Ankara, 1999, XX, 527.

Kaya, Selim, “*Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat*”, Akademik Bakış Der., sy.15, Ekim, 2008. <http://www.akademikbakis.org>.

Kazıcı, Ziya, *İslam Müesseseleri Târîhi*, Timaş Yay. İstanbul, 1996.

Kelbî, Ebü'l-Hattab Ömer b. Hasan b. Ali İbn Dihye (633/1235); *en-Nibrâs fî Târîhi Hulefâi Beni'l-Abbâs*, thk. Mediha Şerkavi, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire, 2001.

Kılıç, Erol, “*İbnü'l-Arabî, Muhyiddin*”, DİA, Ankara, 1999, XX, 493-516.

Koçkuzu, Ali Osman, “*İbnü'l-Esîr, Mecdüddin*”, DİA, Ankara, 2000, XXI, 28-29.

Korkîs Avvâd, *Hazâinü'l-Kütübî'l-Kadime fî'l-Irak Münzü Akdemi'l-Usûr Hatta Seneti 1000 li'l-Hicret*, Dârü'r-Raidi'l-Arabî, Beyrut, 1986/1406.

Köprülü, Fuat, “*Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları I: Enîsü'l-Kulûb Kazi Burhaneddin Ebu Nasr b. Mesud Ânevî (608/1211)*”, Belleten, XXVII, s. 459-485.

Köymen, Mehmet Altay, “*II. Tuğrul*”, İA, XII/2, 19-25.

Kuçur, Sadi, “*Vekil-i Hasslık ve Selçuklu Saraylarında Üstâdü’-d-Dârlık*” Türk Kültürü İnceleme Der. sy. 14, 2006, İstanbul, s. 1-10.

Kuşeyrî, Ebü'l-Kasım Zeynüislam Abdülkerim b. Hevazin (465/1072), *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhalim Mahmud- Mahmut b. Şerif, Dâru’ş-Şa’b Kahire, 1989,

Laurence Lochart, “*Hasan Sabbah ve Haşişiler*”, çev. Süleyman Tülücü, Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Der., sy. 26, Erzurum, 2006, s. 213-238.

Lewis, Bernard, *Haşişiler Ortaçağ İslâm Dünyasında Terörizm ve Siyaset*, çev. Ali Aktan, Sebil Yay., İstanbul, 1995.

Makrîzî Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir (845/1442), *es-Suluk li-Ma’rifeti’l-Muluk*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1997.

Mantran, Robert, *İslâm’ın Yayılış Tarihi*, trc. İsmet Kayaoğlu, Ankara, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., 1981.

Melikü’l-Eşref el-Gassânî (803/1400), *el-Ascedü’l-Mesbuk ve’l-Cevherü’l-Mehkuk fi Tabakati’l-Târîhu’l-Hulefâi ve’l-Muluk*, thk. Şakir Muhammed Abdülmünim, Daru’l- Beyan, Bağdat, 1975.

Mes’ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin (öl.345/956), *Murûcu’z-Zeheb*, thk. Kemal Hasan Mür’î, el-Mektebetü’l- Asriyye, Beyrut, 2005.

Muhammed Abdülazim Ebu’n-Nasr, *el-Evkâf fi Bağdâd fi Asri’l-Abbâsî es-Sânî*, Aynu’d-Dirasât, Kahire, 2002.

Muhammed Abdülcebbar Bek, “*Abbâsî İdaresi altındaki İslâm Toplumunda Serfler*”, çev. Süleyman Tütüncü, Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Der., sy.7, 1986, s. 519-535.

Muhammed Ahmed Abdülmevla, *el-Ayyârûn ve ’ş-Şuttâru’l-Begadide*, Müessesetu Şebabi’l-Câmia, İskenderiyye, 1990.

Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed el-Kerim, *Kitabü’t-Tabih: Abbasi Bağdat’ından Yemekler, Tatlılar, Çeşniler*, çev. Nazlı Pişkin, İstanbul, 2009.

Muhammed Cebbar Beg, “*Abbâsî İdaresi Altındaki İslam Toplumunda Serfler*”, Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Der. 1987, sy. 7, 519-535.

Muhammed Hammâdî, *Batinilerin ve Karmatilerin İçyüzü*, çev. İsmail Hatib Erzen, Sebil Yay., Ankara, 1948.

Muhammed Kasım el-Mekkî, *el-Medhal ilâ Hadârati’l-Asri’l-Abbâsî*, Dâru’z-Zehrâ, Beyrut, trz.

Muhammed Mahir Hammad, *el-Vesâiku’s-Siyâsiyye ve’l-İdâriyye el-Âide li’l-Usûri’l-Abbâsiyye*, Müessesetu’d-Dirâse, Beyrut, 1985.

Muhammed Mekkiyye, *Bağdâd*, haz. Mustafa Cevad, Ahmed Suse, Naci Ma'ruf, Dârü'l-Varak, Londra, 2005.

Muhammed Receb en-Neccâr, *Hikâyâtü's-Şuttâr ve'l-Ayyârîn*, Âlemu'l-Ma'rife, el-Meclisü'l-Vatani li's-Sekâfe ve'l-Fünun ve'l-Edeb, Kuveyt, sy. 45, 1981.

Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut, 1996/1417

Mustafa Cevad, “*Dâru Misnâti'n-Nâsırıyye “Daru'l-İlm ve'l-Ulemâ”*”, Mecelletu Külliyyeti'l-Âdâb, Bağdat, IV, 1961.

Mustafa Şakir, *Mevsuatu Düveli'l-Alemi'l-İslâmî ve Ricâlihâ*, Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut, 1993.

Müneccimbaşı Derviş Dede Ahmed Efendi (1114/1702), *Camîu'd-Düvel: Selçuklular tarihi I: Horosan - Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, çev. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir, 2000.

Müreyzin Saîd Useyrî, *el-Hayâtü'l-İlmiyye fi'l-Irak fi'l-Asri's-Selcukî*, Mektebetu Talibi'l-Câmii, Mekke, 1987.

Nesevî, Şihabüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali (639/1241), *Celalüttin Harezemşah*, trc. Necip Asım Yazıksız, İstanbul, 1934.

Numan Sabit, *el-Askeriyye fi Ahdi'l-Abbâsiyyîn*, Müdiriyyetü'l-Matabii'l-Askerî, Bağdat, 1987.

Nüveyrî, Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed (733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünuni'l-Edeb*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 1975.

Ocak, Ahmet Yaşar, “*Fütüvvet*”, DİA, Ankara, 1993, XIII, 261-263.

Ömer ed-Desûkî, *el-Fütüvve İnde'l-Arab ev Ehâdisü'l-Furusîyye ve'l-Mislü'l-Ulya*, Mektebetü Nehdati'l-Mısr, Kahire, 1959. III. Baskı.

Öken, Saadettin, “*Cezerî, İsmail b. Rezzaz*”, DİA, Ankara, 1993, VII, 505-506.

Özaydın, Abdülkerim, “*Alamut*”, DİA, Ankara, 1989, II, 336.

----- “*Ayyâr*”, DİA, Ankara, 1991, IV, 296-297.

----- “*Nesevî, Ahmed b. Muhammed*”, DİA, Ankara, 2007, XXXII, 577-578.

----- “*İbnü'l-Esîr, İzzeddin*”, DİA, Ankara, 2000, XXI, 26-27.

Özdemîr, Ahmet, *Moğol istilasası ve Abbasi Devleti'nin Yıkılışı : (Cengiz ve Hülagu dönemleri (612-656/1216-1258))*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Özdemir, Mehmet Nadir, *Bağdat'ta Türk Egemenliği (1055-1157)*, Kömen Yay., Konya, 2008.

P. M. Holt, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999.

Ravendî, Ebu Bekr Necmeddin Muhammed b. Ali b. Süleyman (604/1207), *Rahatü's-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr*, trc. Ahmet Ateş, TTK, Ankara, 1957.

Reşid Abdullah el-Cümeylî, *Dirâsâtun fi Târîhi'l-Hilâfeti'l-Abbasiyye*, Mektebetü'l-Maârif, Rabat, 1984.

Rodinson, Maxime, *"İslam Dünyasında İktisat Tarihi ve Sosyal Sınıfların Tarihi*, Belleten. LIII (207-208), 1989, s. 883-901.

Rodinson, Maxime, *"İslam Dünyasında İktisat Tarihi ve Sosyal Sınıfların Tarihi*, Belleten. LIII (207-208), 1989, s. 883-901.

Sabah İbrahim Said Şeyhlî, *el-Esnâf ve'l-Mehen fi'l-Asri'l-Abbâsî Neş'etuhâ ve Tatavvuruhâ*, Beytü'l-Verrak, Bağdat, 2010.

Sa'd b. Muhammed Huzeyfe Misfer el-Gamidî, *Evdâü'd-Düveli'l-İslâmiyye fi'ş-Şarki'l-İslâmî : Dirâse Cedîde li-Merhaletin Hasimetin min Tarihi'l-Müslimîn : 575-629 / 1180-1231*, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1981/1401.

Safedî, Salâhaddin Halil b. Aybeg (764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed Arnavut- Türki Mustafa, Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, Beyrut, 2000.

-----*Nektü'l-Himyân fi Nüketi'l-Ümyân*, Matbaa Cemâliyye, Kahire, 1329/1911.

Safiyye Saade, *Min Tarihi Bağdâd el-ictimâî Tatavvuru Mensıbi Kâdi'l-kudât fi'l-Fetreteyn el-Büveyhiyye ve's-Selcûkiyye*, Dâru Emvac, Beyrut, 1988.

Sefa Hafız Abdülfettah, *Nüzümü'l-Hükm fi'd-Devleti'l-Abbasiyye*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, trz.

Selâmi Ebu'l- Meâli Muhammed b. Rafii (774/1372), *Târîhu Ulemâi Bağdad*, nşr. Abbas Muhammed Azzavi, Dâru'l-Arabiyyetü'l-Mevsûa, Beyrut, 2000.

Salih Ahmed Ali, *el-Irak fi't-Târih*, Dâru'l-Hurriyye, Bağdat, 1983.

Sami es-Sakkar, *"İbnü'd-Dübeysi"*, DİA, Ankara, 2000, XXI, 16.

Sarıkaya, Mehmet Saffet, *"Fütüvvetnâme-i Ca'fer Sadık Hakkında Bazı Değerlendirmeler"*, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Der., Güz 2006/40, Ankara, s. 105-133.

Selim Mahmud Rızk, *"İkinci Abbâsî Halifeliği"*, çev. Ali Aktan, Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Der., Erzurum, 1990, IX, 357-368,

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî (562/1167), *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, yy., 1980.

Sevim, Ali, “*Sıbt İbnü'l-Cevzî*”, DİA, Ankara, 2009, XXXVII, 87-88.

Sevim, Ali – Merçi, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK, Ankara, 1995.

Sezgin, Fuat, *İslam'da Bilim ve Teknik*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay., İstanbul, 2008.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu (654/1256), *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yân'da Büyük Selçuklular*, yay. Ali Sevim, TTK, Ankara, 1968.

----- *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yân*, Dâiretü'l-Maârifil-Osmaniyye, Haydarabad, 1370/1951.

Subhi Salih, *İslam Kurumları*, ter. İbrahim Sarmış, Ankara, 1999.

Süheyl Zekkâr, *Târîhü'd-Devleti'l-Arabiyye fi'l-Asri'l-Abbâsî es-Sânî*, Matbaatu Câmiatu Dımeşk, Dımeşk, 1990//1410.

Sühreverdî, Ebu Hafs Şehabeddin Ömer b. Muhammed (632/1234), *Avarifü'l-Maârif : Marifet İhsanları*, çev. Yahya Pakış, Dilaver Selvi, Ümran Yay., İstanbul, 1988.

Süleyman ed- Dâhil, *Kitâbü'l-fevz bi'l-Murâd fi Târîhi Bağdâd*, tkd. Muhammed Zirehum Muhammed Azb, Dârü'l-Âfâki'l-Arabiyye, Kahire, 2003/1423.

Sümer, Faruk, “*II. Tuğrul*”, DİA, Ankara, 2011, XL, 342-344.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, el-Mektebetü't-Ticaretî'l-Kübra, Kahire, 1969.

Şeşen, Ramazan, “*İmâdüddin İsfehani*”, DİA, Ankara, 2000, XXII, 174-176.

Şevkî Dayf, *el-Asru'l-Abbâsiyyi's-Sânî*, Dârü'l-Maârif, Kahire, 2001.

Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310-932), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Dârü Süveydân, Beyrut, 1967.

Taneri, Aydın, *Celüddin Harizmşah ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977.

----- “*Hacip*”, DİA, Ankara, 1996, XIV, 509-511.

Terzi, Mustafa Zeki, “*Abbasi Halifesi Zahir Biemrillah Zamanında Musul ve Cezire'de İktisadi Hayat ve Fiyatlar*”, 19 Mayıs Üniv. İlahiyat Fak. Der. sy.8, Samsun, 1996, s. 9-18.

Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri: Üç Kitada Ekonomik, Siyasî, Sosyal İlişkiler Azınlıklar, Dini Kurumlar*, çev. Nuh Arslantaş, Kaknüs Yay., İstanbul, 2001.

Turan, Namık Sinan, “Selçuklu ve Osmanlı Anadolu'sunda Ahiliğin Sosyo-Ekonomik Gelişim Süreci”, Sosyal Siyaset Konferansları Der., sy. 52, s. 151-187.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi: Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, Boğaziçi Yay. İstanbul, 1971.

Ula Abdülaziz Ebu Zeyd, *el-Alâkatü'd-Devliyye fi'l-İslâm: ed-devletü'l-Abbâsiyye mine'l-Tehallî an Siyâsâti'l-Feth ile's-Sukût*, el-Ma'hedü'l-Âlemi li'l-Fikri'l-İslâmî, Kahire, 1996.

Uluçam, Abdüsselam, “Azamiye Külliyesi”, DİA, Ankara, 1991, IV, 301-302.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmalı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara, 1984.

Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi, Emeviler-Abbasiler*, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., Ankara, 1968.

Vefa Muhammed Ali, *Nüfzü'n-Nisâ fi'd-Devleti'l-İslâmiyye fi'l-Irak ve Mısr, Dâru'l-Fikri'l-Arabî*, Kahire, trz.

Wilferd Madelung, “İsmâîlîlik: Eski ve Yeni Davet”, Dini Araştırmalar Der., Mayıs-Ağustos 2006, sy. 25, s. 281-294.

Wilhem Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Kartal, TTK, Ankara, 1975.

Yâfiî, Afifüddin Abdullah b. Es'ad b. Ali el-Yemâni (768/1366), *Mir'âtü'l-Cenân ve İbretü'l-Yakzân fi Ma'rifeti Havâdisi'z-Zamân*, nşr. Halil Hasûr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1471/1997.

Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdullah (626/1229), *Mu'cemü'l-Buldân*, thk. Dârü's-Sâdir, Beyrut, 1977.

----- *Mu'cemü'l-Udebâ*, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut, trz.

Yaltkaya, Şerafettin, “Türklerle İlgili Arapça Şiirler” haz. Musa Yıldız, Şarkiyat Araştırmaları Der., sy.21, Ankara, 2006, s. 7-29.

Yavuz, Yusuf Şevki- Avcı, Casim; “İbnü'l-Cevzî Ebü'l-Ferec”, DİA, Ankara, 1999, XX, 543-549.

Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âli Selçuk*, haz. Sevim Yılmaz Önder, İstanbul, 2009

Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, DİA, Ankara, 1988, I, 31-56.

Yılmaz, Hasan Kamil, “Fütüvvet Ahlâkı ve Teşkilatı”, DERSİAD Fikir Toplantıları, Haziran, 2009, s. 1-8.

Yılmaz, Saim, *Abbâsîler*, Kayıhan Yay., İstanbul, 2006.

Yusuf el-İş, *Târîhu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır/ Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1990.

Yusuf İbiş, “*İktisadi Kurumlar*”, İslam Şehri, ed. R. B. Serjeant, çev. Elif Topçugil, Ağaç Yayıncılık İstanbul, 1992, 145-160.

Yusuf Rızkullah Ganime, *Nüzhetü'l-Müştak fi Tarihi'l-Yehud fi'l-Irak*, Matbaatü'l-Furât, Bağdat, 1924.

----- *Ticaratü'l-Irak Kadimen ve Hadisen*, Matbaatü'l-Irak, Bağdat, 1922.

Yüzbekî Tefik Sultan, *Târîhu UEhli'z-zimme fi'l-İrâk*, Riyad, Dârü'l-Ulûm, 1983/1403.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1348), *el-Muhtasarü'l-Muhtac İleyhi min Târîhi İbn Dübeysî*, thk. Mustafa Cevad, Matbaatü'l-Maârif, Bağdat, 1951.

----- *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaut, Hüseyin Esat, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985/1405

----- *Târîhü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, thk. Beşar Avad Maruf, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1424/2003.

 <p>KONYA</p>	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
--	--	--

ÖZ GEÇMİŞ

Fatih GÜZEL, 1975 yılında Çankırı’da doğdu. İlköğrenimini Almanya’da orta öğrenimini Çankırı’da tamamladı. 2000 yılında Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 2005 yılında Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı/ İslâm Tarihi Bilim Dalında Yüksek Lisansını tamamladı. Halen Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı/ İslâm Tarihi Bilim Dalında Doktora öğrenimine devam etmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığında ilçe müftüsü olarak görev yapan Fatih GÜZEL evli ve iki çocuk babasıdır.